

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AFAQ FƏRHAD QIZI ASLANOVA

AZƏRBAYCANDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN
İQTİSADI - DEMOQRAFİK ASPEKTLƏRİ

İxtisas: 5308.01 - “Ümumi iqtisadiyyat”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru,
professor Rəşad Muradov

BAKI - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I Fəsil. Miqrasiya və onun tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsaları.....	9
1.1. Miqrasiya prosesinin sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun növləri və amilləri	9
1.2. Miqrasiya proseslərinin iqtisadi-demoqrafik aspektlərinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji məsələləri.....	27
1.3. Miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi əsasları....	43
II Fəsil. Azərbaycanda əhali miqrasiyası və onun sosial-iqtisadi nəticələri.....	53
2.1. Respublikada əhali miqrasiyasının əsas cəhətləri və istiqamətləri.....	53
2.2. Əhali miqrasiyasına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi.....	65
2.3. Respublikada əhali miqrasiyası və onun demoqrafik nəticələri.....	74
III Fəsil. Azərbaycanda əhali miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.....	92
3.1. Azərbaycanda miqrasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	92
3.2. Demoqrafik proseslərə əhali miqrasiyasının mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına dair tövsiyələrin işlənilib hazırlanması.....	101
3.3. Əhalinin məşğulluq sahəsində dövlətin miqrasiya siyasəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi	112
NƏTİCƏ	128
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	136

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı. Respublikada sürət alan islahat prosesləri sosial dəyişikliklərin əhəmiyyətinin artmasına dəlalət edir. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə sosial siyasət sahəsində proqramların səmərəliliyinin artırılması vəzifəsi qoyulur.

Dövlətin miqrasiya siyasəti dövlət sosial siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. SSRİ-nin dağılması ilə eyni vaxtda təkcə beynəlxalq miqrasiyaya çevrilən respublikalararası miqrasiyanın xarakteri deyil, həm də keçmiş ittifaq ərazisində miqrasiya hərəkətinin səbəbləri də dəyişdi. Azərbaycanın dünya bazar sistemində inteqrasiyası ilə miqrasiyanın başlıca amili sayılan iqtisadi amil tam qüvvəsi ilə fəaliyyət göstərməyə başladı. Keçmiş ittifaq respublikaları arasında 1992-ci ildən müşahidə olunan miqrasiya prosesləri, hələ ki, təşəkkül və aramsız dinamika mərhələsindədir, ona görə də daim elmi cəhətdən araşdırma tələb edir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək vacibdir ki, XX əsrin sonu və XXI əsrin başlanğıcında dünyada baş verən dərin dəyişikliklər beynəlxalq əmək miqrasiyasının fəallaşmasına səbəb olmuşdur. Hazırda əhəlinin beynəlxalq miqrasiyası ölkənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqla, bütövlükdə demoqrafik proseslərə ciddi təsir göstərir. İnsan resurslarının dövlətin sosial-iqtisadi inkişafında əsas həlledici mənbəyə çevrilməsi miqrasiya proseslərinin öyrənilməsi zəruriliyini daha da artırır. Digər tərəfdən, müxtəlif elmi məktəblərin getdikcə daha çox nümayəndələri belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, milli iqtisadiyyatın və demoqrafik proseslərin inkişafında miqrasiyanın rolu artsa da, mövcud tədqiqat üsulları, hələ ki, tədqiqatçıları tam həcmdə qane etmir, və bu zaman meydana çıxan çoxsaylı problemləri lazımi şəkildə həll etməyə imkan vermir. Odur ki, həm dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində, həm də Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin inkişaf xüsusiyyətlərinin, perspektivlərinin, xüsusilə də onların iqtisadi-demoqrafik aspektlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması zəruri hesab olunur.

Müasir şəraitdə qloballaşma kontekstində əmək miqrasiyası meyillərinin tədqiqinə, Azərbaycanın dünyadakı miqrasiya proseslərində iştirakının araşdırıl-

masına, respublikada iqtisadi və qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən edilməsinə, onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına və demoqrafik vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsinə çox vacib tələbat yaranmışdır. Eyni zamanda, əhali miqrasiyasının Azərbaycanda məşğulluq səviyyəsinə təsiri istiqamətlərini aşkara çıxarmaqla, onun yaxşılaşdırılması yollarını əsaslandırmaq, eləcə də Azərbaycanın inkişafında dəyişən daxili və xarici şərait nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi üzrə səmərəli tədbirlərin işlənilib hazırlanması əsasında miqrasiya siyasətində dəyişikliklər aparmaq tələb olunur.

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı həm də onunla müəyyən olunur ki, müasir mərhələdə donor ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında uzunmüddətli xarakter alan əmək miqrasiyası daha fəal rol oynamaqla yanaşı, əmək miqrantlarının pul köçürmələri resipiyent ölkələrin iqtisadi inkişafının stabilləşdirici amilinə çevrilir. Özündə xeyli investisiya potensialını ehtiva edən pul köçürmələri axınlarının getdikcə artan əhəmiyyəti bu vəsaitlərin iqtisadiyyata cəlb olunması imkanlarının nəzəri-metodoloji cəhətdən dərk olunması zəruriliyini şərtləndirir.

Beləliklə, miqrasiya proseslərinin fəallığının artması nəzəri, metodoloji və praktiki problemlərin geniş dairəsinin həlli zərurətini şərtləndirir və bu proseslərin iqtisadi-demografik aspektlərinin tədqiqinə yaranan tələbatı aktuallaşdırır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Hazırkı dövrdə miqrasiya prosesləri həm yerli, həm də xarici müəlliflərin işlərində öz geniş əksini tapmışdır. Bu mövzuda 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərdə və xüsusilə də son 15-20 il ərzində miqrasiya prosesləri üzrə nəşrlərin kəskin artımı və araşdırma meyilləri diqqəti cəlb edir.

Əsərləri bizim apardığımız tədqiqatın nəzəri əsasını təşkil edən yerli alimlər sırasında xüsusilə A.K.Allahverənovu, V.M.Arzumanlı, Ş.Y.Göyçayskini, X.C.İbrahimlini, E.R.Mehrəliyevi, E.N.Məmmədovu, K.S.Məmmədovu, R.Ş.Muradovu, Ş.M.Muradovu, M.Ə.Sərdarovu və başqalarını göstərmək olar.

Bütövlükdə işin metodoloji və nəzəri əsasını təkcə Azərbaycan alimlərinin deyil, həm də xarici ölkə alimlərinin miqrasiya, iqtisadi nəzəriyyə və demoqrafiya sahəsindəki tədqiqatları təşkil edir. Onların arasında ilk növbədə N.Barinova, V.Boninq, J.Borjas, Q.Veçkanov (əmək miqrasiyası), C.Bhaqvati, D.Koleman, O.İkonnikov,

T.İvanova (qeyri-leqal, tranzit miqrasiya) L.Ledeneva, İ.Malaxa (“beyin axını”), A.Zlotnik, M.Krits, O.Stark (miqrasiya sistemləri), D.Salt, V.Volox, A.Yaqodin (miqrasiya siyasəti), O.Zaxarova, A.Zolberq kimi alimləri qeyd etmək olar.

Göstərilən problemlə bağlı respublikamızda aparılan tədqiqatları yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, göstərmək lazımdır ki, son 20 ildən artıq müddətdə erməni işğalçılarının Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü nəticəsində ölkəmizdə məcburi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsi bir sıra iqtisadi-demoqrafik problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması, sosial-iqtisadi inkişafda əldə olunan yüksək nəticələr ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası baxımından miqrasiya proseslərinin iqtisadi-demoqrafik problemlərinin mövcud reallıqlara uyğun dərk edilməsini, nəzəri-metodoloji və praktiki baxımdan kompleks qiymətləndirilməsini tələb edir.

Beləliklə, islahatlar dövrünü yaşayan Azərbaycan üçün göstərilən problemlərin prinsiplial əhəmiyyəti və yeniliyi, miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin kifayət qədər tədqiq olunmaması, bu problemlərin bir çox aspektinin diskussiya xarakteri daşması dissertasiya işinin mövzusunun, məqsəd və basilica vəzifələrinin seçimini müəyyən etdi.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin iqtisadi-demoqrafik aspektlərinin tədqiqi və bunun əsasında dövlətin miqrasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər və tövsiyələr işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- miqrasiyanın mahiyyətini və məzmununu, onun iqtisadi-demoqrafik aspektlərini tədqiq etmək;
- miqrasiya proseslərinin növlərini, strukturunu və əsas istiqamətlərini tədqiq etməklə zəruri və məntiqi elmi ümumiləşdirmələr aparmaq;
- miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin yerli və xarici təcrübəsini öyrənmək və müasir şəraitə uyğun miqrasiya siyasətinin reallaşdırılması istiqamətlərini və mexanizmlərini əsaslandırmaq;

- bazar iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsində əhali miqrasiyasının əsas cəhətlərini və istiqamətlərini ölkənin iqtisadi perspektivləri baxımından təhlil etmək və dəyərləndirmək;

- əhali miqrasiyasına təsir edən amilləri aşkara çıxarmaq və qiymətləndirmək;

- Azərbaycanda baş verən əhali miqrasiyasını təhlil etmək və onun demoqrafik nəticələrini aşkara çıxararaq qiymətləndirmək;

- miqrasiya proseslərinin sosial-iqtisadi inkişafa və demoqrafik vəziyyətə təsirini qiymətləndirmək;

- əhali miqrasiyasının Azərbaycanda məşğulluq səviyyəsinə təsirini qiymətləndirməklə onun bu sahədə təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;

- Azərbaycan və onun regionlarında miqrasiya problemlərinin effektiv həllini həyata keçirməyə imkan verən kompleks tədbirlər sistemini işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmetini Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri, miqrasiyanın sosial-iqtisadi və demoqrafik nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı kimi Azərbaycanda miqrasiya prosesləri seçilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri əsasını demoqrafiya, miqrasiya və miqrasiya siyasəti məsələləri üzrə yerli və xarici alimlərin əsərləri təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarının, hökumət qərarlarının və miqrasiya məsələlərini tənzimləyən digər normativ aktların istifadəsi mühüm metodoloji əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işi miqrasiya problemlərinə və dövlət miqrasiya siyasətinə həsr olunmuş müasir tədqiqat materiallarına, məqalələrə və elmi-praktiki konfransların materiallarına əsaslanır.

Tədqiqat prosesində təhlil, müqayisə, statistik qruplaşma, müşahidə, kompleks və sistemli təhlil, statistik məlumatların ekspert qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- miqrasiya və onun iqtisadi-demoqrafik aspektləri arasında funksional bağlılığın təhlilinə əsas nəzəri-metodoloji yanaşmalar tətbiq edilərək ümumiləşdirilmiş və onlara dair müəllif mövqeyi bildirilmişdir;

- miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi sahəsində mövcud nəzəriyyə və konsepsiyalarda irəli sürülmüş müddəalardan, eləcə də dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə imkanları qiymətləndirilmişdir;

- müasir inkişaf mərhələsində əhali miqrasiyasının əsas xüsusiyyətləri ölkənin iqtisadi inkişaf perspektivləri baxımından təhlil olunaraq aşkara çıxarılmışdır;

- Azərbaycanda baş verən əhali miqrasiyasının təhlil edilməsi, ona təsir edən amillərin və demoqrafik nəticələrin aşkara çıxarılaraq qiymətləndirilməsi əsasında yeni iqtisadi şəraitə uyğun miqrasiya siyasətinin reallaşdırılması istiqamətləri və mexanizmləri əsaslandırılmışdır;

- miqrasiya proseslərinin sosial-iqtisadi inkişafa və demoqrafik vəziyyətə təsiri qiymətləndirilməklə, onların doğurduğu problemlərin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir;

- əhali miqrasiyasının Azərbaycanda məşğulluq səviyyəsinə təsiri istiqamətləri müəyyən edilmiş və yeni miqrasiya siyasəti modelinin formalaşmasının vacib istiqamətləri işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuələrindən, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin statistik və hesabat materiallarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti səmərəli sosial, demoqrafik və miqrasiya siyasətləri haqqında, onların perspektivdə reallaşdırılması barədə nəzəri-metodik təsəvvürlərin formalaşması və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, işdə əsaslandırılmış əməli təkliflər dövlətin miqrasiya siyasəti mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması sahəsində təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Respublikasında miqrasiyanın tənzimlənməsi,

əsasən də miqrasiyanın inkişafa təsirinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir və regionda miqrasiyaya təsir edən amillər nəzərə alınmaqla ölkəmizin miqrasiya sahəsində qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin nəticələri tədris prosesində, o cümlədən, əmək, demoqrafik, miqrasiya proseslərinin öyrənilməsini nəzərdə tutan ixtisasların respublikanın ali məktəblərində tədrisi zamanı maraq doğura bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Müəllifin əldə etdiyi əsas müddəalar və nəticələr məruzələr və çıxışlar şəklində beynəlxalq və respublika elmi-praktiki konfranslarda müzakirə olunmuş və təsdiq edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində alınmış əsas nəticələr və təkliflər “Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinə” təqdim edilmiş və tətbiq edilməsi haqqında arayış (15.10.2014-dən №1356) qeydə alınmışdır.

Dissertasiya işinin nəticələri Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi istiqamətində işlənib hazırlanan iqtisadi-demoqrafik strategiyanın konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və müvafiq dövlət proqramlarının işlənib hazırlanması prosesində istifadə edilir.

Tədqiqatın nəticələrinin çap edilməsi və işıqlandırılması. Dissertasiyanın nəticələri 6,3 çap vərəqi həcmində nəşr edilmiş 7 elmi əsərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 3 sxem, 21 cədvəl və 2 şəkil ilə birlikdə 148 səhifədir.

I FƏSİL. MİQRASIYA VƏ ONUN TƏDQIQININ

NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSALARI

1.1. Miqrasiyanın sosial-iqtisadi mahiyyəti, növləri və amilləri

Miqrasiya proseslərinin iqtisadi-demoqrafik problemlərinin araşdırılması, miqrasiya probleminin nəzəri-elmi aspektlərinin təhlili, ilk növbədə, miqrasiyanın mahiyyəti, forma və növləri, formalaşması qanunauyğunluqları haqqında kompleks araşdırmaların aparılmasını zəruri edir. Onu da qeyd edək ki, son illər miqrasiya proseslərinin milli və qlobal təhlükəsizlik amillərindən birinə çevrilməsi, xeyli dərəcədə kəskin dinamika əldə etməsi yeni xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, miqrasiya ilə bağlı elmdə mövcud olan anlayış, təsnifat və tipologiyaları müqayisə etmədən mövcud vəziyyət və perspektivlər haqda fikir söyləmək qeyri-mümkündür.

Miqrasiya prosesləri hər bir ölkənin üzləşdiyi çoxşaxəli və mürəkkəb hadisə kimi olduqca müxtəlif aspektlərə malikdir. Məhz bu baxımdan sözügedən problemin nəzəri-metodoloji təhlili, miqrasiya kateqoriyasının dəqiqləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

“Miqrasiya” termini latın dilindən olub (“miqrat”), mənası yaxın və ya uzun müddətə “bir yerdən başqa yerə hərəkət etmək, köçmək, yerini dəyişmək” ifadələri ilə üst-üstə düşür. Sözü geniş mənasında o, insanların öz yaşayış yerlərini dəyişmələri ilə bağlı olan bir prosesdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, miqrasiyanın elmi izahını hamıdan əvvəl XIX əsrdə E.Ravenşteyn vermiş və onu "insanın öz yaşayış yerini daimi və ya müvəqqəti dəyişməsi" kimi şərh etmişdir [96, s.16]. "Miqrasiya" sözü ilkin mənasında ingilis dilindəki "miqrateo"- piyada gəzmək, səyahət etmək" feli ilə də bağlıdır[153, s.45]. Bəzi mənbələrdə bu termin geniş və dar mənalarda izah olunur. Dar ifadədə miqrasiya daimi yaşayış yerini tərk etmək, "köçüb getmək" kimi izah olunur, geniş mənada isə müddət, mənbə, məqsəd və davamlılığından asılı olmayaraq ərazi-məkanlar, ölkələrdaxili və dövlətlərarası əhali hərəkətini ifadə edir.

Tarixi mənbələrə görə, miqrasiya bəşər cəmiyyətinin tarixi inkişafını müşayiət edən davamlı hadisə kimi hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur.

Uzaq keçmişdə insanların yaşayış yerlərinin dəyişməsinin səbəbi təsərrüfat - istehsal, əmək bölgüsü amilləri ilə bağlı olmuşdur. Başqa araşdırmalara görə isə, yaxın keçmişdə insanların bir yerdən başqa bir yerə köç etməsini şərtləndirən amillər sırasına müharibələri, işğalları, zor tətbiqini, istismarı, irqi, dini, etnik və sair təzyiqləri aid etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, bəşər tarixi "böyük insan köçü" kimi qəbul edilən hadisələrlə doludur.

BMT tərəfindən 1958-ci ildə nəşr edilmiş lüğətdə miqrasiya "əhalinin demoqrafik planda hərəkəti və yerdəyişməsinin ən mühüm istiqaməti kimi" izah edilmişdir [127, s.231]. 1989-cu ildə Miqrasiya üzrə Beynəlxalq Təşkilatın 59-cu sessiyasında "miqrasiya" və "miqrant" anlayışlarına belə şərh verilmişdir: "Miqrasiya hər bir dövlətin inkişafının ayrılmaz hissəsidir. İstər insanların tərk etdiyi, istərsə də yaşamaq üçün seçdikləri dövlətlər, yerdəyişmənin səbəbindən asılı olmayaraq, bu proseslərlə üzləşirlər. Miqrant - bir dövlətdən digərinə hərəkət edən, beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi, beynəlxalq miqrasiya xidmətinə ehtiyacı olan şəxsdir" [131].

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyada XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq texnoloji, elmi-texniki tərəqqi, dünya təsərrüfat sisteminin inkişafı insan fəaliyyətinin , o cümlədən miqrasiya proseslərinin əsas xüsusiyyətlərinin dəyişilməsinə təsir edən amillərin artmasına səbəb olmuşdur. Məhz bu baxımdan müasir qloballaşan dünyada sosial-iqtisadi proseslərin əsas dinamikasını müəyyən edən amillər kimi əhalinin mobilliyi və miqrasiyası diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, əhalinin mobilliyi çox geniş əhatəli xüsusiyyətlərə malik olub, əhalinin hərəkətliliyi, köçürülməsi və yerləşdirilməsi kimi prosesləri əhatə edir. Məsələn: XIX əsrin görkəmli iqtisadçılarından hesab olunan K. Marks işçilərin hərəkətliliyini, yerdəyişmə kimi prosesləri [109, 489 s.] əhali mobilliyi kimi qəbul edir.

Postsovet məkanının bəzi alimləri isə mobillik prosesini insanların həm məkan , həm də onların keyfiyyət dəyişikliyi kimi qəbul etmişlər [122, s.78]. "Əmək mobilliyi" dedikdə, onlar işçilərin hərəkətliliyi və yerləri üzrə yerdəyişməsi kimi qəbul etmişlər.

Hələ Sovetlər birliyi dönəmində 70-ci illərdə əhali mobilliyi termini, “yerdəyişmə” sözünün sinonimi kimi qəbul olunurdu. Bundan başqa, ona mümkün və real miqrasiya kimi baxılmaqla yanaşı, əhalinin öz ərazi statusunun yerdəyişməsinə hazır olması kimi yanaşılırdı[122, s. 64].

Əhalinin yerdəyişməyə hazırlığının və faktiki yerdəyişmənin dəqiq müəyyənləşdirilməsində məqsədəuyğunluluq haqqında məsələnin qoyuluşu gələcəkdə miqrasiya prosesinin üçmərhləliyi nəzəriyyəsində öz geniş təsdiqini tapmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, mobillik işçinin istənilən səbəblərin təsiri altında zəruri yerdəyişmələr etməsindəki potensial qabiliyyət kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da özünü irəliləmə qabiliyyəti, sürətli yerdəyişmə kimi göstərir[130, s.28].

Əhalinin və əmək resurslarının miqrasiyası ərazinin mobilliyi əsasında yaranan proses kimi çıxış edir. Əhalinin miqrasiyası yerdəyişmə, köçmə(məsələn, əhalinin ölkə daxilində və ya bir ölkədən digərinə köçməsi) mənasını verir. Onlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında xüsusi rol oynayır və bir tərəfdən, cəmiyyətin həyatındakı dəyişikliklərə qarşı tam həssas olan proses kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə, öz növbəsində bu dəyişikliklərin dinamik və struktur parametrlərinin formalaşmasına böyük təsir göstərən mühüm amildir.

İ.S.Maslovanın fikrincə, əhalinin miqrasiyası kadrların yerdəyişməsinin obyektiv prosesidir və o, istehsal qüvvələrinin və münasibətlərinin inkişafı ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır [110,s.13-14]. Bununla yanaşı, V.Perevedentsevin qeyd etdiyi kimi, əhalinin miqrasiyası özü ilə “cəmiyyətin normal fəaliyyəti şərtlərindən birini” təcəssüm etdirir; “onun köməyi ilə ölkə ərazisində əmək ehtiyatlarının optimal şəkildə yerbəyer edilməsinə nail olmaq olar, bu isə regionların iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşməsinə, şəhər və kənd arasındakı sosial-iqtisadi və mədəni-məişət fərqlərinin aradan qaldırılmasına və s. gətirib çıxarır”[128,s.114]. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, “biliklərə doğru cəhd göstərən miqrantlar” mədəni mərkəzlərin yaxınlığına, öz maddi rifahını artırmağı arzulayanlar isə işçi qüvvəsinin daha çox qiymətləndirildiyi və pul qazanmaq imkanı olan rayonlara gedir[85, s.7].

Əhalinin miqrasiyası zahirən kifayət qədər sadə hal kimi çıxış edir, bu, sosial-iqtisadi həyatın ən yuxarısında yaranır. Lakin “bu və ya digər hal nə qədər sadə və

bi-mənəli müəyyən olunarsa, onun ətraf ələmlə əlaqələri və ona görə də tədqiq olunması bir o qədər mürəkkəb və çox cəhətli olar”[118, s.13].

Miqrasiya proseslərinin özü sosial-iqtisadi həyatın əsas xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirə bilər. Bəzən əhali miqrasiyasını özünümiqrasiya prosesi kimi adlandırırlar. Müvafiq prosesi əhalinin ərazi üzrə bölgüsü kimi də səciyyələndirmək mümkündür.

Əhali miqrasiyası özündə sosial-iqtisadi hadisələri ehtiva etməklə yanaşı, cəmiyyətin təsərrüfat və sosial-siyasi həyatının müxtəlif tərəfləri ilə, o cümlədən onun dəyişiklikləri üzrə yaranmış tendensiyalarla bağlıdır. Miqrasiya sahəsi üzrə aparılmış tədqiqatlar ona iki aspektdən baxılmasını zəruri edir. Birinci halda, miqrasiya ərazi yerdəyişməsinin başa çatması kimi qəbul olunur. Bu zaman müvafiq miqrasiya məskunlaşma proseslərini əhatə etməklə, daimi yaşayış yerini yerdəyişməsi ilə bağlı olur. İkinci halda, miqrasiya prosesini əhali məskunlaşması kimi də qəbul etmək mümkündür. Müvafiq kontekstdə miqrasiya prosesi istənilən ərazi üzrə yerdəyişməni əhatə etməklə (ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri arasında, bir neçə inzibati regional ərazi vahidləri arasında davamlılığından, mütəmadiyindən və məqsədyönlülüyündən asılı olmayaraq) səciyyələnir. [130, s. 25]

Prof. Ş.Muradovun fikrincə, sözün geniş mənasında əhalinin miqrasiyası dedikdə, əhalinin ərazilər üzərində hər hansı bir formada kütləvi halda yerləşməsi, məskunlaşması, sözün dar mənasında isə, onların nisbətən müəyyən bir müddət ərzində öz yaşayış yerlərini dəyişməsi başa düşülür[42, s.402].

Əhali miqrasiyası proseslərinin özü nəticəliliyinə görə, eləcə də sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Məhz bu baxımdan miqrasiya proseslərinin dörd yanaşma tipini fərqləndirirlər[14,s.31-32]. Miqrasiya proseslərinə birinci yanaşma-da bu proses özünəməxsus əhali hərəkətliliyi olub, ölkə daxilində sahəvi, ərazi, peşəkar və sosial təkrar bölgünü və s. əhatə edir. Miqrasiya proseslərinə ikinci yanaşma ondan ibarətdir ki, müvafiq proses mexaniki, peşəkar və sahə yerdəyişmələrinin məcmusu olub, miqrantların əhali strukturuna ərazicə möhkəmləndirilmiş məkan yerdəyişməsidir. Miqrasiya proseslərinə üçüncü yanaşma ondan ibarətdir ki, o, kütləvi, struktur nisbətdə mürəkkəb sosial-demoqrafik proses hesab olunmalıdır. Miqrasiya proseslərinə dördüncü yanaşma ondan ibarətdir ki, miqrasiya məkanda faktiki olaraq

istənilən yerdəyişmə olub, yaranmış vəziyyətdə əhalinin kütləvi proseslərə münasibət üsuludur.

Miqrasiya prosesinin çoxcəhətliliyi və bununla əlaqədar yaranmış həmin prosesin tədqiqindəki nəzəri üsulların ziddiyyətliliyi onun müxtəlif şərtlərinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, “Dəmoqrafik ensiklopedik lüğət”də göstərilir ki, miqrasiya(latinca-köçmə)- insanların(miqrantların) bu və ya digər ərazilərin sərhədlərindən keçməsi ilə həmişəlik və ya hansısa uzun bir müddətə yaşayış yerlərini dəyişməsidir[81, s.251]. D.M.Qvişianinin redaksiyası altında qısa sosiologiya lüğətində miqrasiya insanların ölkələr, rayonlar, qəsəbələr arasında icra etdikləri yerdəyişmələr toplusunu təcəssüm etdirən sosial-iqtisadi və dəmoqrafik proses kimi xarakterizə olunur[106,s.159].

Hazırda “miqrasiya” anlayışının müxtəlif izahlarına rast gəlinir ki, bu izahlarda diqqət mövcud sosial-iqtisadi hadisənin müxtəlif aspektlərində cəmləşir. Bu zaman, məsələn: A.S.Axiezer ona əsaslanır ki, əhalinin miqrasiyası öz zəruriliyi üzrə dəyişən həyat obrazı elementini, əhalinin bir hissəsinin, onun qruplarının dəyərlərini xarakterizə edən, yaşayış və əmək yerlərinin müvəqqəti və ya daimi dəyişməsilə bağlı, eləcə də məcburi köçməni təcəssüm etdirir [61, s.18].

Bəzi alimlər belə bir hala da diqqət yetirirlər ki, miqrasiya yaşayış və əməyin tətbiqi yerlərinin dəyişilməsi əsasında həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq, Q.S. Veçkanov miqrasiyanı “şəxsi, kollektiv və ictimai maraqların uyğunlaşdırılması ilə yaşayış və əməyin tətbiqi yerlərinin sərbəst dəyişdirilməsi” kimi nəzərdən keçirir[70,s.33].

Ümumiyyətlə, “əhali miqrasiyası” termininin müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif prizmadan baxılması bir neçə ardıcıl nəticələrin çıxarılmasına imkan verir: Miqrasiyanın müəyyənləşdirilməsində müxtəlif variantların mövcudluğu çoxfaktorlu olması ilə bağlı olub özünü elmi yanaşmalarda əks etdirir; miqrasiya sahəsini araşdıran tədqiqatçılar miqrasiya proseslərinin əsas əlamətləri və mahiyyəti kimi ərazi sərhədlərinin, yaşayışdaxili yerdəyişmələr üzrə miqrantların köçməsinə, müəyyən ərazilərdə qalma müddəti və ya məskunlaşma məqsədləri üzrə səbəblərin olması və ya olmamasını qəbul edirlər.

Əhalinin bir yaşayış yerindən digərinə yerdəyişmə prosesi nəticəsində yaranan miqrasiya prosesi əhalinin müxtəlif kateqoriyalarına aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, miqrasiya prosesləri daimi yaşayış yerini dəyişmədən (müvəqqəti), yaxud daimi yaşayış yerini dəyişməklə həyata keçirilə bilər. Məsələn, hər hansı bir ərazidə daimi yaşamaq üçün gələn şəxslər, yalnız daimi yaşamaq üçün gələnlərin sayını artırdığı halda, müvəqqəti yaşayan əhalinin sayına heç bir təsir göstərmir. Belə bir halda müvəqqəti məskunlaşan əhalinin sayı, miqrasiya etmiş daimi əhalinin sayını keçir. [63, s. 106-107] Miqrasiyaya proseslərini əsas əlamətlərindən biri inzibati sərhədlərin keçilməsi (dövlət, region, yaşayış məntəqəsi və s.) hesab olunur. Bu zaman, bu əsasda xarici miqrasiyanı (emiqrasiya və immiqrasiya) və daxili miqrasiyanı fərqləndirirlər. Xarici miqrasiya ilk növbədə dövlət sərhədlərinin keçilməsi ilə bağlıdır. (və o qitələrarası və daxili olmaqla iki yerə bölünür)

Daxili miqrasiya ilk öncə bir ölkə daxilində yerdəyişmə ilə bağlıdır. Həmin miqrasiyanın kənd (kənd-şəhər), şəhər (şəhər – kənd), şəhərlərarası (şəhər-şəhər), və kəndarası (kənd və kənd) istiqamətlərini fərqləndirirlər[84, s. 251].

Miqrasiya prosesləri dövrlülük parametrlərinə görə də - daimi, müvəqqəti, mövsümi və müəyyən müddət dairəvi xüsusiyyətlərinə əsasən fərqləndirilir. Sosial-iqtisadi səbəblərə görə baş verən miqrasiya proseslərinə yeni iş yerinin, yüksək əmək haqqının, azad kənd təsərrüfatı ərazilərinin axtarışı və s. aiddir. Bu zaman əsas məqsəd həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, yaşayış məkanında yüksək sosial-iqtisadi statusa nail olmaqdır.

Siyasi səbəblərdən baş verən miqrasiya prosesləri anlamına ideoloji rejimdən qaçma (uzaqlaşma), irqi, dini və digər səbəblər aiddir. Hərbi səbəblərdən baş verən miqrasiya proseslərinə evakuasiya, təkrar evakuasiya, deportasiya və s. aid edilir. Sonuncu miqrasiya növlərindən biri könüllü miqrasiyadır ki, bu zaman insanlar öz arzularından asılı olmayaraq qərar qəbul edirlər. [107, s. 27]

Miqrasiyanın növlərinin aşağıdakı kimi sistemləşdirilməsi geniş yayılmışdır [84, s.365]: daxili; xarici; bir istiqamətli (geri dönməyi nəzərdə tutmayan); daimi yaşayış yerinə emiqrasiya; müvəqqəti (qayıdışı nəzərdə tutan); uzunmüddətli (6 aydan çox müddətdə davam edən); mövsümi; köçərlik və ziyarət məqsədli; mütərəddid (daimi

gediş və qayıdış, "rəqqas formalı" adlandırılan miqrasiya növü); epizodik; tranzit (sərhədyanı); məcburi (obyektdən asılı olmayan səbəblərdən baş verən miqrasiya) və əks istiqamətli, dönüş məqsədli miqrasiya (özünün və ya dövlətin təşəbbüsü ilə dönüşü nəzərdə tutan miqrasiya növü). Miqrasiyanın təsnifat sistemlərinə gəldikdə, onun forma, səbəb, mənbə, mərhələ və sair üzrə uyğunlaşdırılması, miqrasiya hərəkətinin təsnifi sahəsindəki mövqelər də müxtəlifdir. Formasına görə miqrasiyanın ictimai baxımdan təşkil olunmuş və mütəşəkkil olmayan (təşkil olunmamış, kortəbii), səbəblərinə görə - iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi hərbi, mərhələlərinə görə isə qərarın qəbul edilməsi (getmək və gəlmək barədə), məkanda yerdəyişmə, hərəkət prosesi və sakinləşmə, yeni yerə adaptasiya və inteqrasiya kimi növlərə qruplaşdırılmışdır. Təsnifat üçün hansı meyarların seçilməsindən asılı olaraq miqrasiyanın təsnifləşdirmə sistemləri çoxşaxəlidir. Məsələn, müxtəlif ərazi (region, məkanlar) arasında miqrasiya prosesi "üfüqi" və "şaqli" proseslər kimi də qruplaşdırılmışdır. Yaşayış yerləri müxtəlif statusa, miqyas və nüfuza malikdir. İri, mərkəz hesab olunan paytaxtlar, azsaylı əhali yaşayan şəhərlər mövcuddur. Bu baxımdan "eyni statuslu ərazilərarası miqrasiya" "üfüqi", "insanların maddi həyat səviyyəsinin daha yüksək olduğu ən məşhur məkanlara, şəhərlərə axını" isə "şaqli" miqrasiya kimi səciyyələndirilmişdir[144, s.27].

Azərbaycan alimləri isə miqrasiyanın növləri üzrə bölgünü aşağıdakı kimi fərqləndirirlər: beynəlxalq (xarici), ölkədən getmək və ya ölkəyə gəlmək, dövlətdaxili, daimi, dövri və ya vaxtaşırı, bir yaşayış yerindən digərinə işə və təhsilə (gündəlik) yerdəyişmə, epizodik (müxtəlif istiqamətlərə müntəzəm işgüzar və ya digər səfərlər və nikah mühacirəti (ailə qurmaqla əlaqədar yaşayış yerinin dəyişməsi) [35, s.27].

Könüllü və məcburi, müvəqqəti yaxud daimi, leqal və qeyri-qanuni, kriminal miqrantlara münasibətdə dövlət siyasəti diferensial yanaşmaya əsaslanır. Bu prosesə miqrantların status vəziyyəti, peşəsi, ixtisas və gender fərqləri, demoqrafik, ailə və nikah münasibətləri, etnik mənsubiyyəti və sair öz dərin təsirini göstərir. Dövlətin miqrasiya siyasətində stimullaşdırıcı-liberal, yoxsa konservativ-məhdudlaşdırıcı, sərt qadağa tədbirlərinə üstünlük verilməsi məhz miqrantların kateqorial təsnifat və

meyarlarının dəqiq ümumiləşdirilməsi, kompleks -inteqral miqrasiya tipologiyasının işlənməsi ilə bağlıdır.

Miqrasiya prosesləri özündə aşağıdakı mərhələləri ehtiva edir: İlkin hazırlıq, xüsusi miqrasiya, yeni həyat fəaliyyəti şərtlərinə adaptasiya, identifikasiya. [106, s. 160] Birinci mərhələdə əhali hərəkətliliyinin ərazi üzrə formalaşması prosesi təmin olunur. İkinci mərhələdə əhali məskunlaşması prosesi reallaşdırılır. Son mərhələdə miqrantların yeni iş yerlərinə adaptasiya prosesi həyata keçirilir. Miqrasiya proseslərinin əsas xüsusiyyətləri kimi miqrasiya mobilliyinin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Miqrasiya proseslərinin əsas mərhələlərində əhalinin miqrasiya yönümlü hərəkətliliyi baş verir. Müəyyən ərazi və vaxt çərçivəsində əhali məskunlaşması prosesinin məcmusu miqrasiya axını prosesi hesab olunur. Miqrasiya prosesinin strukturunu vətəndaşların cinsinə və yaşına, ailə vəziyyətinə, milliyyətinə, ixtisasına və s. bölmək olar. Miqrasiya axınları coğrafi rayonlara, məskunlaşma tiplərinə, yerləşmə məkanına və s. görə strukturlaşdırılır [130, s. 32 - 33].

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünyada sosial –iqtisadi inkişafın əsas faktoru kimi daha çox ölkələr beynəlxalq əmək miqrasiyasının üzvünə çevrilirlər ki, bu da öz növbəsində çevik əmək bazarının formalaşmasına imkan verir.

Beləliklə, miqrasiya prosesi mahiyyət etibarilə bir çox dinamik prosesləri özündə inteqrasiya etməklə cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Ümumiyyətlə, əhalinin miqrasiya prosesləri öyrənilərkən aşağıdakı məsələlər nəzərə alınır: miqrasiya prosesi, onun nəticələri, miqrantlar və ictimai həyatda baş verən hadisələrin hamısı və s. Bu baxımdan əhalinin miqrasiya formalarının təsnifatına zərurət yaranır.

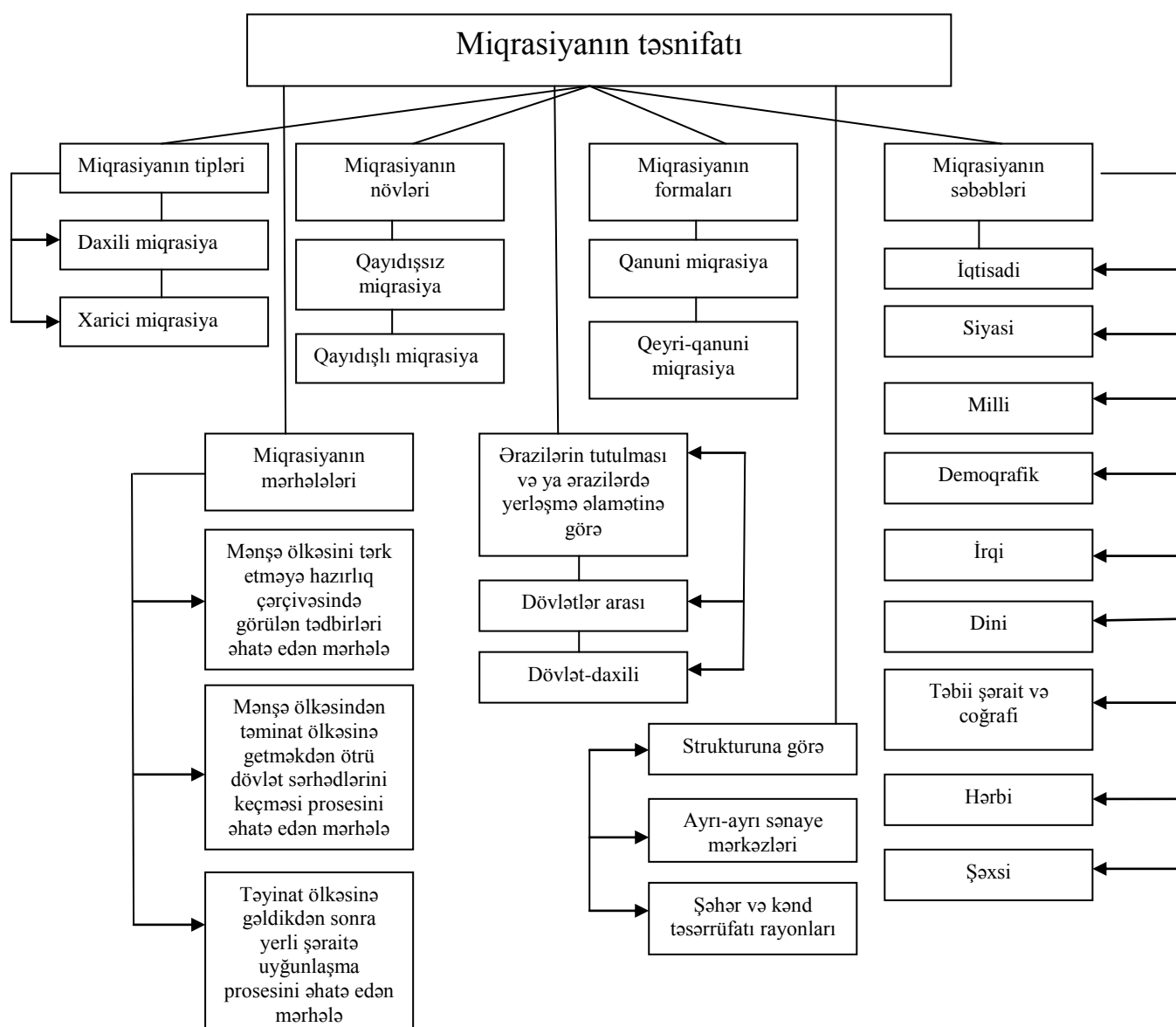
Ümumiyyətlə, miqrasiya formalarının təsnifatının əsasını istehsal və qeyri-istehsalla bağlı olaraq iki qrupa bölmək mümkündür. Miqrasiya proseslərinin istehsalla bağlı forması, əsasən, sənaye, kənd təsərrüfatı və s. sahələrlə bağlıdır. Miqrasiya proseslərinin qeyri-istehsalla bağlı sahələri, əsasən, əhalinin xidmət, istehlak, istirahət və təhsillə bağlı istiqamətlərini əhatə edir.

Miqrasiya əsas etibarilə yaşayış yerinin və iş yerinin dəyişdirilməsi ilə bağlı insanların yerdəyişmə prosesidir. Azərbaycanda miqrasiya proseslərini aşağıdakı

növlərə ayırırlar: həmişəlik – yaşayış yerlərinin birdəfəlik dəyişdirilməsi ilə, müvəqqəti – kifayət qədər böyük müddətə köçməklə, mövsümi – ilin müəyyən dövrlərində yerini dəyişməklə, daxili – ölkə daxilində yerdəyişmələr şəklində, xarici – ölkə hüdudlarından kənara mühacirət və ölkəyə immiqrasiya şəklidir. Zamana uyğun olaraq miqrasiya proseslərinin növləri və əsas istiqamətləri də dəyişir və inkişaf edir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla belə qənaətə gəlmək olar ki, miqrasiyanın təsnifatı müvafiq amillərlə şərtlənən aşağıdakı kateqoriyalara əsaslanır (Sxem 1.1).

Sxem 1.1. Miqrasiyanın təsnifatı

Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

I. Miqrasiyanın tipləri. Yerdəyişmə zamanı keçilən sərhədlərin statusundan asılı olaraq miqrasiyanın iki tipi mövcuddur:

1. Daxili miqrasiya. Eyni ölkə ərazisində müxtəlif inzibati sərhədləri keçməklə bir yaşayış məntəqəsindən digərinə köçmə prosesi daxili miqrasiya adlanır. Başqa sözlə, daxili miqrasiya dedikdə, insanların eyni ölkənin hüdudları daxilində bir ərazidən digər əraziyə köçməsi başa düşülür. Daxili miqrantlar mənşə ölkəsinin hüdudları daxilində miqrasiya edirlər.

Klassik yanaşmaya görə, ölkədaxili yerdəyişmə proseslərini xarakterizə edərkən “miqrasiya” terminindən istifadə olunmurdu və bu termin yalnız dövlət sərhədlərini keçməklə baş verən yerdəyişmə proseslərinə şamil edilirdi. Yalnız keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq bu termin geniş şəkildə daxili yerdəyişmə proseslərini qiymətləndirmək üçün istifadə olunmağa başladı. Bu cür yanaşmanın əslində çox ciddi əsasları vardır. Belə ki, şəxs ölkə daxilində (xüsusilə də monomillətli ölkələrdə) miqrasiya edərkən o, miqrasiyanın klassik üç mərhələsindən (mənşə ölkəsini tərk etməyə hazırlıq çərçivəsində görülən tədbirləri əhatə edən mərhələ; mənşə ölkəsindən təyinat ölkəsinə getməkdən ötrü dövlət sərhədlərini keçməsi prosesini əhatə edən mərhələ; təyinat ölkəsinə gəldikdən sonra yerli şəraitə uyğunlaşma prosesini əhatə edən mərhələ) yalnız məhdud çərçivədə ikisi ilə üzləşir və miqrasiya proseslərini müşaiyət edən bir çox məsələlərlə üzləşmir.

2. Xarici miqrasiya. Dövlət sərhədlərini keçməklə baş tutan miqrasiya isə xarici miqrasiya adlanır. Başqa sözlə desək, xarici miqrasiya dedikdə, ölkəyə daxil olanlar və ölkəni tərk edənlərin sayı arasındakı fərqi əks etdirir. Ölkəyə gələnlərin sayı ölkədən gedənlərin sayından çox olduqda bu balans “xalis immiqrasiya”, ölkədən gedənlərin sayı gələnlərin sayından çox olduğu isə “emiqrasiya” adlanır.

II. Miqrasiyanın növləri. Təyinat ölkəsində qalma müddətindən və ya xarakterindən asılı olaraq miqrasiyanın iki növü olur:

1. Qayıdışsız miqrasiya. Qayıdışsız (daimi) miqrasiya dedikdə, adətən şəxsin öz daimi yaşadığı ölkəsini bir ildən çox müddətə tərk etməsi başa düşülür. Bu cür miqrasiya bəzən birdəfəlik miqrasiya da adlanır. Daimi miqrasiya eyni vaxtda iki elementə malikdir: əhali bir yaşayış yerindən digərinə köçür və bu yerdəyişmə daimi

yaşayış yerinin dəyişməsi ilə müşaiyət olunur. Digər miqrasiya formalarından fərqli olaraq, qayıdışsız miqrasiya təyinat ölkəsində əhalinin formalaşmasının əsas mənbəyinə çevrirlir. Bu prosesin konkret nümunəsi kimi ABŞ-ı göstərmək olar, belə ki, təkcə 1820-1987-ci illərdə ABŞ-a təxminən 54 milyon miqrant gəlmişdir[156, s.48].

2.Qayıdışlı miqrasiya. Qayıdışlı miqrasiya dedikdə isə, müəyyən məqsədlərlə digər ölkədə qaldıqdan(yaşadıqdan) sonra şəxsin vətənə qayıtması başa düşülür. Başqa sözlə, şəxsin ən azı bir il müddətində digər ölkədə qaldıqdan sonra mənşə ölkəsinə və ya daimi yaşayış yerinə geri qayıtması qayıdışlı miqrasiya adlanır. Geri qayıtmaya “kənüllü və ya məcburi repatriasiya”da aiddir.”Repatriasiya” dedikdə, qaçqın və hərbi əsirin müxtəlif beynəlxalq sənədlərlə müəyyən edilmiş spesifik şərtlər çərçivəsində vətəndaşı olduğu ölkəyə qayıtmaq hüququ başa düşülür. Kənüllü repatriasiya isə kənüllü şəkildə qayıtmaq arzusunu bildiren müəyyən qrup şəxslərin mənşə ölkəsinə qaytarılması deməkdir.

III. Miqrasiyanın formaları. Baş tutma yollarına görə miqrasiyanın iki forması seçilir: qanuni və qeyri-qanuni.

1.Qanuni miqrasiya. Qanuna zidd olmayan, qanunla icazə verilən, qanunauyğun şəkildə həyata keçirilən miqrasiya adlanır.

2.Qeyri-qanuni miqrasiya. Bu miqrasiyaya tənzimlənməyən və qeyri-formal miqrasiyanı aid etmək olar. Tənzimlənməyən miqrasiya dedikdə, göndərən, qəbul edən və tranzit ölkələrin miqrasiya qanunvericiliyinə zidd şəkildə baş verən yerdəyişmə başa düşülür. Təyinat ölkəsi baxımından tənzimlənməyən miqrasiya şəxsin immiqrasiya qanunvericiliyinə görə ölkəyə daxil olmaq, yaşamaq və ya işləmək üçün qanuni icazəsi və ya sənədləri olmadığı halda, ölkəyə qeyri-qanuni daxil olması, yaşaması və ya işləməsidir. Göndərən ölkə baxımından isə tənzimlənməyən miqrasiya, məsələn, etibarlı pasport və ya digər yol sənədi olmadan və ya ölkəni tərk etməklə bağlı inzibati tələblərə əməl etmədən şəxsin beynəlxalq sərhədi keçməsidir.

Hazırda beynəlxalq təcrübədə “qeyri-qanuni miqrasiya” termininin istifadəsinin miqrant qaçaqmalçılığı və insan alveri halları ilə məhdudlaşdırılması meylini nəzərə

alaraq, qanunauyğun olmayan şəkildə baş verən miqrasiya tənzimlənməyən miqrasiya terminini ilə əvəz olunur.

“Qeyri-qanuni miqrasiya” terminini əcnəbilərin qanunsuz olaraq ölkəyə daxil olması və ölkədə icazə verilmiş yaşayış müddəti başa çatdıqdan sonra qalması hallarını ifadə etmək üçün istifadə olunan bir sıra terminlərin(qanunsuz, qeyri-qanuni, tənzimlənməyən və s. miqrasiya) əvəzinə işlədilir.

IV. Miqrasiyanın səbəbləri. Buraya iqtisadi, siyasi, milli, demoqrafik, irqi, dini, təbii şərait, coğrafi, hərbi, şəxsi və s. kimi amilləri aid etmək olar.

V. Miqrasiyanın mərhələləri. Miqrasiya prosesinin əsas mərhələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Mənşə ölkəsini tərk etməyə hazırlıq çərçivəsində görülən tədbirləri əhatə edən mərhələ: Bu mərhələdə şəxs özünün müəyyən tamamlanmamış öhdəliklərini icra edir, lazımi sənədləşmə işlərini aparır, mülki və digər məsələləri həll edir. Bu mərhələdə şəxs, həmçinin getmək istədiyi ölkə haqqında müəyyən məlumatlar toplayır və həmin ölkənin onu maraqlandıran qanunvericiliyi ilə tanış olur.

2.Mənşə ölkəsindən təyinat ölkəsinə getməkdən ötrü dövlət sərhədlərini keçməsi prosesini əhatə edən mərhələ. Bu mərhələyə dövlət sərhədlərini keçmək üçün və digər ölkəyə daxil olmaq üçün zəruri sənədlərin əldə olunması və müvafiq prosedurlardan keçmə daxildir.

3. Təyinat ölkəsinə gəldikdən sonra yerli şəraitə uyğunlaşma(assimilyasiya) prosesini əhatə edən mərhələ. Bu mərhələdə şəxs özünün gəldiyi ölkədə qanuni olmasını rəsmiləşdirmək və yaşayış üçün normal şərait əldə etmək məqsədilə zəruri tədbirlər görür. Məsələn, qeydiyyatata alınır və onun gəldiyi ölkədə statusunu təsdiq edən sənədləri əhatə edir.

VI. Ərazilərin tutulması və ya ərazilərdə yerləşmə əlamətinə görə. Bu əlamətə görə əhalinin miqrasiyası iki yerə bölünür:

1.Dövlətlərarası. Bu, əhalinin bir dövlətin ərazisindən başqa bir dövlətin ərazisinə köçürülməsidir. Məsələn, 1989-1990-cı illərdə Ermənistandan 250 min nəfər azərbaycanlının zorla respublikamıza köçürülməsi.

2. Dövlətdaxili. Bu, bir dövlətin ərazisində yaşayan əhalinin müəyyən bir rayondan şəhər və kənddən başqasına köçürülməsi, çıxıb getməsidir.

VII. Strukturuna görə miqrasiya. Strukturuna görə bu miqrasiyaya şəxsin ayrı-ayrı sənaye mərkəzlərinə, şəhər və kənd təsərrüfatı rayonlarına getməsi daxildir.

İnkişaf etmiş ölkələrin, bütün dünya üzrə əhali hərəkətliliyi bəşər cəmiyyətinin əsrlər boyu iqtisadi inkişaf dövrlərində fəaliyyəti qeydə alınmış əsas qanunauyğunluqlardan biri olmuşdur. Dünya cəmiyyətinin inkişaf mərhələlərinə baxsaq görürük ki, əsrlər boyu əhalinin miqrasiya prosesləri qeyri - iradi olaraq, məcburi şəraitdə milli-etnik, dini-irqi proseslərin, müharibələrin, xəstəliklərin, kəskin iqlim şəraitinin və s. təsiri altında dinamik səciyyə daşmışdır. [47]

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin hərəkətliliyi davamlı tarixi inkişaf mərhələlərində müxtəlif faktlarla əlaqəli olmuşdur. Müvafiq proseslər insan cəmiyyətinin tarixi təkamül mərhələlərində, xüsusən, sonralar sənayenin inkişafı mərhələsinə keçməsi dövründə daha çox aktualıq kəsb etmişdir. XIX - XX əsrlərdə beynəlxalq miqrasiya prosesləri daha dərinlən öyrənilməyə, onun nəzəriyyəsi isə əsaslı olaraq formalaşdırılmağa başlanmışdır. Ümumiyyətlə, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin təkrar istehsalı əhali miqrasiyası prosesinin əsas xüsusiyyətlərini təyin etmişdir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, əhali miqrasiyası keçmiş inkişaf dəyişikliklərinin yüksək səviyyədə özündə əks etdirən ardıcıl davam edən bir proses olduğundan yaranan sosial-iqtisadi şəraitin miqrasiyaya təsiri yalnız qarşılıqlı xarakter daşmışdır. İctimai-istehsal üsulunun inkişaf tendensiyası, əhalinin hərəkətliliyi, bir sahədən (ərazidən) digər sahəyə (əraziyə) keçməsi ilə sıx əlaqəlidir. Onu da bildirmək zəruridir ki, modern sivilizasiyalı cəmiyyət üçün xarakterik olan əhali miqrasiyası sosial-iqtisadi dəyişiklikləri daha çox əhatə edir. Əhali miqrasiyası əhalinin plansız hərəkəti, istehsalda fasiləsiz qeydə alınan struktur dəyişikliklərinin mümkün obyektiv tələbi kimi qəbul olunur.

Bütün dünyada gedən qloballaşma proseslərinin təsiri altında əhalinin mexaniki hərəkəti məhsuldar qüvvələrin ən çox dinamik inkişaf prosesinin əsas faktorlarından hesab olunur. Bütün dünyada sənayenin tələbatına əsaslanan mexaniki hərəkətin dinamik prosesləri daha qlobal miqyasda müşahidə olunur. İlk növbədə onu da qeyd

etmək lazımdır ki, əhali miqrasiyası sosial-iqtisadi hadisə kimi cəmiyyətin iş qüvvəsinə tələbini ödəyən əsas funksiyanı yerinə yetirir. [46]

Aşağıdakı cədvəldə verilən nəzəri sxem müasir inkişaf konsepsiyalarında miqrasiyanın hansı yerə malik olmasını izah edir və hakim miqrasiya rejiminin çətinliklərinin ziddiyyətlərinin təbiətini başa düşməyə kömək edir.

Cədvəl 1.1

Əsas inkişaf modellərində miqrasiya [161]

Model	Liberal model (kosmopolit)	Konservativ model (geosiyasi)
Lider konsepsiya	İnsan hüquqları konsepsiyası	Milli maraqlar konsepsiyası
Prioritet prinsip	İnsan hüquqları prioriteti	Mülki hüquqların prioriteti
Miqrasiya tənzimləyicisi	Müstəqil yerdəyişməyə hüququn təmini	Əhalinin sayı və tərkibi üzərində nəzarət

Bu sxemdə müasir qərb cəmiyyəti modellərinin liberal və konservativ (bəzən onu sosial-demokratik də adlandırırlar) modellərə məşhur nəzəri bölgüsü istifadə edilir. Ərazi yerdəyişməsinin (miqrasiyanın) tənzimlənməsi baxımından bu modelləri kosmopolit (liberal) və geosiyasi (konservativ) modellər kimi şərh etmək olar.

Liberal və ya kosmopolit inkişaf modeli ümum-demokratik dəyərlərə yönəldilmişdir ki, bu da qərb liberal ənənələrində bazaar iqtisadiyyatının prinsipləri ilə birləşir. Bu model insan hüquqları paradigmasına əsaslanır ki, bud a insan hüquqlarının vətəndaş hüquqları üzərində paradigmasını təsdiq edir. Konservativ və ya geosiyasi model milli maraq konsepsiyalarına əsaslanır.

Ümumiyyətlə, dünya üzrə miqrasiya proseslərindəki əlaqələrin qanunauyğunluğunun izahı son dövrlər ərzində müxtəlif iqtisadi məktəblərin tədqiqat predmeti hesab olunmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə, fərqli iqtisadi məktəblərin, klassik, merkantilist, keynsçi, neoklassik və s. nəzəriyyələrin nümayəndələri miqrasiya proseslərinin inkişafında əhalinin müxtəlif ərazilərdə yerləşdirilməsinin aktual məsələ olduğunu daim qeyd etmişlər.

Miqrasiya prosesinin əsasında istehsalın, iqtisadiyyatın (ayrı-ayrı sahələrinin) inkişaf etdirilməsi ilə bağlı iqtisadi qanunauyğunluqlar çıxış edir. Onu da qeyd etmək

lazımdır ki, əhalinin yerləşməsinə təsir edən faktorlar arasında milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı olan, konkret tarixi inkişaf mərhələlərində əsas rol oynayan dövlətin də xüsusi rolu nəzərə alınmalıdır [89].

Miqrasiya sahəsində ümumi qanunauyğunluqların və inkişaf meyillərinin araşdırılması onu göstərir ki, postsovet məkanında iqtisadi münasibətlərin transformasiyası şəraitində əhali miqrasiyasının dəyişilməsinə təsir edən faktorlar obyektiv əsasla söykənməlidir. MDB ölkələri arasında əhalinin mexaniki hərəkəti proseslərinin əsas inkişaf meyilləri arasında etnik münaqişə proseslərinin artması, əmək və intellektual miqrasiyanın həcmi, ayrı-ayrı dövlətlərin imiqrasiya imkanları haqqında məlumatların genişlənməsi və s. daha çox aktualdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əhali miqrasiyası əsas sosial-iqtisadi kateqoriya olub, ictimai - istehsal münasibətlərinin müəyyən tərəflərini özündə ehtiva edir. Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin də nəzərə alınması zəruridir, məhz bu səviyyənin yüksəkliyi, insanlar arasında qarşılıqlı sosial-iqtisadi əlaqələrin effektivliyini təmin edir.

Əhali hərəkətliliyi prosesində insanların daim iqtisadi, sosial maraqları təmin olunur. Əmək miqrasiyası prosesinə sosial - iqtisadi kateqoriya kimi yanaşılmasının əsas səbəbi insanların əmək funksiyasını dəyişmək və həyat səviyyəsini yüksəltməyə yönəlmiş ictimai münasibətləri özündə ehtiva etməsidir. Əhalinin mobil hərəkətmə qabiliyyətini “əhali miqrasiyası” termini altında ifadə edirlər.

Əhali miqrasiyası onun bir yaşayış məntəqəsindən digərinə getməsi prosesi olub, insanların ərazilərdəki hər cür yerdəyişmələrinin məcmusu kimi nəzərdə tutulur. Müvafiq proseslər kompleks sosial, iqtisadi və siyasi faktorların təsiri nəticəsində baş verir. Əhali miqrasiyası ərazilərin mənimsənilməsində, məhsuldar qüvvələrin inkişafında, etnik birliklərin formalaşmasında əsas amil kimi qəbul olunur. Qeyri-müəyyən şəkildə həyata keçirilən miqrasiyalar isə cəmiyyətin inkişafında mənfi tendensiyaların, hadisələrin müşahidə olunmasına gətirib çıxarır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün dünyada müşahidə olunan elmi-texniki inqilablar müxtəlif ölkələrdə siyasi və iqtisadi vəziyyətin dəyişdirilməsinə səbəb olmaqla əhalinin miqrasiya prosesinin sürətlənməsini şərtləndirmişdir [90].

Proseslərin tədqiqi yönündə ilk növbədə nəzərə alınmalıdır ki, miqrasiya prosesi

nəinki vətəndaşların artma-azalma dinamikasına, eləcə də yaş və cins quruluşuna, milli tərkibinə, işsizlik səviyyəsinə də təsir göstərir. Məhz bu baxımdan müəyyən ərazi üzrə əhalinin miqrasiya səviyyəsini öyrənmədən, həmin ərazidə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsini həyata keçirmək qeyri-mümkündür [96].

Əhali miqrasiyası sosial-iqtisadi inkişafın əsas faktoru kimi dəyərləndirildiyindən onun dinamik inkişaf prosesləri hərtərəfli olaraq öyrənilməlidir.

Məhz bu baxımından əhali miqrasiyası proseslərini əks etdirən göstəricilərdən istifadə olunmasına xüsusi önəm verilməlidir. Müvafiq göstəriciləri səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər, mövcud statistik uçotun imkanlarından istifadə etməklə müəyyən nəzəri və praktiki nəticələri üzə çıxarmaqdır. Miqrasiya sahəsində beynəlxalq təcrübə göstərir ki, onun ən mühüm göstəricilərinə köçənlərin tərkibi, miqrasiyasının intensivliyi, miqrasiya edən əhali strukturu, miqrasiya saldosu və s. aid edilir və onlar miqrasiya prosesini bütünlükdə ölkə, rayon və ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə öyrənilməsində tətbiq olunur. Müvafiq əhali miqrasiyasının bütün göstəricilərini ilkin, ikinci, mütləq və nisbi göstəricilərə ayırırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, gələnlərin və gedənlərin sayı əsas ilkin göstəricilərə aid edilir. Araşdırma üzrə məlumatları həm statistik hesablamalara, eləcə də sosialoji materiallara əsasən təyin etmək mümkündür.

Miqrasiya sahəsi üzrə müvafiq və nisbi göstəricilərin əsasında gələn və gedənlərin sayı, onların fərqi götürülür. Sahəvi məlumatlar əhali miqrasiyası üzrə statistik məlumatlardan, eləcə də ilkin uçot materiallarından əldə olunur.

Ümumiyyətlə, miqrasiya proseslərinin öyrənilməsində ən çox gələnlərin və gedənlərin intensivlik göstəricilərindən istifadə edirlər. Gələnlərin intensivlik göstəriciləri müəyyən bir əraziyə gəlmiş əhalinin orta sayının yerli məskunlaşmış əhalinin orta sayına bölünməsi ilə əldə edilir. Bu zaman gedənlərin intensivlik göstəriciləri isə müəyyən bir ərazidən getmiş əhalinin orta sayını yerli məskunlaşmış əhalinin orta sayına bölməklə təyin edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, miqrasiya dövriyyəsinin intensivlik əmsalı daha çox nəzərə alınır. O, gələn və gedən əhalinin cəminin əhalinin orta sayına bölünməsi ilə müəyyən olunur. Müvafiq göstəricilərdən biri də nisbi göstərici hesab olunur. O, gələnlərlə gedənlərin nisbəti nəticəsində müəyyən olunur[112].

Miqrasiya prosesində istifadə olunan əsas göstəricilərdən biri də struktur

göstəriciləridir. Struktur göstəricilərinin tərkibinə daxil olan elementlər miqrasiya prosesinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mövcud statistik məlumatlar, uçotun vəziyyətinin tam araşdırılmasını təmin etmir. Müvafiq sahəvi göstəricilər sisteminə daxil olan göstəricilərdən biri də miqrasiya edən əhalinin yaş və cins quruluşunun, o cümlədən milli və sosial tərkibinin öyrənilməsi və s. hesab olunur. Miqrasiya prosesinə cəlb olunmuş əhalinin fəaliyyətini spesifik xüsusiyyətlərə görə fərqləndirmək mümkündür. Onlara miqrasiyanın səbəbləri, fərqli cəhətləri, müddəti, tutduğu ərazilər və s. aiddir.

Əhalinin miqrasiya prosesi iqtisadi və siyasi səbəblərə görə fərqlənir. Məsələn, iqtisadi səbəblərdən baş verən əhali miqrasiyası dedikdə, öz iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün bir ərazidən digər əraziyə köçməsi nəzərdə tutulur. Miqrasiyanın bu növü beynəlxalq aləmdə mövcud olmuş miqrasiyanın əsas strukturuna daxil edilir. Siyasi səbəblərə görə miqrasiya növü son dövrlər daha çox müşahidə olunmaqdadır. Dünyada baş verən milli münaqişələr bu proseslərin tempini sürətləndirmişdir.

Məsələn, keçmiş Sovetlər Birliyinin tərkib hissəsi olan Azərbaycanda mənfur qonşu dövlətlə baş verən milli münaqişə nəticəsində 90-cı illərin əvvəllərində ölkəmizdə bir milyon nəfərdən çox əhalinin, o cümlədən Ermənistanda yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlı əhalinin öz yaşayış məkanlarından zorla köçürülməsi bu növ miqrasiyaya aid edilir. Buna bənzər milli münaqişələr bir sıra digər respublikalarda da baş verdi [161].

Daimi təkrarlanan əhali hərəkətliliyi miqrasiyanın digər növünə daxil edilir. Bu növ miqrasiya proseslərinə digər ölkələrə turizm səfərləri, yaxın qohum və tanışların ziyarəti, təhsillə bağlı, hərbi xidmət və s. məsələlər aiddir. Əhali miqrasiyası dövlət tərəfindən müəyyən əhali qrupunun məskunlaşdırılması kimi də qəbul olunmaqla dövlətlərarası və dövlətdaxili bölgü prinsipinə əsaslanı bilər. Məsələn, dövlətlərarası miqrasiya prosesi dedikdə əhalinin bir ölkənin ərazisindən digərinə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Dövlətdaxili ərazi miqrasiyası əhalinin bir ərazidən təbii fəlakətlərə, iqtisadi böhrana görə yerdəyişmə prosesidir.

Əhali miqrasiyası müddətinə görə də fərqlənir. Onlara bu istiqamətlər aid edilir: Daimi miqrasiya prosesinə yaşayış yerini həmişəlik dəyişənlərə, yaşayış yerini uzun müddətə tərk etmək və s. aiddir. Mövsümi şərtlər əsasında həyata keçirilən əhali

miqrasiyası qısa dövr ərzində qayıtmaq şərti ilə (1-3 illiyə yaşamağa, tibb xidmətləri, təhsil xidmətləri almağa gedənlər və s. üzrə) nəzərdə tutulur [158].

Strukturuna görə də miqrasiya prosesləri fərqləndirilir. Onlara əhalinin dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə turizm, ticarət, sənaye mərkəzlərinə, aqrar sahə üzrə istiqamətlənməsi aiddir. Struktur miqrasiyası prosesinə çoxsaylı müxtəlif amillər təsir göstərir. Bura iqtisadi, tibbi-coğrafi, demoqrafik və s. amillər daxil edilir. Əhalinin miqrasiya prosesinə təsir göstərən amillər ilk növbədə həyat səviyyəsi üzrə göstəricilərdə əks olunur. İqtisadi göstəricilər dedikdə, vətəndaşların aldığı əmək haqqının səviyyəsi, mövcud əmtəə və xidmətlərin bazar qiyməti, dəyəri, əlavə əldə etdikləri gəlirlərin həcmi, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin həcmi, yaşayış vasitələrinin dəyəri, istehsal vasitələrinin çoxluğu və s. nəzərdə tutulur. Təbii şərait və coğrafi faktorlar dedikdə, ərazilərin mənimsənilməsi səviyyəsi böyük meqapolislərə, istehsal sənaye mərkəzlərinə yaxınlıq, nəqliyyat-rabitə infrastruktur sahələrinin inkişaf məsələləri, regional iqlim şəraiti nəzərdə tutulur. Vətəndaşların etnik xüsusiyyətləri dedikdə millətlərin miqrasiya prosesinə meyillik səviyyəsi, assimlyasiya dərəcəsi, ümumi danışıq dilinin götürmə qabiliyyəti, və s. aiddir. Demoqrafiya və etnik amillərə isə əhalinin təbii demoqrafik göstəriciləri, təbii artım, doğum, ölüm səviyyəsi əhalinin struktur tərkibi, cinsi, yaşı, milli quruluşu və s. daxildir.

Məskunlaşma xüsusiyyətləri digər amillərdən daha çox fərqlənir. Məskunlaşma xüsusiyyətləri dedikdə, vətəndaşların məskunlaşma imkanları (yüksək, orta, zəif səviyyə) ərazi məkanlarının böyüklüyü, iqtisadi inkişaf imkanları və s. nəzərdə tutulur.

Həyat səviyyəsinə təsir göstərən amillərə mədəni-məişət şəraiti və xidmət səviyyəsi də daxil edilir. Bura yaşayış binalarının miqdarı, keyfiyyətli yaşayış mənzil xidmətinin təklifi, tibb, ticarət, məişət, kommunal, təhsil və s. yüksək səviyyəsi daxil edilir. Əhalinin həyat tərzini vətəndaşların işlərində ixtisası üzrə (karyera) yüksəlmə imkanları, əmək rejimi, istirahət və məzuniyyət günlərinin miqdarı, ailə cəmiyyətini formalaşdırmaq imkanları, vətəndaşların ailə və iş yerlərində sosial-psixoloji vəziyyəti, məskunlaşma ərazilərində insanların əmək ehtiyatlarına, yaşayış həyat tərzinə tələbin mövcudluğu və s. aid olunur.

1.2. Miqrasiya proseslərinin iqtisadi-demoqrafik aspektlərinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji məsələləri

Ölkənin sosial-iqtisadi dinamikasında mövcud özünəməxsusluğun və miqrasiya proseslərinin tədqiqi müəyyən metodologiyanın işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu metodologiya bir tərəfdən, miqrasiya axınlarının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla milli təsərrüfatın strukturlaşma cəhətlərini müəyyən etməyə, digər tərəfdən, mövcud təşkilat mexanizmlərini müəyyən sosial-iqtisadi və demoqrafik şərtlərlə əlaqələndirməklə onların spesifik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan yaradır. O, milli təsərrüfatın sosial-iqtisadi proseslərin gedişatına gizli şəkildə təsir göstərən strukturyaradıcı amillərin qanunauyğun təsiri ilə bağlı inkişafı aspektlərinə əsaslanmalıdır. Sosial-iqtisadi strukturda müəyyən yer tutmaqla, təsərrüfatçı obyektlərin və iqtisadi miqrantların müxtəlif qrupları sistemli törəmələr kimi öz xüsusi mövqeləri əsasında ölkənin müxtəlif regionlarındakı mürəkkəb sosial-iqtisadi əlaqələr şəbəkəsinə qoşularaq fəaliyyət göstərir. Tədqiq olunan konsepsiyaların ayrı-ayrı strukturyaradıcı amillərin rolunun mütləqləşdirilməsindən azad edilməsi və daha universal və dinamik üsulun işlənilib hazırlanması müxtəlif amillərin qarşılıqlı fəaliyyətinin mürəkkəb və çoxplanlı prosesinin nəticəsi kimi onların sosial-iqtisadi proseslərdəki mövqelərinin ardıcıl təhlilini nəzərdə tutur.

Yerli və xarici əhali nümayəndələri onlar tərəfindən çox böyük təsir altında milli iqtisadiyyatın inkişafında özlərinin yaratdıqları, gəlib gördükləri struktur şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Lakin sosial-iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirməklə onlar həm də yaranmış iqtisadi quruluşa, onun ayrı-ayrı struktur üsürlərinə gələcək təsərrüfat fəaliyyəti üçün yeni struktur şəraiti yaratmaqla bu və ya digər şəkildə dəyişiklik təsiri göstərir. Ona görə də milli iqtisadiyyatın inkişafının və miqrasiya axınları hərəkətinin ən son modelləri yerli və xarici əhəlinin daha əvvəlki sosial-iqtisadi təsirlərlə izah oluna bilər. Bununla yanaşı, milli iqtisadiyyatın inkişafı ölkə tarixində öz köklərinə malik iki istiqamətli prosesi əks etdirir və milli təsərrüfat strukturlarının struktur səbəbi və genezisi nəticəsi kimi çıxış edir.

Təsərrüfat quruluşu dəyərli istiqamətlərinə, etnomədəni ənənələrinə, hakimiyyəti idarə mövqelərinə görə bir-birindən fərqlənən yerli və xarici əhalinin müxtəlif sosial-iqtisadi qruplarının mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində yaranır. Əmək hüquqlarının bu və ya digər stratefikasiya sistemlərinin formalaşması ilə şərtlənən gəlirlərin mənimsənilməsinin və təsərrüfat resurslarının bölüşdürülməsi üsulları milli iqtisadiyyatın bütövlüyünə dəstək olmaq və ictimai rifahın qaldırılmasında bir fəal vasitəyə çevrilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur; əgər onlar öz vəzifələrini qeyri-qənaətbəxş şəkildə həyata keçirərlərsə, onda bu, gərginliyin artmasına və etnik qruplar arasında münaqişələrə, iqtisadiyyatda tənəzzülə və durğunluğa gətirib çıxarar. Milli təsərrüfatın ədalətli quruluşundakı konkret tarixi tələblərin reallaşması müxtəlif etnososial qrupların maraqlarındakı balansla nail olmanı, bərabərlik və qeyri-bərabərlik, əməkdaşlıq və yarışma, nizamlama və azadlıq elementlərinin səmərəli uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sosial-iqtisadi və miqrasiya proseslərinin dinamikasındakı mürəkkəblik təsərrüfat sisteminin formalaşması zəruriyyətini yaradır.

Nəzəri təsəvvürlərin, adekvat iqtisadi reallıqların təşkili, yaradılması monistik konsepsiyalar yayınmalarından imtina tələb edir. Bu konsepsiyalar adekvatlıq meyarlarını istifadə olunan sistem prinsiplərinin təmizliyində görür və bu əsasda ya dövlət, ya da bazar vasitəsilə iqtisadiyyatın total tənzimlənməsi doktrinasını formalaşdırır. Bu halda iqtisadi utopizmin iki iftiraçılıq olan-həm mərkəzdən planlaşdırılmış təsərrüfatın, həm də özünü tarazlayan bazarın çox güclü olmasına səhvən inanmadan azad olmaq imkanı yaranır. N.F.Tefalın qeyd etdiyi kimi, tarixdən məlumdur ki, müstəsna şəkildə fərdi əmlak, gəlirin, faydanın və bazar-qiymət koordinasiyasının maksimallaşdırılması ilə, dövlət tərəfindən hüquqi intizam sahəsində hansısa zəmanətlər olmadan və müəyyən sosial təhlükəsizlik tədbirləri görmədən qurulmuş sırf kapitalist cəmiyyəti hələ ki reallığa çevrilmişdir. Bazar təsərrüfatının və kapitalizmin sırf modeli bir cəmiyyət modeli kimi utopik kontrfaktiki cəhətlərə malikdir, o, özü elə sosial utopiyadır. Bazardakı fərdi fəaliyyətlərin koordinasiyası müəyyən sosial çərçivələrdə baş verməlidir. Həmin çərçivələr adekvat olaraq, bu koordinasiyanın şərtləri-fərdi əmlak, gəlirin və faydanın maksimallaşdırılması, bazarın qiymət sistemi ilə müəyyən edilmir, əksinə, onları nəzərdə tutur [142, s.95-96].

Milli iqtisadiyyatda bazar proseslərindəki çatışmazlıqların kompensasiya edilməsi və bu zaman meydana gəlmiş mənfi effektlərin əks- təsirinin yaradılması üçün, məsələn, kiçik və orta biznes üçün kapitalın əlverişliliyi, ekologiya və ətraf mühiti mühafizə, sosial sfera və sosial təhlükəsizlik kimi sahələrdə qeyri-bazar vasitələrinin formalaşdırılması zəruridir. Müasir bazar təsərrüfatında hökumət bir tərəfdən, iqtisadi artım və istehlakdan ibarət fərdi iqtisadi maraqları və digər tərəfdən, ətraf mühitin mühafizəsi və qorunması maraqlarını nizama salmalıdır. Dövlət daha sonra iqtisadi azadlıq, səmərəlilik və artım gəlirlərin və sərvətlərin bölüşdürülməsi zamanı sosial ədalətlik və sosial təhlükəsizlik tələblərinə uyğun nizama salmalıdır. O, qoca sahibkarların və kapital varislərinin əmlak hüquqlarını və yeni sahibkarların öz müəssisələri üçün zəruri kapitalı əldə edə bilməsi və s. hüquqları nizama salınmalıdır. Bu nöqteyi nəzərdən bazar həmişə burada fəaliyyət göstərənlər və hökumətin fəaliyyətinə, onun bazar iqtisadiyyatına iqtisadi və siyasi, müdaxiləsinə cavabdeh olanlar üçün etik və siyasi tənzimləmə tapşırığını, məsələsini yaradır. Bununla yanaşı, quruculuq zamanı belə bir şərti də nəzərə almaq lazımdır ki, hökumət tərəfindən iqtisadi reallığa dair səhvlərə əsaslanmış qərarlar qəbul olunarkən dövlətin süquta uğraması da baş verə bilər. Onlar bazarın süqutundan daha çox iqtisadiyyata təsir göstərməyə qadirdir [142, s.87].

N.A.Bedryayev qeyd edirdi ki, dövlət yaxşılığı və ədalətliliyi minimum şəkildə məcburən saxlayarkən bunu heç də yaxşılığa həvəsindən etmir. Yaxşılıq dövlətə ziddir. O, bunu ona görə edir ki, minimum yaxşılıq və ədalət olmazsa, xaos yaranar[65, s.172]. İqtisadi subyektlər, yerli və xarici əhali tərəfindən öz fəaliyyətinə kömək, arxa əldə etmək üçün dövlət elə bir metodlardan istifadə etməlidir ki, bu metodlar insanlarda onların sosial-iqtisadi və miqrasiya problemlərini kifayət qədər səmərəli və ədalətli həll etməsinə inam yaratsın. Hökumətin fəaliyyətinin vətəndaşların əxlaqi-etik dəyərlərinə uyğunluğu onların qanuniliyində ifadə olunur.

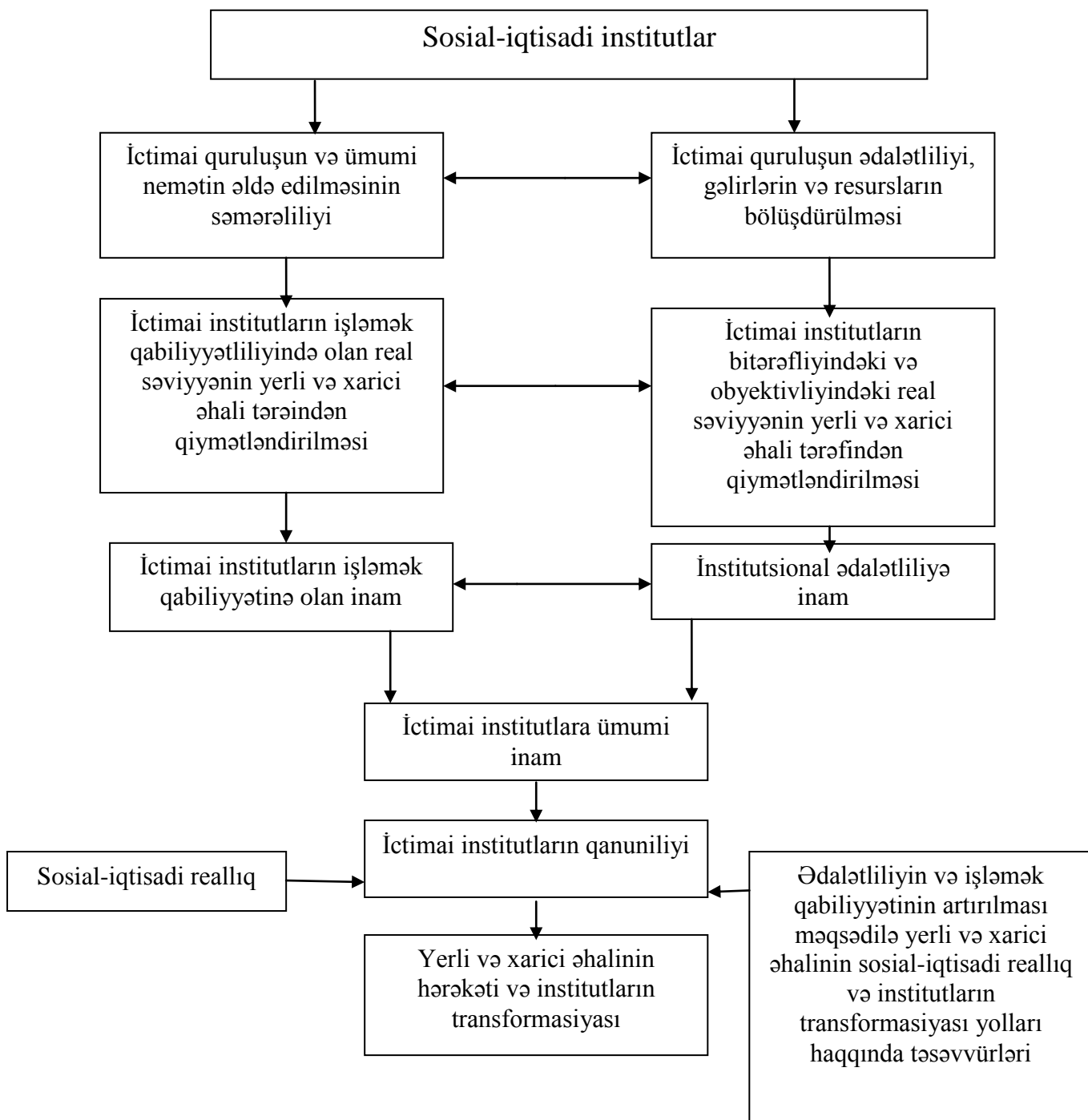
Ölkənin sosial-iqtisadi dinamikasının və miqrasiya axınlarının trayektoriyası çox hallarda insanların mədəni-dəyər yönümlərindən və cəmiyyətin institusional quruluşundan asılıdır. Bu zaman ən vacib amil müxtəlif qrup insanların, yerli və xarici işçilərin qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində yaranmış və ictimai institutlar tərəfindən ifadə edilmiş inam, etibardır. Cəmiyyətin institusional quruluşu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədar

olan iki aspektlə-səmərəlilik və ədalətlik ilə xarakterizə olunur. Onların reallaşması səviyyəsi insanların ictimai institutlara inamını və onların qanuniliyini müəyyənləşdirir. Bu əsasda müxtəlif etnososial qüvvələrin mübarizəsi nəticəsində ictimai institutların transformasiyası vektoru, eləcə də sosial-iqtisadi dinamikanın xarakter və templəri yaranır (Sxem 1.2).

Mədəni-dəyər sistemləri insanların təsərrüfat fəaliyyətinin qeyri-adi xüsusiyyətlərini, təsərrüfat quruluşunun orijinallığını və beynəlxalq əmək miqrasiyasının inkişafı yollarını formalaşdıran unikal amil kimi çıxış edir. Bu quruluşun inkişafında dayanıqlığın təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən bu və ya digər sosial-iqtisadi tənzimləmə metodlarının istifadə olunması nəticəsində yaranmış miqrasiya, texnoloji, hakimiyyət-struktur və institusional parametrlərin dəyişmələri milli təsərrüfatın fundamental əsaslarını daşımağa qadir kredit hədləri aşmamalıdır. Milli təsərrüfatın fundamental əsasları, hər şeydən əvvəl, insanlarda institutların səviyyəsi və qanuniliyi haqqında təsəvvürlər formalaşdıran mədəni-dəyər ənənələrinin milli xüsusiyyətlərlə müəyyən olunur. Onun minimal səviyyəsinə nail olmadan milli iqtisadiyyatda sabit şaquli və üfüqi əlaqələrə, ölkənin yerli və xarici əhalisinin müxtəlif qruplarında qarşılıqlı sosial-iqtisadi fəaliyyətlərə köməklik qeyri-mümkündür.

Miqrasiyanın təsiri nəzərə alınaraq, ölkədəki iqtisadi quruluşun transformasiyalarını normativ yanaşma çərçivəsində həm milli iqtisadiyyatın mövcud strukturuna doğru hərəkət kimi, həm də yerli və xarici əhalinin iqtisadi fəallığı təkamülünü öyrənməklə, onun səbəblərini, amillərini və məhdudiyyətlərini açıqlamaqla pozitiv ənənələr baxımından nəzərdən keçirmək olar. Təsərrüfat transformasiyalarının real məhdudiyyətləri bir çox səbəblərlə şərtlənən ümumiləşdirilmiş inkişaf xüsusiyyətlərinin sabitliyində ifadə oluna bilər. Belə səbəblərə aşağıdakılar aiddir: dövlət sosial-iqtisadi siyasətinin “böhran kütlə” toplamamış tədbirlərilə (prioritetlər, məqsədli istiqamətlər, səfərbər olunan resurslar və s.), milli dəyərləri uzun perspektivdə saxlamaqla və s. Beynəlxalq Miqrasiyanın milli təsərrüfatın inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi ölkədəki sosial-iqtisadi irəliləyişlərin səviyyəsində olan dinamikanı sistemli şəkildə xarakterizə edən indikatorların dəyişməsində real və arzu olunan səviyyələrin fərqlənmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur (mövcud imkanlar daxilində).

Miqrant axınlarının dinamik və struktur parametrlərinin astana kəmiyyətləri milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, milli dəyərlərin və maraqların, ərazinin, idarəetmə üsullarının müdafiəsi, institutların daxili və xarici təhlükələrdən qorunması, ölkənin inkişafına və xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına kömək olunması zəruriyyətləri ilə müəyyən edilir.

Sxem 1.2. Ölkədəki sosial-iqtisadi institutların transformasiyası

Ölkənin beynəlxalq təhlükəsiz inkişaf miqrasiyası proseslərində göstəricilərin və astana kəmiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakı metodoloji müddəalara əsaslanmaq lazımdır:

-birincisi, təhlükəsizlik indikatorların astana kəmiyyətlərinin seçimi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, son hədd kəmiyyətlərinin səviyyəsi ölkənin inkişafının mədəni-tarixi və sosial-iqtisadi şəraitindən asılıdır və bu da keçmişdə uyğun olmuşsa, müasir şəraitdə çox hallarda arzuolunmaz olur;

- ikincisi, milli təhlükəsizliyin daxili və xarici təhlükələri milli təsərrüfatın böhran və struktur dəyişiklikləri dövründə kəskin güclənir, buna uyğun olaraq, dövlətin sosial, iqtisadi, mədəni və həyat fəaliyyətinin digər sferalarında son mümkün göstəriciləri və parametrləri də dəyişir;

- üçüncüsü, milli təhlükəsizlik meyarları və parametrləri mütəhərrikdir. Onlar təbii-coğrafi mövqe, texniki-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin etnomədəni qarşılıqlı fəaliyyəti, əxlaqi-mənəvi rifahı və s. ilə müəyyənləşdirilir; unifikasiya olunmuş göstəricilər heç də həmişə mövcud cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyətindəki özünəməxsusluğu obyektiv şəkildə əks etdirmir. Bir ölkə üçün uyğun olan beynəlxalq miqrant axınlarının məhdud qiyməti digər ölkənin həyat fəaliyyəti şəraitinə cavab verməyə bilər.

- dördüncüsü, beynəlxalq miqrasiya proseslərindəki son qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı sosial-iqtisadi vəziyyəti ayrı-ayrı götürülmüş göstəricilər üzrə deyil, onların məcmusu üzrə qiymətləndirmək lazımdır, çünki bir-iki parametrin son mümkün miqdardan böhranla meyletməsi, adətən, ölkədəki hadisələrin real inkişafı haqqında adekvat təsəvvürlər almağa imkan vermir.

Ölkənin təsərrüfat quruluşunun real dreyfi yerli sakinlərin və xarici miqrantların qarşılıqlı fəaliyyətindəki ziddiyyətli proseslərin təsiri altında konkret şəraitdə(daxili və xarici) yaranır.

Beynəlxalq miqrantların məkanca yerdəyişmələri miqyaslı dəyişikliklər üçün müəyyən məhdudiyətlər yaradır; bununla yanaşı müasir dünyada zamanın çağırışlarına ölkənin cavabının hazırlanması çox hallarda onun beynəlxalq miqrantların axınlarının formalaşmasında iştirakı imkanlarından və xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Beynəlxalq miqrant axınlarının müxtəlif dinamik və struktur parametrləri milli təsərrüfatın xüsusi tərəflərin dəyişmələrinə müxtəlif şəkildə təsir edəcək, bu təsirlər öz xarakterinə görə əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz, lokal, regional və makroiqtisadi, pozitiv, neytral və neqativ ola bilər.

Onlar texniki-iqtisadi strukturla ölkənin sənaye sahəsinə və məkana görə inkişafına, mədəniyyətlər arası qarşılıqlı fəaliyyətinə, yerli və xarici əhalinin milli resurslara yolu və hakimiyyəti sisteminə, rəsmi və qeyri-rəsmi institutlara, əmək və kapitallar bazarına, əhalinin məşğulluq strukturuna və işsizliyə, dövlət və bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinə və məsrəflərinə, qısa və uzun müddətli proseslərə müxtəlif cür təsir göstərməyə qadirdirlər.

Hər bir dövr ərzində müxtəlif ölkələr sosial-iqtisadi inkişafın müxtəlif səviyyələrində olurlar. Həmin səviyyələr müxtəlif real iqtisadi immiqrasiya potensialı ilə, özünü inkişafın müxtəlif imkanları, işçi qüvvəsinin, əmtəə və xidmətlərin dünya bazarlarındakı rəqabətqabiliyyətliyi, texnologiyalardakı dünya nailiyyətlərinin qəbuluna hazırlığın və idarəetmənin müxtəlifliyi, vacib və prioritet ümumdünya problemlərinin həllində müxtəlif iştirak etmə imkanları və s. ilə xarakterizə olunur. Ona görə də ölkənin zamanın təhlükələrinə, bu və ya digər ümummilli sosial-iqtisadi inkişaf ssenarilərinin formalaşmasına və s. cavabları eyni olmayacaq ki, bu da son nəticədə ölkənin miqrantların yerdəyişməsi proseslərində və onların dövlət tənzimlənməsi metodlarında iştirakı modellərinin dəyişilməsində ifadə olunacaqdır.

Əmək miqrasiyası nəticələrinin və onun tənzimlənməsi üçün təklif olunan üsulların qiymətləndirilməsindəki ziddiyyətlər əksər hallarda onun öz xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Onlar qəbul edən və ya göndərən cəmiyyətlərin təsərrüfat həyatının müxtəlif strukturlarına və parametrlərinə çoxmənalı təsir edən çoxölçülü proseslərdir. Bu zaman həmin təsirin istiqamətliliyi və intensivliyi hər bir konkret vəziyyətdə xeyli dəyişməyə qadirdir. Bununla əlaqədar olaraq, mövcud prosesin konkret şərhinin işlənməsi sadə məsələ deyildir, o həm miqrantların özünəməxsus şəkildə axınından, həm də onların hərəkətinin daxili və xarici şəraitinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onun dəyişkənliyinin əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirməyən ciddi üsullardan istifadədən imtinanı tələb edir.

Hazırkı şəraitdə müxtəlif elmi istiqamətlərin tədqiqatçılarının əksəriyyəti tərəfindən milli iqtisadiyyatların inkişafında miqrasiya proseslərinin rolunun artdığı göstərilə də, mövcud proseslərlə bağlı verilən şərtlər hələ də ziddiyyətli olaraq qalır. Bu isə öz növbəsində, əmək miqrasiyasının səmərəliliyinin müəyyənəşdirilməsi zamanı meydana çıxan çoxsaylı problemləri lazımi şəkildə həll etməyə imkan vermir. Belə ki, xeyli sayda miqrantları olan ölkələrdə aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar çərçivəsində əmək ehtiyatlarının miqrasiyasından yaranan itkilərin və mənfəətlərin müqayisəsi zamanı çox vaxt birbaşa ziddiyyətli nəticələr çıxarılır. Səbəb ondan ibarətdir ki, o, tamamilə ziddiyyətli sosial-demoqrafik və sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Sosial-demoqrafik nəticələrin sırasına əhalinin sayında və strukturunda(cinsində, yaşında, sosial və milli tərkibində), eləcə də sosial münasibətlərin gərginlik səviyyəsində və cəmiyyətin kriminallaşmasında meydana çıxan dəyişiklikləri aid etmək lazımdır. Onu da qeyd etmək ki, sosial-iqtisadi nəticələr ölkənin təsərrüfat quruluşunun konstruksiyasında, əmək ehtiyatlarının strukturunda(təhsil və peşə ixtisas tərkibi) və sayında, əməkqabiliyyətli əhaliyə, əmək bazarının vəziyyətinə demoqrafik yüklənmənin səviyyəsində və əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyində mövcud olan dəyişikliklərlə bağlıdır. Qəbul edən ölkə üçün xarici miqrasiyanın iqtisadi effektinin bilavasitə ifadəsi kimi əlavə olaraq istehsal olunmuş ümumi daxili məhsulun dəyəri, eləcə də bu zaman bütün səviyyələrdə meydana gəlmiş büdcələrə əlavə gəlir daxil olmaları kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, icazələrin verilməsinin təşkili ilə bağlı üzə çıxan birbaşa məsrəflər kimi müəyyən edilmiş hüquq normalarını pozanların gecikməsi, saxlanılması və deportasiyası üzrə məsrəfləri də nəzərə almaq lazımdır.

Miqrasiya proseslərinin və iqtisadi inkişafının qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi qərb ölkələrində keçən əsrin 60-cı illərinin sonunda iqtisadi artım modelləri çərçivəsində başlanmışdır. [157, s.126-142].Onların əsas ideyası ondan ibarətdir ki, istehsal amillərindən biri kimi işçi qüvvəsinin beynəlxalq yerdəyişməsi iqtisadi artım templərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.Beynəlxalq miqrasiya həm işçi qüvvəsini qəbul edən, həm də onu verən ölkələrə iqtisadi təsir göstərir.Bütün dünyada əhalinin miqrasiyası hər şeydən əvvəl, effektiv istifadəsindən ölkənin iqtisadi inkişaf

uğurunun xeyli dərəcədə asılı olduğu resurs kimi qəbul edilir. [123, s.351].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi ədəbiyyatda əhalinin miqrasiyası və ölkənin iqtisadi inkişafının qarşılıqlı təsirinin əsas aspektləri aşağıdakılardan ibarətdir. [117,s. 316-317] :

1.Miqrasiya və makroiqtisadi proseslər: miqrasiyanın və ümumdaxili məhsulun artımının, əmək haqqının, inflyasiya proseslərinin, investisiya fəallığının, əmtəyə tələb səviyyəsinin, yığılan vergilərin qarşılıqlı əlaqəsi, digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsi; miqrantların pul köçürmələrinin ölkənin tədiyə balansına təsiri;

2.Miqrasiya və əmək bazarı : miqrasiya proseslərinin işsizliyin səviyyəsinə, işçi qüvvəsinin tələb və təklifinə, yerli əhali və miqrantlar arasında iş yeri uğrunda rəqabətə təsiri;

3.Miqrasiya və əhalinin məşğulluğu : əhalinin məşğulluğu sferasında struktur dəyişiklikləri (ixtisas üzrə, iqtisadiyyatın sahələri üzrə), miqrasiyanın əmək resurslarının sayına təsiri;

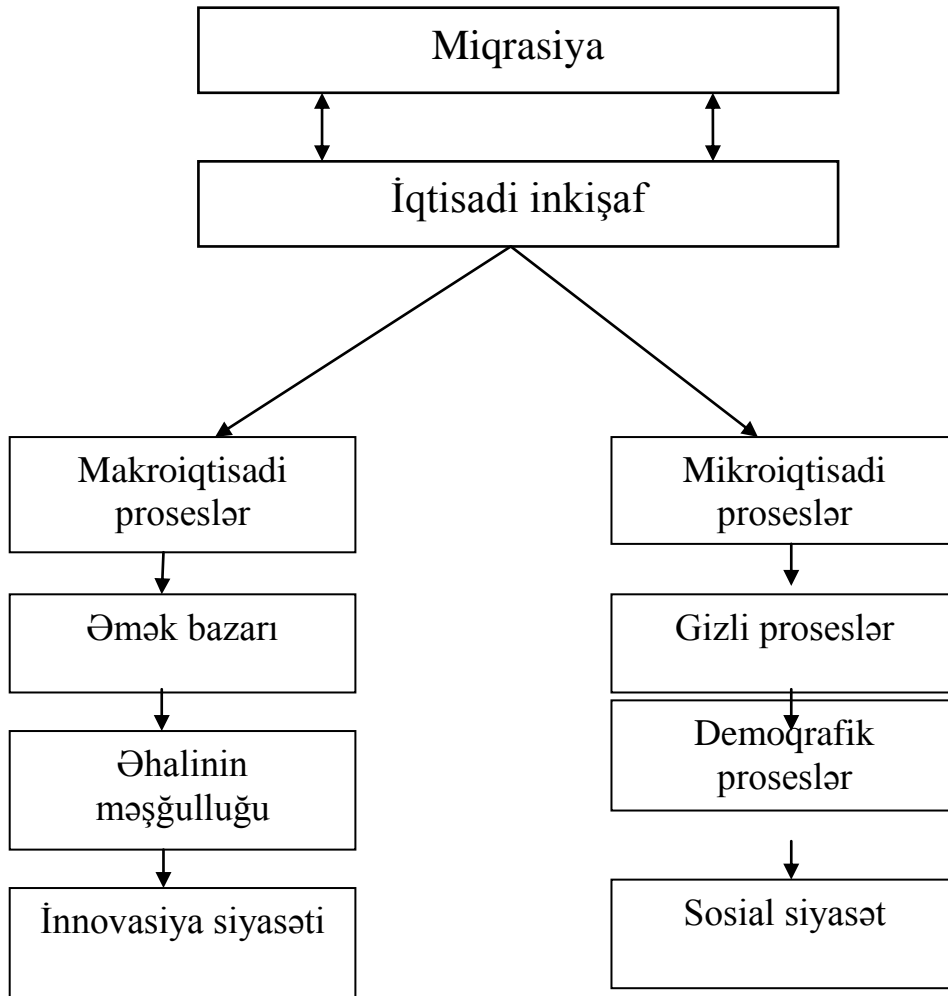
4.Miqrasiya və mikroiqtisadi proseslər : əmək səfərlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi; miqrasiya proseslərinin ev təsərrüfatlarının həyat səviyyəsinə təsiri;

5.Miqrasiya və gizli proseslər : miqrasiyanın kölgə iqtisadiyyatına, qeyri-qanuni məşğulluq həcmələrinə təsiri;

6.Miqrasiya və sosial siyasət : miqrantların qəbuluna və sosial adaptasiyasına xərclər, onların sosial təminatı, əlavə infrastrukturun yaradılması, pensiya sistemlərinin islahatlaşdırılmasında miqrasiyanın rolu;

Hesab edirik ki, yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, miqrasiyanın demoqrafik proseslər və innovasiya siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqələrini də buraya daxil etmək lazımdır.Bütün bunları nəzərə almaqla, miqrasiyanın ölkənin iqtisadi inkişafının əsas aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı kimi olacaqdır. (Sxem 1.3).

Miqrasiya proseslərinin inkişafının iqtisadi təhlilinin daha geniş yayılmış metodlarına iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, korrelyasiya və amil təhlili, ssenari proqnozlaşdırılması, ekspert qiymətləndirmə daxildir.

Sxem.1.3. Əhalinin miqrasiyası ilə iqtisadi inkişafın qarşılıqlı təsirinin əsas aspektləri.

İqtisadi aspektdə miqrasiya proseslərinin təhlili üçün əsas məlumat mənbələrinə aşağıdakılar aid olunur. [117,s.317-318].

1.Ölkənin tədiyə balansının məlumatları buraya adətən işçilərin əməyinin ödənişi, işləyənlərin pul köçürmələri və miqrasiya ilə bağlı transfertlər daxildir.[80, s.38-50].

2.Əmək resurslarının balans məlumatları.

3.Əhalinin miqrasiyası üzrə statistik məlumatlar.

4.Müxtəlif miqrasiya axınlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi.

5.Miqrantların müxtəlif qruplarının sosioloji müayinələrinin nəticələri.

Miqrantları qəbul edən və onları verən ölkələrin iqtisadi effekti qiymətləndirmək

üçün əvvəla iqtisadi effektivliyi nəticə və xərclər arasında nisbət kimi, iqtisadi effekti isə nəticə və xərclər arasında fərq kimi başa düşmək, iqtisadi effekti nisbi deyil, mütləq kəmiyyət kimi qiymətləndirmək lazımdır[69, s.3].

Əhalinin miqrasiyasına münasibətdə iqtisadi effektivlik miqrasiya siyasətinin aparılmasına dövlət xərcləri ilə sosial-iqtisadi faydaların bu və ya digər formada müqayisəsini özündə ehtiva edir.

Iqtisadi ədəbiyyatda iş qüvvəsini ixrac və idxal edən ölkələr üçün miqrasiyanın mümkün sosial-iqtisadi nəticələri qiymətləndirilir[117, s.319-320]. Öz iş qüvvəsini verən ölkələr üçün əhalinin beynəlxalq miqrasiyasından iqtisadi effekt ümumi şəkildə 1.2 sayılı cədvəldə göstərilən göstəricilərdən formalaşır (Cədvəl 1.2).

Xarici işçi qüvvəsini qəbul edən ölkələr üçün beynəlxalq miqrasiyadan iqtisadi effekt isə aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 1.3).

Miqrasiya proseslərinin inkişafı, eləcə də onlardan alınan iqtisadi effekti müxtəlif vaxt dövrlərində, yəni qısa, orta və uzunmüddətli dövrlərdə qiymətləndirmək vacibdir və həmin müvafiq dövrlərdəki eyni axınlar müxtəlif nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Cədvəl 1.2

Işçi qüvvəsini ixrac edən ölkələr üçün miqrasiyanın mümkün sosial-iqtisadi nəticələri (117, s. 319)

Müsbət	Mənfi
1.İşçilər tərəfindən yeni ixtisasın əldə olunması, insan kapitalının inkişafı, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi	1.Əmək bazarında daha çox tələb olunan peşələr üzrə tələb və təklif arasında disbalansın artımı
2.Ölkənin tədiyə balansının gəlir hissəsinin doldurulması	2.Beyin axınları, ən yaxşı mütəxəssislərin itirilməsi
3.Daxili əmək bazarında gərginliyin zəiflədilməsi, işsizliyin ümumi səviyyəsinin aşağı salınması, məşğulluq xidməti tərəfindən əlavə iş yerlərinin yaradılmasına və işsizlik üzrə yardımların ödənişinə qənaət	3.Müvəqqəti əmək miqrasiyasının emiqrasiyaya çevrilməsi
4.Əhalinin əmanətlərinin artımı, ölkənin investisiya resurslarının formalaşması	4.Demoqrafik proseslərin pisləşməsi : təxirə salınmış doğumlar, ailədən ayırma, sağlamlığı pisləşdirən pis əmək şəraiti
5.Miqrantların köçürmələrini alan ev təsərrüfatları tərəfindən əlavə istehlak malları hesabına multiplikativ effekt və dolayısı vergi ödənişlərinin artırılması	

İşçi qüvvəsi idxal edən ölkələr üçün miqrasiyanın mümkün
sosial-iqtisadi nəticələri [117, s. 320]

Müsbət	Mənfi
1.Öz əhalisinin qaçdığı boş iş yerlərinin doldurulması hesabına əmək əlavələri sferasının genişlənməsi.Bazarın işçi qüvvəsinə tələbatının zəruri ixtisaslarla ödənilməsi	1.Daha ucuz işçi qüvvəsinin istifadəsi nəticəsində əməyə qənaət edən texnologiyaların mühasirəsi
2.Xarici işçi qüvvəsinin daha aşağı qiymət ilə bağlı istehsal xərclərini aşağı salmaq səbəbindən ölkənin istehsal etdiyi əmtələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsi	2.İşçi qüvvəsinin daxili bazarında vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, iş yeri uğrunda rəqabətin güclənməsi.Yerli işçilərin əmək haqqının aşağı salınması
3.İstehsalın artımı və əlavə məşğulluğun stimullaşdırılması hesabına multiplikativ effekt	3.Miqrantlar tərəfindən gəlirlər şəklində alınan ölkələrdən pul vəsaitlərinin çıxması
4.Təhsilə və ixtisaslı işçilərin peşəkar hazırlanmasına xərclərə qənaət	4.Ayrı-ayrı iş növlərinə münasibətdə xarici işçi qüvvəsindən asılılıq
5.Yerli işçilərin şaquli səfərbərliyinin stimullaşdırılması	5“Kölgə iqtisadiyyatı”nın korrupsiyanın inkişafı üçün əlavə şərtlərin meydana çıxması
6.Xarici investisiyaların cəlb olunması və yeni texnologiyaların tətbiqi üçün ilkin zəminin yaradılması	6.Miqrantlar üçün tədris edilən adaptasiya olunan dil, sosial proqramlara məsrəflər

Hal-hazırda işlənib hazırlanan demoqrafik proqnozlar inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin azalmasını və qocalmasını, onların xarici işçi qüvvəsinə tələblərinin qaçılmaz artımını göstərir ki, bu da immiqrasiya problemləri ətrafında qaynar mübahisəyə səbəb olurdu. Ənənəvi olaraq, hesab edilirdi ki, immiqrasiya inkişaf etmiş ölkələri çatışmayan əmək ehtiyatları ilə təmin edir və onların iqtisadi inkişafına dəyərli yeniliklər gətirir. Lakin indi immiqrasiyanın neqativ sosial-siyasi nəticələri-ilk növbədə, terrorizm təhlükəsinin güclənməsi, milli eyniliyin, etnik qruplar arasında münaqişələrin və siyasi ekstremizmin artımı kimi nəticələr aydın şəkildə göründükdə, pozitiv təsərrüfat effekti sanki getdikcə daha çox şübhə altına düşməyə başladı. İmmiqrasiyanın məhdudlaşdırılması tərəfdarları işsizliyin artmasını, yerli əhali arasında əmək haqqlarının azalmasını, sosial məsrəflərin artırılmasını, iqtisadi artımın zəifləməsini və s. də bura aid edirlər[155, s.27].

Miqrasiyanın qiymətləndirilməsinin ziddiyyətliliyi çox hallarda ondan irəli gəlir ki, miqrasiyanın nəticələrinin şərh zamanı istifadə olunan üsullarda miqrasiyaya təsir edən amillərin ikili təbiətinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Bu amillər mövcud

nəticələrin elə bir şəraitinə ziddiyyət doğurur ki, bu zaman əmək miqrantları axınlarının istənilən ölkənin iqtisadiyyatına təsiri miqyası və xarakteri yalnız kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərindən deyil, eləcə də əmək miqrantlarının mövcud dövr ərzində qurulmuş cəmiyyətə cəlb edilməsi imkanlarından və şərtlərindən asılı olur. Ölkənin inkişafının hər hansı dövründə meydana gələn sosial-iqtisadi şərtlər, dövrün təhlükə və çağırışları onların vəziyyətlərinə uyğun zonaların formalaşması ilə bağlı miqrantlardan istifadənin mümkün sərhədlərinin meydana gəlməsini şərtləndirir, bu zonalar ölkənin mövcud miqrasiya imkanları ilə müəyyənləşdirilir. Xarici miqrasiyanın iqtisadi artıma müsbət təsir göstərməsi üçün onun dinamiki və struktur parametrləri ölkənin immiqrasiya həcminə uyğun gəlməlidir.

Hal-hazırda əhalinin miqrasiya axınının daxili və xarici zəruriyyəti sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə milli iqtisadiyyata immiqrasiya resurslarını fəal şəkildə cəlb edən ölkələrin təcrübəsi ölkədə yaranmış ziddiyyətlərlə şərtlənən bu resursların istifadəsi imkanlarından və sərhədlərindən xəbər verir. Qəbul edən ölkənin immiqrasiya tutumu ,onun potensialı real zaman rejimində həmişə məhduddur. Bu məhdudiyyət, əsasında mövcud ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı həyata keçirilən resurs potensialının ölçülərilə, eləcə də beynəlxalq miqrasiya axınlarının dinamik və struktur xüsusiyyətlərinin təsiri altında yaranan ölkənin sosial-iqtisadi parametrlərindəki son uyğun dəyişikliklərlə şərtlənir. Özlərinə məxsus mədəni ənənələri, stereotipləri daşıyan immiqrantların sosial-iqtisadi adaptasiyası prosesi müxtəlif xüsusiyyətlərə malik ola, müxtəlif model və formaları qəbul edə bilər. Bu zaman xalqın miqrasiya axınının həm struktur, həm də həcmi xüsusiyyətləri vacib rol oynayır. Belə ki, məsələn, əgər xarici miqrantların sayı o qədər də böyük deyildirsə, onda mədəniyyətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətdə iri problemlər yaranmır. Xarici miqrantların çox böyük sayda olması bir tərəfdən, onların gələcəkdə sürətli artımını, digər tərəfdən, giriş ölkələrində bağlı etnik münaqişələrin əmələ gəlməsini stimullaşdırır ki, bu da assimlyasiya proseslərini ləngidir və mədəniyyətlərarası ziddiyyətlərin artmasına səbəb olur.

Xarici işçi qüvvəsindən fəal istifadə edən bir çox sənaye ölkələrinin dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, immiqrantların yaratdığı problemlərin xarakteri və

miqyası yalnız getdikcə üzə çıxır. Bu halda qəbul edən ölkələr immiqrasiya həcmnin sərhədlərinin olmasını anlamağa başlayır, yerli və xarici əhalinin iş yerlərinə, iqtisadiyyata və hakimiyyətə təsir sferalarına görə rəqabətin rolu güclənir, sosial-mədəni ziddiyyətlər kəskinləşir.

Müasir şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ucuz işçi qüvvəsinin potensial təklifi kifayət qədər məhdud olan inkişaf etmiş ölkələrin tələb və imkanlarını dəfələrlə ötüb keçir. Çox hallarda vəziyyət immiqrantların adaptasiya proseslərinin özünəməxsusluğu səbəbindən çətinləşir. Bu immiqrantlar, adətən, ənənəvi(sənayeləşməyə qədər) mədəniyyətin nümayəndələri olur və onlar inkişaf etmiş ölkələrin müasir və keçmiş sənaye mədəniyyətinə uyğunlaşmalıdırlar. Mövcud proses onların mədəniyyət eyniliyinin böhranı ilə müşayiət olunur. Vəziyyət həm də ona görə dərinləşir ki, modernləşdirmə dəyişikliklərini həyata keçirən inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin mədəni-dəyər oriyentasiyasının transformasiyası zəruriliyi ilə bağlı sosial-mədəni münaqişələr formalaşır. Mövcud münaqişə, adətən, müxtəlif sosial qrupların dəyişən cəmiyyətdə öz mövqelərini gücləndirməsi uğrunda sürətlə artan mübarizəsi və mühüm iqtisadi və sosial bərabərsizlik şəraitlərində daha da genişlənir. Bu zaman o, əhalinin əsas təbəqəsini formalaşdıran kəndliləri əhatə edir. İnkişaf etmiş ölkələrdəki modernləşdirilmiş dəyişikliklər demoqrafik dəyişikliklərlə, ölümün sürətlə aşağı düşməsi və əhalinin sürətlə artması ilə də müşayiət olunur. Bununla yanaşı, əhalinin baş verən modernləşmə dəyişmələrində iştirak etməyə hazırlıqsızlığı çox hallarda onları kütləvi qəbul etməyə gətirib çıxarır. Mövcud şəraitdə yaranan ictimai narazılıq siyasi, ideoloji və dini ekstremizm üçün əsas yaradır.

Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələr demoqrafik resursların çatışmazlığı səbəbindən immiqrantları qəbul etməyə məcburdur. Lakin əgər qəbul edən ölkələr axınları öz maraqları daxilində nəzarətə götürməyə cəhd edərsə, onda onlara digər amillərlə də hesablaşmaq lazım gəlir. Onlar inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin miqrasiya qarşılıqlı fəaliyyəti xarakterindəki dəyişiklikləri də nəzərə almalıdır. Keçmişdə miqrasiya axınlarını hərəkətə gətirən başlıca təkanlar resipient-ölkələrdə(qəbul edən ölkələrdə) idi, lakin belə axınlar yarandıqda təkanların daha da mürəkkəb strukturu meydana gəldikdən sonra bu axınlar miqrantları tədarük edən

ölkələrdə və ümumiyyətlə, dünyada yaranan vəziyyətdən getdikcə daha çox asılı olmağa başladı.

Müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrdə ən vacib problem beynəlxalq miqrant axınlarına səmərəli nəzarətdəki vasitələrin itirilməsi və aradakı çətinliklərdir. Qəbul edən ölkələrdə əmək ehtiyatlarının və miqrasiya həcmi mühüm resursların geniş çatışmazlığı şəraitində bu problem o qədər də kəskin olmazdı. Əksər hallarda vəziyyət inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki əhalinin sayının kəskin artması, qəbul edən ölkələrdə xarici işçi qüvvəsi ordusunun kəskin artması, eləcə də onların donor-ölkələrlə əlaqələrinin gücləndirilməsi şəraitlərində pisləşirdi. Qəbul edən ölkələrin məhdud miqrasiya tutumu müəyyən vəziyyətlərdə miqrantların axınını saxlamaq zəruriyyətini doğurur. Lakin müasir dünyada resipient-ölkələr tərəfindən təqdim olunan qanuni miqrasiya kanallarının dar olduğu bir vaxtda qeyri-qanuni kanallar fəal olaraq formalaşır. Beləliklə, bəzi qiymətləndirmələrə görə, 1990-cı illərin ortalarında Avropadakı miqrantların sayı 3 mln.-a yaxınlaşdı. ABŞ-ın Semzlər Bürosunun qiymətləndirmələrinə görə, ölkədəki qeyri-qanuni miqrantların sayı 2000-ci ildə 7 mln.-a çatırdı ki, bunun da 4,8 mln.-nu meksikalılar təşkil edirdi. Qeyri-qanuni miqrantların böyük miqyası Rusiyada da müşahidə olunur. Qeyri-qanuni miqrasiya problemi getdikcə daha da mürəkkəbləşir, o, beynəlxalq miqrantları qəbul edən ölkələrdə prioritet problemlərə doğru gedir. Uzunmüddətli perspektivdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrə demoqrafik təzyiqi artacaq. İnkişaf etmiş ölkələr getdikcə dünya azlıqlarına çevrilir və o, ətrafda həddən artıq məskunlaşmış ölkələrin miqrasiyalı təzyiqinə qarşı durmaqda çətinlik çəkəcək. Belə miqrasiya təzyiqinin artımı ona nəzarəti daha da çətinləşdirəcək. Miqrasiya nəzarəti üsullarının səmərəliliyinin artırılması qəbul edən ölkəyə qeyri-qanuni soxulma üsullarının təkmilləşdirilməsi ilə gecikəcək. Əhalinin ölkələr arasında təkrar bölüşdürülməsi XXI əsrdə demoqrafik dəyişikliklərin yaratdığı çağırışlara hansısa bir cavab kimi çıxış edir və onu da qeyd edək ki, bu çağırışlar yeni yüzilliyin ən başlıca çağırışlarına çevrilə bilər[83, s.529].

İstənilən ölkənin immiqrasiya tutumu elastikidir, o, reallığa adekvat olan institusional və prosessual tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə çoxala bilər. Lakin

bu tədbirlər miqrasiya tutumunun sadəcə sərhədlərini bu və ya digər dərəcədə dəyişməyə qadirdir, amma onu aradan qaldırmağa qadir deyildir. Ölkənin immiqrasiya tutumu ölkənin təsərrüfat quruluşundakı keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərindən və beynəlxalq miqrant axınlarından asılıdır. O, mövcud struktur şəraitində yerli və xarici əhalinin qarşılıqlı fəaliyyəti prosesindəki imkanları və sərhədləri ifadə edən inteqral və dinamik xarakteristika kimi çıxış edir.

Ölkənin immiqrasiya tutumu, immiqrantların adaptasiyasındakı sosial-iqtisadi problemlərin həlli formaları əksər hallarda zamanın təhlükə və çağırışlarına yerli və xarici əhalinin davranışı motivlərinin formalaşmasından asılıdır. Bu motivlər institutsional sistemin aydınlaşdırıcı təsiri altında yaranır. Həmin sistemdə, adətən, üç səviyyəyə ayrılır: 1) rəsmi qaydalar; 2) qeyri-rəsmi qaydalar; 3) mədəni ənənələr və dəyərlər.

Rəsmi qaydalar hüquq aktlarında, xüsusi kompaniya səviyyələrində isə onların bağladığı iş müqavilələrində şərh olunur. Qeyri-rəsmi qaydalar sosial normalarla, xüsusi bazar iştirakçıları səviyyəsində isə onların işgüzar danışıqları ilə təqdim olunur. Rəsmi və qeyri-rəsmi qaydalar bir-birilə sıx əlaqədardır, lakin onlar arasındakı fərq prinsiplədir. Rəsmi qaydalar konkret səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiqlənir və hüquq aktları və ya hüquq aktlarına əsaslanan yazılı göstərişlərlə qəti müəyyən olunur. Onlardan fərqli olaraq, qeyri-rəsmi qaydaların, adətən, konkret “müəllifləri” olmur. Onların məzmunu çox vaxt sənədlərlə təsdiqlənmir, əgər bu baş versə də (məsələn, sahibkarın ləyaqəti kodeksi qəbul edilir), onda belə sənədin icrası rəsmi olaraq mütləq deyildir. Qeyri-rəsmi qaydalara riayət dövlətin güc strukturlarına deyil, xeyli dərəcədə bazar iştirakçılarının inamına və reputasiyasına əsaslanan sosial kapitalla, bu qaydaları digərlərinin də bildiyi və onlara riayət etməyə hazır olduğu haqda inama əsaslanır. Belə hallarda qeyri-rəsmi qaydalar universal xarakterə malik olurlar. Qeyri-rəsmi qaydaların bu gizli səviyyəsi çox vaxt diqqətdən kənar qalır. Bununla belə, onların real (düşünülmüş ideal deyil) iqtisadiyyatdakı rolu, həqiqətən, böyükdür [108, s.56].

Onu da qeyd edək ki, miqrasiya prosesi təkcə əhalinin sayı ilə əlaqələndirilmir, eyni zamanda burada iqtisadi amillər də nəzərə alınmalıdır. Məsələn, iki region

arsında coxsaylı iqtisadi amillər eyni olduğundan, kapital qoyuluşunun həcmi miqrasiya prosesi üçün həlledici rol oynayır. Lakin hökm etmək olmaz ki, kapital qoyuluşunun iri həcmi miqrasiyanın əsas amilinə çevrilsin. Belə ki, yeni salınan yaşayış məntəqələrində kapital qoyuluşunun əsas hissəsi istehsala sərf olunduğuna görə xidmət sahəsi kifayət qədər zəif də ola bilər.

Başqa bir tərəfdən, kapital qoyuluşu sırf iqtisadi faktor olmayıb, onun səviyyəsi hətta sosial-psixoloji şəraiti tənzimləyə də bilər. Belə olan halda miqrasiya prosesi, qeyri-iqtisadi faktorların da təsiri altına düşür. Dostluq və qohumluq əlaqələri, digərləri ilə bəhs etmə və s. belə faktorlardandır. Lakin bu faktorları miqrasiyanın riyazi modelində aşkar şəkildə nəzərə almaq mümkün olmadığından, əhali sayının və miqrasiya axınının intensivli parametrlərində də bu və ya digər dərəcədə nəzərə alınması vacibdir.

1.3. Miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin konseptual-hüquqi əsasları

Hazırda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi metodlarının seçilməsi zamanı müxtəlif konseptual yanaşmalardan istifadə etmək tələb olunur. Belə ki, fəal tənzimləmə konsepsiyaları çərçivəsində dövlətin miqrasiya prosesinə müdaxiləsinin vacibliyinə diqqət yetirilir. Bu zaman xüsusi rol müdaxilənin hüquqi mexanizmlərinə məxsusdur ki, bunlar da dövlətlərdaxili və beynəlxalq hüquqi aktların uzlaşdırılmasına və miqrantların qayıtmasını tənzimləyən və ya stimullaşdıran razılaşmalara əsaslanır. Alternativ müdaxilə etmək konsepsiyası ondan irəli gəlir ki, yüksək ixtisaslı kadrların miqrasiyasının və emiqrasiyasının dövlət tənzimlənməsi inteqrasiya olunan dünyada insana azad yerdəyişmənin ayrılmaz hüququ ilə bir araya sığmır. Nəhayət, perspektivə yönəldilmiş konsepsiyalarda dövlət tədbirlərinin köməyi ilə miqrasiyanın tənzimlənməsi problemlərini mərhələli həll etmək mümkün olur. Həmin tədbirlər şəxsiyyət və ölkələrin maraqları gözlənilməklə beynəlxalq

hüquq normalarından irəli gələrək emiqrantların mənşəyinə uyğun həyata keçirilir.

Xarici və yerli təcrübə göstərir ki, miqrasiya siyasəti, hər şeydən əvvəl, dövlət səviyyəsində reallaşdırılmalıdır və ona yönəldilməlidir ki, ölkə və regionların maraqları nəzərə alınmaqla əmək miqrantlarının sayına, tərkibinə, hərəkət istiqamətinə, yerləşmə məkanına, integrasiyasına təsir etmək mümkün olsun. Bu zaman miqrasiya siyasəti bir neçə formalarda çıxış edə bilər:

1) Sosial-iqtisadi siyasət aləti kimi çıxış etməklə konyunktur rol oynaya bilər;

2) Əhalinin hərəkətinin arzu olunan həcmnin və keyfiyyət xarakteristikalarının layihəsinin işlənilib hazırlanması ilə uzlaşdırıldıqda struktur xarakter daşıya bilər.

Miqrasiya siyasətinin köməyi ilə ayrı-ayrı ərazilərin əhalisinin sayını yalnız birbaşa, yəni əmək resurslarının zəruri sayının regiona istiqamətlənməsi yolu ilə deyil, həm də dolaylı yolla, yəni regiona müəyyən peşəkar-ixtisaslı tərkibə, cinsə və yaşa malik işçilərin cəlb olunması və əməkqabiliyyətli əhalinin təkrar istehsalı üçün əlverişli şəraitin yaradılması hesabına tənzimləmək olar. Əhali miqrasiyasının daha böyük hissəsi üçün birbaşa təsir metodları mümkün deyil. Miqrasiya proseslərinə birbaşa təsir metodları yalnız o halda effektiv olur ki, miqrasiya prosesinin məqsədəuyğunluq şəraitində inkişaf edə bildiyi müvafiq mühit yaranmış olsun. Belə şəraitin yaradılması üçün əhalinin əmək miqrasiyası prosesinə dolaylı təsir metodları istifadə olunur. Bu cür təsir metodlarına maddi və mənəvi stimullar və güzəştlər sisteminin yaradılmasını, əmək resurslarının kifayət etmədiyi regionlara kredit və ssudaların verilməsini, sosial infrastrukturunun inkişafını və ən yaxşı mədəni-məişət şəraitinin yaradılmasını aid etmək olar[101, s.158-159].

Əhalinin miqrasiyasının tənzimlənməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilə bilər[115, s.184]:

1. İqtisadi metodlar. Bu zaman müəyyən olunmuş miqrasiya qaydasının pozulmasına görə cərimə sanksiyalarının tətbiqi, eləcə də təsərrüfat konyunkturuna(əmək haqqına, istehlak səbətinin dəyərinə və s.) təsir nəzərdə tutulur.

2. İnzibati metodlar. Bu zaman, hər şeydən əvvəl, pasport rejiminə, xarici işçi qüvvəsinin qeydiyyatı, cəlb olunması və istifadəsi qaydasına, digər norma qaydaları əməl olunması, eləcə də mövcud normativ aktların pozulmasına görə inzibati

məsuliyyət nəzərdə tutulur.

3. Sosial-psixoloji metodlar. Bu, əhalinin miqrasiya davranışının formalaşdıran üstünlük vermə və qiymətli yönüm istiqaməti sisteminə təsirlə bağlanır.

4. Operativ metodlar. Buraya müəyyən olunmuş miqrasiya qaydasının təmin olunması üzərində operativ nəzarət tədbirlərini, o cümlədən immiqrasiya axınlarının yoxlanılması qaydalarını pozan miqrantların köçürülməsi, yoxlamaların aparılması üzrə tədbirləri və s. daxil etmək olar.

ABŞ, Fransa və AFR-də əmək miqrasiyası qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu ölkələrin miqrasiya siyasətini son dərəcə pragmatik adlandırmaq olar: ABŞ və Almaniya buraxılan immiqrantların peşə siyahısı və investörlər dairəsi dəqiq müəyyənləşdirilir, ona görə ki onlar köklü sakinlərlə (işçilərlə və sahibkarlarla) rəqabət təşkil etməsinlər, əksinə, əmək bazarında vəziyyəti yaxşılaşdırırlar. Ticarətdə və xidmət sferasında məşğulluğa rəsmi qadağaların olmaması hakimiyyət dairələrinə əmək sertifikatı haqqında zəruri sənədlər alınmadan xırda ticarətlə məşğul olmaq və ya xidmət sferasında işləmək arzusunda olan şəxsləri ölkəyə buraxmağa mane olmur. Bu variantları müqayisə etməklə nəticə çıxarmaq olar ki, miqrasiya proseslərinin oxşarlığı qanunvericiliyin işlənilməsi zamanı Azərbaycanın Almaniya təcrübəsinə və Fransanın sərt miqrasiya nəzarətinə marağını şərtləndirdi. Miqrasiya siyasəti sferasında xarici əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İmmiqrasiyanın tənzimlənməsi üzrə dövlət tədbirləri sistemində aşağıdakıları aid etmək olar: a) immiqrantların hüquqi, siyasi və peşəkar statusu haqqında qanunvericilik; b) işçi qüvvəsinin immiqrasiyası üzrə institut xidmətləri; v) işçi qüvvəsinin immiqrasiyası üzrə dövlətlərarası razılaşmalar. Ölkələrin immiqrasiyaları tənzimləyən tədbirləri ölkəyə buraxılan immiqrantların, o cümlədən əməkçi immiqrantların sayını müəyyən edirlər; əmək miqrasiyasının peşə, ixtisas, yaş, cins strukturunu və ölkədə yanaşmanın sürəkliliyini müəyyən edir.

Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri milli maraqların qorunmasının, eləcə də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının aktual məsələlərinin həllinin zəruriliyini nəzərə alaraq beynəlxalq miqrantların axınlarını tənzimləyirlər. Bu zaman inzibati, təşkilati-hüquqi və iqtisadi tədbirlərdən ibarət mürəkkəb sistem tətbiq edir və öz ərazilərinə

xarici işçilərin daxil olmasını məhdudlaşdırırlar.

Təşkilati-hüquqi tədbirlərin 2 bloktan ibarət təşkil olunması məqsədəuyğun sayılır: 1) təşkilati-institusional təminat; 2) normativ-hüquqi tənzimləyicilər. Təşkilati-institusional təminata ixtisaslaşmış dövlət institutları, miqrantın, işəgötürənin və müvəkkil dövlət orqanlarının qarşılıqlı təsirinin prosedur normaları və ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr daxildir. Normativ-hüquqi tənzimləyicilərə isə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) Xarici işçi qüvvələrə keyfiyyət tələbləri;
- 2) Birbaşa kvotalaşdırma;
  - a) vahid;
  - b) diferensiallaşdırılmış;
  - c) ümumi sayda xarici işçi qüvvələrinin payı;
  - d) müəssisələrdə xarici və yerli kadrlar arasında nisbət.
- 3) Müvəqqəti məhdudiyyətlər
- 4) Sektorial(peşə-sahəvi) prioritetlər və məhdudiyyətlər: aşkar və dolay.
- 5) Milli –coğrafi prioritetlər.
- 6) “Gizli” tənzimləyicilər(məhdudiyyətlər).

İqtisadi meyarlar əsasında dolaylı tənzimlənmənin əsas elementləri aşağıdakılardır:

- 1) Firmanın (hüquqi şəxslərin) gəlirlərinin maliyyə normativləri.
  - 2) Fiziki şəxslər: investorlar, digər kateqoriyalar, adi əmək miqrantları.
- İnzibati tədbirlər sırasına aşağıdakıları daxil etmək məqsədəuyğundur:

- 1) Qeyri-leqal girişin kəsilməsi.
- 2) Əmək miqrantlarının renatriasiyası: a) maddi kompensasiya; v) peşə hazırlığı;
- c) ixracatçı regionlara iqtisadi kömək.
- 3) Nisbi sanksiyalar sistemi: a) qeyri-qanuni miqrantlar; v) qeyri-leqal vasitəçilər; c) işə götürənlər.

Əmək miqrantları öz tərkibinə görə eynicinsli deyillər. Qəbul edən ölkələr proteksionist tədbirləri ,adətən, onların ayrı-ayrı kateqoriyalarına, xüsusilə də aşağıdakı qruplara tətbiq edirlər: 1) perspektivsiz ağır və zərərli işləri(tikinti,

məhsulun yığılı üzrə mövsümi işləri, təmir emalatxanası işini və s.) yerinə yetirməyə hazır aşağı ixtisaslı işçilər; 2) iqtisadi fəaliyyətinin sürətlə inkişaf etməkdə olan və prioritet sferalarının mütəxəssisləri(yeni yüksək texnoloji sahələrin, ticarətin, bankların və s. işçiləri); 3) nadir peşə nümayəndələri;4) yüksək dərəcəli mütəxəssislər və azad peşə nümayəndələri(görkəmli alimlər, idmançılar, musiqiçilər, yüksək ixtisaslı həkimlər, ekspertlər, məsləhətçilər və s.); 5) firmaların və onların bölmələrinin rəhbər heyəti, eləcə də sahibkarlar. Bunlar investisiyaları qəbul edən ölkələrə köçürülür və yeni işçi yerləri yaradırlar.

Sosial-iqtisadi inkişafın məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılması üçün miqrasiya növlərinin çoxluğunu və onların birmənalı olmadığını nəzərə alaraq, miqrasiya tənzimləməsinin eyni vaxtda bir neçə prinsiplərinə əsaslanan siyasət aparmaq lazımdır ki, bunlardan ən başlıcaları aşağıdakılardır[101, s.167]:

1) məhdudlaşdırıcı- regionun real resurs imkanları nəzərə alınmaqla məcbur olunmuş daxili və xarici miqrasiya axınlarının ləngidilməsi üçün;

2) seçkili- iri meqopolisin şəraitinə adaptasiya olunması üçün peşəkarlıq və digər imkanlar, habelə regiona giriş üçün digər əsaslar(birbaşa qohumların mövcudluğunu və s.) nəzərə alınmaqla qəbul ediləcək(qeydiyyatdan keçəcək) miqrantlar üçün;

3) liberal-köklü sakinlərin həvəssiz getdiyi şəhərin əmək resursları çatışmadığı sahələrə xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması üçün(tikinti, nəqliyyat, kommunal təsərrüfatı, sənaye və s.), eləcə də şəhərin iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən mütərəddid(rəqs edən) miqrasiya üçün;

4) əvəzedici-xarici işçi qüvvəsinin regionlardan müvəqqəti işçi qüvvəsi ilə əvəz etmək üçün(iqtisadi və texnoloji cəhətdən mümkün olduqda);

5) stimullaşdırıcı- şəhər sakinləri üçün əlavə iş yerləri yaratmaqla əlaqədar xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması üçün;

6) ləngidici-xarici iş üçün yüksək ixtisaslı kadrların geniş miqyaslı gediş “beyin axınının” qarşısının alınması üçün; fiktiv(məsələn, nikah) miqrasiyaların azaldılması üçün və s.

7) qadağanedici-regiona gələrkən miqrantlar tərəfindən qeydiyyat rejiminin pozulmasına əks-təsir etmək üçün; xarici işçi qüvvəsinin hüquqa zidd cəlb olunması

və istifadəsinə, işçi qüvvəsinin xaricə qeyri-qanuni ixracına əks-təsir göstərmək üçün;

8) mükafatlandırıcı- torpaq rentası və şəhərin sosial və mühəndis infrastrukturunun inkişafına məsrəflərin tam ödənilməsi nəzərə alınan yalnız kommersiya(bazar) qiymətləri üzrə mənzilin alınması ilə əlaqədar azad(qeyri-məcburi) miqrasiya üçün.

Hazırda əhalinin miqrasiyası üzərində nəzarətin effektivliyi qanuni miqrant və daimi əhalinin maraqları baxımından miqrasiya şəraitinin inkişafında neqativ meyllərə fəal əks- təsir mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əmək miqrasiyası sahəsində sosial-iqtisadi inkişafa əlverişli şərait yaratmaq üçün aşağıdakı əsas məsələlər həll olunmalıdır[101, s.172-174]:

1.Səlahiyyətlərinə xarici əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi və aralarında əlaqələndirmə və qarşılıqlı təsirin gücləndirilməsi ilə bağlı məsələlərin daxil olduğu dövlət orqanlarının funksiyalarının dəqiq bölüşdürülməsi və uzunmüddətli möhkəmləndirilməsi.

2. Daha çox ölkədəki həyata adaptasiya olunmuş, hər şeydən əvvəl, MDB ölkələrindən xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunmasına yönəldilmiş siyasətin aparılması; öz iqtisadi və hərbi-siyasi maraqlarına xələl gətirmədən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və beynəlxalq əmək bazarına diferensiasiya olunmuş inteqrasiyanın qorunub saxlanması.

3. Xarici əmək miqrasiyası məsələləri üzrə əhalinin məlumatlandırılması sisteminin yaradılması.

Hazırda miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsinə və qeyri-leqal immiqrantların ixtisar olunmasına, Azərbaycanda işləmək və yaşamaq arzusunda olan həmvətənlərin və xaricilərin digər kateqoriyalarının konstitusion-hüquqi təminat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə, axında ölkəmizin daha kəskin ehtiyacı olduğu mütəxəssislər üçün lüzumsuz inzibati əngəllərin aradan qaldırılmasına çox zəruri tələbat yaranmışdır. Kriminal üsürlərə gəldikdə isə, onların Azərbaycana daxil olmasına etibarlı maneələr qoymaq lazımdır. Miqrasiya proseslərinin normalaşdırılması üçün “Azərbaycan Respublikasında əcnəbi vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin miqrasiya uçotu haqqında Qanun”un

qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda ölkə qanunvericiliyində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə ərazisində olma müddətləri müəyyən edilmiş, onlara Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti və daimi yaşamaq üçün nəzərdə tutulmuş sənədlər təsdiq edilmiş, əcnəbilərin qeydiyyat sistemi təkmilləşdirilmiş, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul üzrə əlavə meyarlar müəyyən edilmiş, miqrasiya qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət gücləndirilmişdir.

Azərbaycana gəlmiş MDB ölkələri vətəndaşları əgər vaxtında ölkədə olma müddətinin uzadılması məsələsini həll etməyiblərsə, müvəqqəti yaşamaq hüququnu əldə etməyiblərsə və ya belə icazənin alınması üçün ərizə ilə müraciət etməyiblərsə, 90 gündən sonra ölkə ərazisini tərk etməlidirlər. İcazənin verilməsi halları qanunla müəyyən edilir.

Əcnəbilər Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə yaxın qohumluq münasibətində və ya Azərbaycan vətəndaşı ilə nikahda olduqda, Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyduqda, Azərbaycan banklarında Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğdə pul vəsaiti qoyduqda, habelə «Əmək miqrasiyası haqqında» Qanunla müəyyən edilmiş qaydada ölkədə əmək fəaliyyətinin həyata keçirməsi üçün fərdi icazə əldə etdikdə, Azərbaycanın ali məktəblərində əyani təhsil aldıqda, eləcə də həmin şəxslər iqtisadiyyat, sənaye, müdafiə, elm, mədəniyyət, idman və digər sahələr üzrə yüksək mütəxəssis olduqda onlara müvəqqəti yaşamaq üçün icazə verilə bilər. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar mövcud olduqda müvəqqəti yaşamaq üçün icazə bir il müddətinə verilə bilər. İcazənin müddəti dörd dəfədən çox olmamaq şərti ilə uzadıla bilər.

Əcnəbi vətəndaşlara immiqrant statusunun verilməsi məsələsinin necə həll edilməsi məsələsinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, azı iki il ölkədə qanuni əsaslarla müvəqqəti yaşayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Dövlət Miqrasiya Xidməti tərəfindən daimi yaşamaq hüququ, yəni immiqrant statusu verilə bilər. Beləliklə, immiqrant statusu Dövlət Miqrasiya Xidmətinin müvafiq qərarı ilə təsdiqlənir. İmmiqrant statusu 5 il müddətinə verilir, bu müddət bitdikdən sonra 5 il müddətinə uzadıla bilər və uzadılmaların sayı məhdudlaşdırılmır. İmmiqrant statusu

alan şəxs yaşadığı yer üzrə daxili işlər orqanlarında qeydiyyatda düşməlidir və bu halda o, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbinin və vətəndaşlığı olmayan şəxsin qeydiyyat vəsiqəsi ilə təmin edilir.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi üzrə yeni qaydaların təsdiq edilməsi vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyə də dəyişiklik edilməsi zərurəti yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul edilmək üçün əsas şərtlər ölkədə 5 il yaşamaq və Azərbaycan dilini bilməkdir. Qəbul edilmiş Qanun əlavə meyarları müəyyən edir:

- ölkədə 5 il yaşama daimi olmalıdır;

- əcnəbinin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin respublika ərazisində daimi yaşama müddəti ona qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada daimi yaşamaq üçün icazə verildiyi gündən hesablanır;

- ölkə ərazisində daimi yaşama müddəti o halda fasiləsiz hesab edilir ki, şəxs il ərzində Respublika ərazisini 3 aydan çox olmayan müddətə tərk etmiş olsun.

Respublikamızın vətəndaşlığını qəbul etmək istəyən şəxsin öz təminatını ödəmək üçün qanuni gəlir mənbəyi olmalıdır və o, ölkəmizin Konstitusiyasını və onun qanunlarına riayət etməsi barədə öhdəlik götürməlidir.

Şəxsin elm, texnika, mədəniyyət və ya idman sahəsində yüksək nailiyyətləri olduqda, ölkə üçün xüsusi maraq kəsb etdikdə və digər müstəsna hallarda 5 illik müddət nəzərə alınmadan əcnəbilər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilərlər. Şəxsin respublikamız qarşısında xüsusi xidmətləri olduqda o, qanunda göstərilən şərtlər nəzərə alınmadan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər.

Miqrasiya sahəsində qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət gücləndirilmişdir. Eyni zamanda, daxili əmək bazarına və fəhlə gücünə tələbat nəzərə alınmaqla əmək miqrasiyası kvotalarının müəyyən edilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi əcnəbi fəhlə gücünün axını vəziyyətinin tənzimlənməsinə imkan yaradacaqdır.

Dövlət orqanları tərəfindən miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi sahəsində nəzarətin gücləndirilməsi üçün Dövlət Miqrasiya Xidməti miqrasiya proseslərinin təhlili, proqnozlaşdırılması və monitorinqin təşkil edilməsi və vaxtaşırı hesabatlar və

statistik məlumatların təqdim edilməsi, həmçinin yeni texnologiyalar tətbiq edilməklə vahid uçotun aparılmasının təmin edilməsi sahəsindəki işləri operativ olaraq sahmana salmalıdır. Hesab edirik ki, bu sahədə nəzarətin gücləndirilməsi, habelə vahid məlumat sisteminin yaradılması ölkədə baş verən miqrasiya proseslərinin dinamikası barədə tam təsəvvür yaradılmasına imkan verəcək, nəticə etibarilə qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizədə və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün şərait yaradacaqdır.

Bu bölməni yekunlaşdırarkən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Respublikamızda milli maraqlarımızın qorunmasının, eləcə də ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının aktual məsələlərinin həllinin zəruriliyini nəzərə alaraq beynəlxalq miqrantların axınlarını tənzimlənməsinə daim ehtiyac hiss olunur. Odur ki, dövlət səviyyəsində inzibati, təşkilati-hüquqi, iqtisadi, sosial tədbirlərdən ibarət mürəkkəb sistem yaradılmasına və tətbiqinə ehtiyac vardır. Hesab edirik ki, bu, ölkəmizin ərazisinə xarici işçilərin daxil olmasını lazımi qədər məhdudlaşdıracaqdır.

Inzibati tədbirlər dövlətin aidiyyəti orqanlarının səlahiyyətində olmaqla onların fəaliyyətlərində uzlaşdırılmaqla həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikası müharibə şəraitində olduğuna görə, həmin tədbirlər daha da sərtləşdirilməlidir. Burada əsas tədbirlər sırasına qeyri-leqal girişin kəsilməsini, əmək miqrantlarının renatriasiyasını (maddi kompensasiya; peşə hazırlığı; ixracatçı regionlara iqtisadi kömək), nisbi sanksiyalar sistemini (qeyri-qanuni miqrantlar; qeyri-leqal vasitəçilər; işə götürənlər) aid etmək olar.

2. Hesab edirik ki, təşkilati-hüquqi tədbirlərin 2 blokdan ibarət təşkil olunması həyata keçirilsin: 1) təşkilati-institusional təminat; 2) normativ-hüquqi tənzimləyicilər. Təşkilati-institusional təminata ixtisaslaşmış dövlət institutları, miqrantın, işəgötürənin və müvəkkil dövlət orqanlarının qarşılıqlı təsirinin prosedur normaları və ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr daxil edilməlidir. Dövlət institutlarının səlahiyyəti bölüşdürülərkən paralelizmə, təkrarçılığa yol vermək olmaz. Normativ-hüquqi tənzimləyicilərə isə xarici işçi qüvvələrə keyfiyyət tələblərini, birbaşa kvotalaşdırmanı (vahid; diferensiallaşdırılmış; ümumi sayda xarici işçi qüvvələrinin payı; müəssisələrdə xarici və yerli kadrlar arasında nisbət), müvəqqəti

məhdudiyyətləri, peşə-sahəvi prioritet və məhdudiyyətləri (aşkar və dolayı), milli – coğrafi prioritetləri, “gizli” tənzimləyiciləri(məhdudiyyətlər) aid etmək olar.

3. Beynəlxalq miqrantların iqtisadi tənzimlənmənin əsas elementləri kimi firma, müəssisə və təşkilatların gəlirlərinin maliyyə normativlərindən, eləcə də fiziki şəxslərdən (investorlar, digər kateqoriyalar, adi əmək miqrantları) istifadə etmək lazımdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏHALİ MİQRASIYASI

VƏ ONUN SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

2.1 Azərbaycanca əhali miqrasiyasının əsas cəhətləri və istiqamətləri

Əhalinin miqrasiya prosesləri sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən hesab olunur. Bütün postsovet məkanında olduğu kimi, Azərbaycanda da miqrasiya proseslərində minlərlə əhalinin iştirak etməsi müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, miqrasiya proseslərini hər bir ölkənin sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinə təsir etməsini mütləq hal kimi dəyərləndirmək zəruridir. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra keçən dövr ərzində, müstəqillik əldə etmiş yeni dövlətlər malik olduqları sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, məhsuldar qüvvələrin inkişaf dinamikasından, ərazilər üzrə yerləşmə vəziyyətindən, əhalinin struktur tərkibindən aslı olaraq ölkələrin miqrasiya prosesləri fərqli xarakter daşmışdır.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq müstəqillik əldə ettikdən sonra respublikamızda sosial-iqtisadi (o cümlədən demoqrafik) baxımdan əhalinin miqrasiya prosesinin müxtəlif istiqamətləri nəzərə çarpmağa başlamışdır. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar: müstəqilliyimizin ilk illərində baş verən müharibə nəticəsində yerli əhalinin mərkəzi və regional şəhərlərə yerləşdirilməsi; regionlarda ağır sosial-iqtisadi vəziyyətlərə bağlı olaraq vətəndaşların kənd yerlərindən mərkəzi şəhərlərə, o cümlədən qonşu dövlətlərə getməsi; şəhər əhalisinin artması nəticəsində yeni-yeni yaşayış məskənlərinin formalaşması və s. Sonuncu iki hal XX əsr ərzində daha səciyyəvi xarakter daşmışdır. Məsələn, ölkəmizin müxtəlif regionlarında, xüsusən kənd və şəhər yerlərində sosial-iqtisadi inkişafda baş verən meyillərlə bağlı əhali miqrasiyasının xüsusiyyətləri fərqli olmuşdur. Məhz buna görə də respublikanın ərazisində həm keçmiş sosializm sistemində, eləcə də müasir bazar münasibətləri şəraitində əhalinin miqrasiyasının öz fərqli xüsusiyyətləri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, miqrasiya edən əhalinin 85-90 faizi yüksək ixtisaslı, əmək qabiliyyətli vətəndaşlardan təşkil

olunmuşdur. Bu baxımdan miqrasiya prosesində iştirak edən vətəndaşların əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalına təsiri böyükdür. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının son illər üzrə, ölkələrarası miqrasiyasının dəyişilmə dinamikasında ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini nəzərə almaq lazımdır (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

2001-2015-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında əhalinin miqrasiya prosesinin dəyişilmə dinamikası (min nəfər)

İllər	Miqrasiya hesabına əhalinin artımı (+) və azalması (-)	
	Cəmi	İllər üzrə orta hesabla
2001-2005	-10,4	-2,08
2006-2010	+1,9	+0,38
2011-2015	+8,2	+1,64

Mənbə: AR DSK "Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri" Statistik məcmuə, 2016, Bakı, 2016; s.448.

Statistik rəqəmlərin təhlili göstərir ki, 2001-2005-ci illərdə əhalinin miqrasiya proseslərində ümumi olaraq – 10,4 min nəfər azalma prosesi müşahidə olunmuşdur ki, bu da illər üzrə orta hesabla təxminən –2,08 min nəfər təşkil etmişdir. Müvafiq proseslər 2006-2010-cu illərdə xeyli dəyişmişdir. Belə ki, 2006-2010-cu illərdə ümumi olaraq miqrasiya proseslərində +1,9 min nəfər olmaqla artma tendensiyası müşahidə olunmuşdur ki, bu da illər üzrə orta hesabla təxminən +0,38 min nəfər təşkil etmişdir.

2011-2015-ci illərdə isə ölkə üzrə əhalinin miqrasiya prosesləri üzrə iştirakında 8,2 min nəfər artım prosesi qeydə alınmışdır ki, bu, son illər üzrə orta hesabla 1,64 min nəfər artım deməkdir. Son illər ərzində (2001-2015-ci illərdə) miqrasiya sahəsində azalma tendensiyasının əsas səbəbi ölkədə ixtisaslı və müxtəlif sahələr üzrə peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması, ölkə daxili tələbatın artıqlaması ilə ödənməsi, eləcə də regional dövlətlərin əmək bazarında onlara tələbatın artması və s. ilə bağlı olmuşdur. Konkret olaraq 2008-2010-cu illərdə əhali miqrasiyasının ölkə üzrə artımının əsas səbəbi isə ölkəmizdə postsovet məkanı ölkələri arasında ən yüksək dimamik iqtisadi artım tempinə malik olması, eləcə də beynəlxalq layihələrin reallaşdırılması, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi, investorların ölkəmizə marağının artması ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda miqrasiya qalığının dəyişilmə dinamikasında da ciddi dəyişmə tendensiyaları müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 2005-2015-ci illər üzrə miqrasiya fərqi (o cümlədən, şəhər və kənd yeri üzrə) baxsaq, bunu daha əyani şəkildə görmək mümkündür (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

2005-2015-ci illərdə Azərbaycanda əhalinin beynəlxalq miqrasiya sahəsində qeydə alınmış dinamikası

İllər	Miqrasiya dinamikası	O cümlədən	
		Şəhər yerində	Kənd yerində
2005	-0,9	-0,6	-0,3
2006	-0,4	-1,9	1,5
2007	-1,1	-1,4	0,3
2008	1,1	0,5	0,6
2009	0,9	0,1	0,8
2010	1,4	1,2	0,2
2011	1,7	2,0	-0,3
2012	2,0	1,8	0,2
2013	2,3	1,2	1,1
2014	1,1	0,6	0,5
2015	1,1	0,6	0,5

Mənbə: AR DSK "Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri" Statistik məcmuə, 2016, Bakı, 2016; s.448.

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, 2005-ci ildən 2008-ci ilə kimi Azərbaycanda əhalinin mirasiyasının dinamikasına nəzər yetirsək, görürük ki, ümumən miqrasiyanın azalması müşahidə olunsada, bu özünü daha çox şəhər yerində göstərmişdir. Belə ki, bütövlükdə respublika üzrə miqrasiyanın dinamikasında 2,4 min nəfər azalma baş vermişdir. Şəhərlər üzrə miqrasiyanın dinamikasında 3,9 min nəfər azalma baş vermişdirsə, kəndlər üzrə isə miqrasiyanın dinamikasında 1,5 min nəfər artım baş vermişdir. Hətta 2006, 2007-ci illərdə ümumən respublika üzrə mirasiyasının dinamikasında azalma müşahidə olunsada, kənd yerlərində bu, artma prosesi ilə səciyyələnmişdir. 2008-ci ildən etibarən Azərbaycanda əhalinin beynəlxalq mirasiyası istiqamətində artım prosesi baş vermişdir ki, bunun da daha çox hissəsi şəhərlərin hesabına baş vermişdir. Hətta 2011-ci ildə kənd yerində mirasiyasının dinamikasında azalma (-0,3 min nəfər) müşahidə olunmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, miqrasiya edən insanların əksər hissəsini gənc

oğlanlar təşkil etmişdir. Keçmiş Sovetlər Birliyi dönməində mərkəzi statistik təşkilatlar tərəfindən miqrasiya edən əhalinin yaş və cins tərkibinin uçotu aparılsa da, ölkəmizdə bu sahə üzrə son dövrlər uçot üzrə mövcud çatışmazlıqlar, sahə üzrə hərtərəfli materialların alınmamasına səbəb olmuşdur. Qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, miqrasiya edən ölkə vətəndaşlarının yaş və cins tərkiblərinin öyrənilməsi ilə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə iqtisadi inkişaf tempinin təmin olunması arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Məhz miqrasiya edən əhalinin yaş və cins tərkibi üzrə müşahidə olunan struktur dəyişikliklər, ölkə üzrə həm demografik xüsusiyyətləri müəyyən etməyə, o cümlədən cəmiyyətin iqtisadi-sosial həyatında baş verən prosesləri qiymətləndirməyə də imkan verir.

Miqrasiya prosesinin cinslər üzrə dəyişməsi dinamikasının öyrənilməsi məhsuldar qüvvələrin tətbiq edildiyi sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişlidir. Məsələn, Azərbaycanın regionları üzrə məhsuldar qüvvələrin effektiv şəkildə yerləşdirilməsi ölkə üzrə kişi və qadın əməyinin düzgün istismarını təmin edir. Məsələn, müasir dövrdə respublikamıza gələn və buradan gedən əhalinin cins-yaş quruluşuna baxsaq, fərqli göstəricilərin qeydə alındığının müşahidə edildiyini görə bilərik (cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası üzrə miqrantların
cins və yaş qrupları üzrə bölgüsü

Əsas yaş qrupları üzrə	Respublikaya daimi yaşamaq üçün gələnlər (nəfər)						Respublikadan daimi yaşamaq üçün gedənlər (nəfər)					
	Cəmi	Ümumi strukturda, faizlə	Onlardan				Cəmi	Ümumi strukturda, faizlə	Onlardan			
			kişilər		qadınlar				kişilər		Qadınlar	
			Cəmi	Ümumi strukturda, faizlə	Cəmi	Ümumi strukturda, faizlə			Cəmi	Ümumi strukturda, faizlə	Cəmi	Ümumi strukturda, faizlə
Ümumi say	2228	100,0	1424	100,0	804	100,0	799	100,0	355	100,0	444	100,0
Onlardan əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı olanlar	45	2,0	14	1,0	31	3,9	47	5,9	24	6,8	23	5,2
əmək qabiliyyətli yaşda olanlar	2099	94,2	1359	95,4	740	92,0	660	82,6	306	86,2	354	79,7
əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olanlar	84	3,8	51	3,6	33	4,1	92	11,5	25	7,0	67	15,1

Mənbə: AR DSK "Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri" Statistik məcmuə, 2016, Bakı, 2016; s.451.

Cədvəlin məlumatlarını təhlil etsək, görürük ki, ölkəmizdə daimi yaşamaq üçün gələnlərin siyahısında kişilər, gedənlərin siyahısında isə qadınlar üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn, 2015-ci il üzrə respublikaya gələn əhalinin 63,9 faizi (1424 nəfəri) kişilər, 36,1 faizini (804 nəfərini) qadınlar təşkil etmişdir. Müvafiq dövrdə ölkədən kənara gedənlərin ümumi siyahısında kişilər 44,4 faiz (355 nəfər), qadınlar isə 55,6 faiz (444 nəfər) təşkil etmişdir. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq dövrdə sahə aspektləri üzrə ölkəyə gələnlərin 61,0 faizi, o cümlədən orada olan kişilərin 95,4 faizinin əmək qabiliyyətli yaşında olanlar olmuşdur. Respublikaya gələn əmək qabiliyyətli qadınlar bütövlükdə gələn əmək qabiliyyətli insanların 52,3 faizini, cəmi gələn qadınların isə 88,1 faizini təşkil etmişdir. Respublikadan 2015-ci il üzrə daimi gedən vətəndaşların siyahısında isə 82,6 faiz əmək qabiliyyətli yaşında olanlar olmuşdur ki, onların da 46,4 faizini kişilər, 53,6 faizini qadınlar təşkil etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikadan gedən və gələnlər arasında əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı və yuxarı olanların xüsusi payı yüksəkdir. Bu prosesləri onunla əsaslandırmaq mümkündür ki, ölkəni tərk edənlərin əksər hissəsi inkişaf etmiş, sosial-iqtisadi cəhətdən daha yüksək ölkələrə miqrasiya edirlər. Ümumiyyətlə, cədvəldən də göründüyü kimi, ölkəni tərk edənlərin ümumi siyahısında qadın vətəndaşların faizlə payının həm əmək qabiliyyətli uşaqlardan aşağı və yuxarı olanların strukturunda üstün olması prosesi müşahidə olunmuşdur. Prosesin özü bir sıra ciddi səbəblərlə bağlıdır ki, onlara da, əsasən, qadın əməyinin tətbiqi üçün əlverişli və çoxsaylı iş yerlərinin qeyri-mövcudluğu, əmək haqqının kifayət qədər yüksək olmaması, başqa ölkələrə işləməyə, yüksək ali təhsil, tibbi-müalicə almağa və s. aid etmək mümkündür.

Bütün postsovet məkanında olduğu kimi, respublikamızdan da xaricə gedənlərin müəyyən hissəsi ölkəmizin xarici dövlətlərdə yaratdığı səfirliklərdə, konsulluqlarda, diplomatiya sahəsində, elmi, tibbi işlərdə çalışanlardan və s. ibarətdir. Məsələn, 70 il ərzində Sovetlər Birliyinin tərkibində olan Azərbaycandan xarici ölkələrə, (xüsusən yaşamağa, təhsil, tibb xidməti almaq kimi məsələlərlə bağlı və s.) getmək prosesi kifayət qədər mürəkkəb olmaqla yanaşı, yalnız mərkəzdə xüsusi xidmət orqanlarının nəzarəti

altında həyata keçirilirdi. Ümumiyyətlə, sovet hakimiyyəti illərində xaricə getməyin xeyri məhdud hal daşması, xüsusi qadağaların olması da əsas rol oynamışdır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq müstəqillik əldə etdikdən sonra keçən dövrlər ərzində ölkəmiz miqrasiya sahəsində tam müstəqil siyasət həyata keçirməyə başlamışdır. Müasir qloballaşma və dünya iqtisadi məkanına inteqrasiya şəraitində ölkə vətəndaşlarımızın rəsmi qaydalara uyğun olaraq beynəlxalq regionlarda yaşamaq, işləmək, təhsil, tibb xidməti almaq hüququ vardır. Məhz buna görə də bu proseslərin baş verməsi dünya təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, məqsədəuyğun hesab olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanı ölkələri (o cümlədən Azərbaycan) hal-hazırda beyin axınının qarşısının alınması yönündə ciddi işlər görürlər. Məhz buna görə də hazırda görülən tədbirlər bu istiqamətlidir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin ölkənin demoqrafik göstəriciləri üzrə məlumatlarına əsasən, demək olar ki, son 10 il ərzində yaşamaq üçün daimi respublikamıza gəlmiş vətəndaşların böyük hissəsini Müstəqil Dövlətlər Birliyinin vətəndaşları təşkil etmişdir (cədvəl 2.4).

Cədvəl 2.4

Azərbaycan Respublikasına xarici ölkələrdən daimi yaşamaq üçün gəlmiş vətəndaşların ölkələr üzrə bölgüsü (nəfərlə).

Ölkələr	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azərbaycana gələnlər	6222	4361	2013	2232	1954	3597	2292	2228	2181	2172	3129	1859	2649
O cümlədən MDB ölkələrin-dən	4303	3540	1565	1956	1749	2781	2155	2166	2111	2134	1668	926	1336
Digər xarici ölkələrdən	1919	821	448	276	205	816	137	62	70	38	1461	933	1313
Rusiya Federasiyasından	2968	2710	1158	1394	1269	2024	1580	1706	1655	1628	1098	623	930
Qazaxıstandan	341	150	78	94	92	196	157	177	183	229	130	81	103
Türkmənistandan	165	175	115	171	159	204	154	62	37	36	91	48	50
Ukraynadan	367	291	104	127	105	174	130	97	103	73	173	72	99
Gürcüstandan	942	307	379	238	158	403	68	35	48	7	696	490	782
Özbəkistandan	136	142	80	111	77	96	70	53	58	62	93	68	95
Belarusdan	51	29	10	28	33	63	40	58	48	62	21	4	5

Mənbə: AR DSK "Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri" Statistik məcmuə, 2016, Bakı, 2016; s. 449.

Cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, 1995-2015-cü illərdə yaxın və uzaq xarici ölkələrdən respublikamıza gəlmiş əhali dinamikasında ciddi tendensiyalar müşa-

hidə olunmuşdur. Məsələn, 1995-ci ildə ölkəyə gəlmiş 6222 nəfər əhalinin 69,1 faizini (yaxud 4303 nəfərini), 2005-ci ildə 2013 nəfərin 87,6 faizini (yaxud 1565 nəfərini), 2010-cu ildə 2228 nəfərin 97,2 faizini (yaxud 2166 nəfərini), 2015-cü ildə isə 2649 nəfərin 50,4 faizini (yaxud 1336 nəfərini) MDB ölkələrindən gələnlər təşkil etmişdir. Müvafiq olaraq 1995-ci ildə ölkəmizə digər xarici ölkələrdən gəlmiş vətəndaşların 30,9 faizini (1919 nəfərini), 2005-ci ildə 12,4 faizini (448 nəfərini), 2010-cu ildə isə 2,8 faizini (62 nəfərini), 2015-ci ildə 49,6 faizini (1313 nəfərini) təşkil etmişdir.

MDB ölkələrindən respublikamıza gələnlərin 2005-ci ildə ümumi strukturunda xüsusi çəkisi məsələn, Rusiya üzrə 74 faiz (1158 nəfər), Qazaxıstan üzrə 3,8 faiz (78 nəfər), Türkmənistan üzrə 5,7 faiz (115 nəfər), Ukrayna üzrə 5,1 faiz (104 nəfər), Gürcüstan üzrə 18,8 faiz (379 nəfər) təşkil etmişdirsə, 2015-ci ildə bu göstəricilər Rusiya üzrə 69,6 faiz (930 nəfər), Qazaxıstan üzrə 7,7 faiz (103 nəfər), Türkmənistan üzrə 3,7 faiz (50 nəfər), Ukrayna üzrə 7,4 faiz (99 nəfər) olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son onillik ərzində respublikamızdan daimi yaşamaq üçün gedənlərin dinamikasında da ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur (cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

Azərbaycan Respublikasından xarici ölkələrə daimi yaşamaq üçün getmiş vətəndaşların sayı. (nəfər)

Ölkələr	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Azərbaycandan gedənlər	9947	2906	2644	3083	2530	1373	799	484	226	781	795	1557
O cümlədən, MDB ölkələrinə	9378	2849	2598	3025	2445	1335	755	429	205	651	652	1394
Digər xarici ölkələrə	569	57	46	58	85	38	44	55	21	130	143	163
Qazaxıstana	174	138	153	152	201	229	260	168	56	85	99	482
Rusiyaya	8393	2495	2160	2620	2028	983	430	204	125	439	443	782
Ukraynaya	513	102	162	120	97	83	42	38	11	60	35	22
Belarus	148	88	101	116	98	20	17	16	4	10	11	52

Mənbə: AR DSK "Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri" Statistik məcmuə, 2016, Bakı, 2016; s.450.

Cədvəlin məlumatlarına əsaslanaraq demək olar ki, 2000-2015-ci illər ərzində Azərbaycandan xarici ölkələrə gedən vətəndaşların sayı 45,3 min nəfər olmuşdur. Respublikadan gedən vətəndaşların ümumi cəmində, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin

payı 43,1 min nəfər (95,1%), təşkil etmişdir ki, onun da 2762 nəfəri (6,5%) Qazaxıstanın, 36,4 min nəfəri (84,5%) Rusiya Federasiyasının, 2278 nəfəri (5,3%) Ukraynanın payına düşmüşdür.

Aparılmış araşdırmaların tədqiqi göstərir ki, yaxın və uzaq xarici ölkələrə vətəndaşların miqrasiya prosesinin başlıca səbəbləri kimi yeni ərazilərdə yüksək sosial-iqtisadi şəraitlə təmin oluna bilməsi, yüksək əmək haqqı əldə etmək imkanları, tibb və təhsil xidmətlərinin yüksək səviyyədə olması və s. göstərmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra əksər postsovet ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdən də xaricə gedən emiqrantların ilk dalğası yüksək ixtisaslı (xüsusən, tibb və dəqiq elmlər sahəsində) mütəxəssislər olmuşdur. 2000-ci ildən başlayaraq xaricə gedən emiqrantlar daha aşağı və ixtisaslı, (20-35 yaş arasında olan) gənclər olmuşdur. Avropa ölkələrinə inteqrasiya yolunu seçmiş ölkəmizdən gedən yüksək ixtisaslı mütəxəssislər qərb sahibkarları üçün daha tələb olunandır. Bundan başqa, Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində, əmək bazarında iş qüvvəsinə tələbin artması, iş qüvvəsinə idxal sahəsində dövlət müdaxiləsinin olmaması, yüksək iqtisadi sahələr üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi, potensial immiqrantlar üçün (xüsusən, aşağı səviyyəli mütəxəssislər üçün, uyğunlaşmada imkanların yüksəkliyi) əlverişlidir. Müvafiq proseslərin hər ikisi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına öz mənfi təsirini göstərir. Birinci halın mövcudluğu şəraitində hər bir dövlət əmək ehtiyatlarının əsas hissəsini, ikinci halda isə əmək ehtiyatlarının təkrar istehsal bazasını (gənc işçilərin təmsalında) itirir. Əhalinin hərəkəti zamanı baş verən disproporsiyaları aradan qaldırmaq üçün miqrasiya edən vətəndaşların fikirləri diqqətlə nəzərə alınmalı, onların sosial müdafiəsi təşkil edilməli, regionlarda gənclərin şəraiti üçün zəruri məsələlər öyrənilməli, dövlət qayğısı artırılmalı, gənclərin şəhərə yönəlməsinin qarşısı alınmalı, iri şəhərlərin ətrafında kiçik şəhərciklərin inkişafına nəzarət olunmalı, infrastruktur sahələri inkişaf etdirilməlidir. Müvafiq tədbirlərin reallaşdırılması ölkə daxilində miqrasiya proseslərinin nizamlanmasına, əhalinin şəhər və kəndlər üzrə effektiv yerləşdirilməsinə, təsir göstərməklə əhalinin təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsini təmin edə bilər[155;146].

Ümumiyyətlə, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi istiqamətində son illər çox

ciddi qanunlar qəbul olunmuşdur. Onların ən effektivlisi ölkə Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2006-2008) Sərəncamı olmuşdur. Fərmanda miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi, monitorinqi, immiqrant statusunun və vətəndaşlığın verilməsi, onların ölkə ərazisində qanuni əsaslarla qalması və s. məsələlər nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu proseslər nəticəsində ölkəmizdə sahə üzrə məqsədəuyğun tədbirlərin yüksək səviyyədə qaydaya salınması təmin olunmuşdur. Postsovet məkanın özündə belə miqrasiya sahəsində bir sıra problemlər mövcuddur. Məsələn, Rusiya dövlətində son illər bu yönümdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, miqrasiya prosesinə həm ölkənin daxili bazarında vəziyyətin dəyişmə dinamikası, eləcə də demoqrafik prosesin tənzimlənməsi nöqteyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. Məsələn, Rusiyada iki aspektdə ciddi problemlər mövcuddur. Belə ki, Rusiyada iqtisadiyyatın bütün sahələrində miqrantlara ehtiyac tədricən artmaqdadır. Məhz buna görə də, orada miqrasiya tənzimlənməsi sahəsində güzəştli addımlar atırlar. Nəticədə MDB məkanında Rusiyaya gedən miqrantların sayı artır. Aparılmış elmi proqnozlara görə, 2020-ci ilə kimi Rusiyaya bir neçə milyon nəfər əmək qabiliyyətli miqrantların cəlb edilməsi tələb olunacaqdır. Rusiyada əmək qabiliyyətli vətəndaşların sayının hər il təqribən 500 mindən 1 milyon nəfərə kimi azalması tendensiyası müşahidə olunur. Yalnız 2015-ci ildə bu göstəricinin 1 mln 267 min nəfərə kimi azalması proqnozlaşdırılırdı. Məhz bu baxımdan MDB ölkələri öz daxili, xüsusən gənc işçi qüvvəsini qoruyub saxlaması ehtiyacı yaranır. Ona görə də Azərbaycanda miqrasiya sahəsində proseslərin tənzimlənməsi və dəqiq monitorinqinin aparılması mütləqdir. Belə ki, Azərbaycandan miqrasiya edən vətəndaşların 85 faizi məhz Rusiya Federasiyasına yönəlirlər. Buna görə də ölkə rəhbərliyi səviyyəsində qəbul olunmuş yeni fərmanlar daha çox effekli hesab olunur. Miqrasiya proseslərində ölkəmizə gələn əcnəbi ölkə vətəndaşlarının monitorinqinin aparılması zəruridir. Aparılmış tədqiqatlar gösdərir ki, Orta və Uzaq Şərqdən, Orta Asiya və MDB-dən son illər Azərbaycan Respublikasına gələn vətəndaşların sayı artmaqdadır. [160]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeydiyyatsız halda Azərbaycanda işlə məşğul olan miqrantların sayı da artmaqdadır. Buna görə də onların immiqrant statusu alması

və vətəndaşlığın verilməsi sahəsində konkret şərtlər irəli sürülməlidir. Müvafiq şərtlər çərçivəsində yalnız xarici vətəndaşlar işlə təmin oluna bilərlər. Ölkəmizdə son dövrlər iqtisadi artım dinamikasının qeydə alındığını nəzərə alaraq, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə yüksək səviyyəli ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac artdığından, onların ölkəyə cəlb edilməsi üçün tələbat sahələri, zəruri say müəyyənləşməli, yalnız bundan sonra onların ölkəmizə buraxılışı təmin olunmalıdır. Belə ki, qeyri-ixtisaslı, hazırlıq tələb etməyən, işlərə xarici immiqrantların axını daim yüksək olduğundan bu sahədə tənzimləmə prosesi təmin olunmalıdır. Miqrasiya proseslərinin düzgün tənzimlənməsi təmin olunmalıdır ki, yerli əmək qabiliyyətli insanlar öz potensialını reallaşdıra bilsinlər. Miqrasiya proseslərinin tam qanuni hala gətirilməsi ilə xarici şirkətlərin Azərbaycana əcnəbi işçi qüvvəsinin gətirilməsi istiqamətində mənfi tendensiyaların qarşısı alına bilər.

Miqrantların, eləcə də əcnəbi şirkətlərin dəvət etdikləri xarici vətəndaşların işlə təmin edilməsi məsələlərinin qanuniləşdirilməsi insan haqlarının qorunması sahəsində müsbət nəticələrin əldə edilməsinə imkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, miqrasiyanın sahə aspektində hərəkətinin əsas funksiyaları çoxsaylıdır. “Funksiyalar” dedikdə, əhali miqrasiyasının cəmiyyətin həyat fəaliyyətində oynadığı rol nəzərdə tutulur.

Miqrasiyanın funksiyaları onun mahiyyətini ifadə etməklə, bu hadisələrin xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Əhali miqrasiyasının funksiyaları bir mənalı deyildir. Onlardan bəziləri sosial-iqtisadi sistemin tiplərindən asılı olmayaraq, bəziləri isə cəmiyyətin konkret sosial-iqtisadi şərtlərindən asılı olaraq müəyyənləşir. Birinciyə miqrasiyanın ümumi funksiyaları, ikinciyə isə bu və ya digər ictimai-iqtisadi formasiyanın spesifik funksiyaları aid edilir.

Əhali miqrasiyasının təhlil göstərir ki, onun ümumi funksiyaları arasında sürətləndirici, selektiv və paylanma funksiyaları daha çox seçilir.

Miqrasiyanın ərazi üzrə paylanması dedikdə, insanların sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin dəyişilməsi nəzərdə tutulur. Bura insanların dünyagörüşünün genişlənməsi, həyatın müxtəlif sahələri üzrə biliklərin yığılımı, istehsal və əmək təcrübələrinin mübadiləsi, şəxsiyyətin inkişafı, sosial və mənəvi dəyərlərin inkişaf

etdirilməsi, milli dəyərlərin inteqrasiyası və s. aiddir. Daha çox hərəkətli olan əhali, əsasən, sosial cəhətdən daha aktiv hesab olunur. Beləliklə, istənilən halda miqrasiya əhalinin inkişafına səbəb olur.

Miqrasiyanın digər funksiyalarına əhalinin paylanması daxildir. Bu, ilk növbədə, ölkənin fərqli əraziləri üzrə, o cümlədən təbii zonalar arasında, ayrı-ayrı kənd və şəhər tipli qəsəbələrdə əhalinin paylanmasını əhatə edir. Onun əsas xüsusiyyətləri müxtəlif faktorlarla əsaslandırılır. Paylanma funksiyasını yerinə yetirərkən miqrasiya prosesləri ayrı-ayrı ərazilər üzrə yerli əhalinin sayını artırmaqla, birbaşa demoqrafik proseslərə də təsir edir, onlar əhalinin artımında da əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Miqrasiyanın digər əsas funksiyalarına selektiv miqrasiya aiddir. Onun əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, miqrasiya proseslərində müxtəlif sosial-demoqrafik üzrə qrupların qeyri-bərabər iştirakı, ayrı-ayrı ərazilər üzrə əhalinin keyfiyyət tərkibinin dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Aparılmış araşdırmalar onu göstərir ki, kişilər və əmək qabiliyyətli insanlar miqrasiya proseslərində daha aktiv iştirak edirlər. Miqrasiya hərəkətiliyində müxtəlif növ millətlərin iştirakı arasında ciddi fərqlər mövcuddur.

Selektivlik yalnız qabiliyyət baxımından deyil, etnik-milli, genderoloji aspektlərdə təzahür edir. Məsələn, müəyyən mərhələlər üçün miqrasiya dinamikasında əmək qabiliyyətli kişilərin üstünlüyü müşahidə olunursa, son dövrlər üçün qadın miqrantların fəallığının artması da səciyyəvidir [19, s.50].

Hərəkətiliyin artırılmasının paylanma və selektiv funksiyaları miqrasiyanın müxtəlif növlərində özünü göstərir. Məsələn, epizodik miqrasiya halında daha çox hərəkətiliyin inkişafı funksiyası daha çox əhəmiyyət daşıyır.

Miqrasiya müxtəlif sosial-iqtisadi şəraitdə, bu şərtlərə münasib olaraq, əsasən, sosial və iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn, keçmiş Sovetlər dönmində, sosializm cəmiyyətində əhali miqrasiyası planlı iqtisadiyyatın funksional şəraitində həyata keçirilirdi. Məhz buna görə də, əhali miqrasiyasının iqtisadi funksional ərazi üzrə istehsal vasitələrinin iş qüvvəsi ilə və onun istehsal prosesində funksionallığı ilə təmin olunur.

Miqrasiyanın sosial funksiyaları (sosializm cəmiyyətində) istehsal münasibətlə-

rinin üstünlüyü ilə səciyyələnir. Sosial funksiyalar sosial cəmiyyətin məqsədlərinin artırılmasına imkan verir. Miqrasiyanın sosial funksiyalarının mahiyyəti yeni gələnlərin tələbatının tam ödənilməsindən ibarətdir.

Miqrasiyanın sosial funksiyaları nəinki şəxsi maraqların təmin olunmasını, eyni zamanda bütün cəmiyyət üzvlərinin hərtərəfli inkişafına imkan verməlidir. Birincisi, bu prosesdə bütün cəmiyyət üzvləri deyil, yalnız 4-5% payına malik struktur tərkib iştirak edir. İkincisi, əgər hər bir miqrantın həyat səviyyəsi yüksəlsə, o zaman bütün əhalinin, (o cümlədən müvafiq olaraq miqrantların) həyat səviyyələri yüksəlir.

Əlbəttə ki, miqrasiyanın sahə aspektləri üzrə sosial-iqtisadi funksiyaları daha dəqiq təyin olunmalıdır. Bunun üçün iki növbədə, sosial və iqtisadi funksiyaların uyğunluq təşkil etməsi üçün (məsələn, həyat səviyyəsi geri qalan ərazilərdə, məhsuldar qüvvələr daha yüksək templərlə inkişaf etməlidir) ilkin zəmin yaradılmalıdır. Məhz bu baxımdan əhali miqrasiyası iqtisadi və sosial funksiyalar arasında müvafiq nisbətlərə nail olunduqda daha səmərəli olur.

Bütövlükdə əhalinin hərəkəti zamanı baş verən kortəbiiyyənin azaldılması və işə mütəşəkillik xarakteri verilməsi, əhali miqrasiyasının tənzimləməsi məqsədilə bir sıra tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Miqrasiya proseslərinin idarə olunmasının daha da təkmilləşdirilməsi. Bu tədbirlər sırasına aşağıdakılar aid edilir:

- miqrasiya sahəsində statistikanın və digər məlumatların (məsələn, sosioloji tədqiqatların nəticələrinin) toplanması və təhlili;

- aparılmış təhlil nəticəsində mövcud qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;

- hazırlanmış təkliflərin qanunvericilik şəklində qəbul edilməsi;

- yeni qanunvericiliyin tətbiqi üzrə zəruri alt normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanması;

- miqrasiya qanunvericiliyinin tətbiqini həyata keçirərək struktur qurumların yaradılması və yaxud mövcud qurumların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi.

2) Miqrasiya proseslərinin statistik-hesabat materiallarının keyfiyyətinin daha da

təkmilləşdirilməsi. Buraya aşağıdakılar daxildir:

-ölkədə miqrasiya edən əhalinin sayının yaş-cins quruluşunun və milli tərkibinin diqqətlə araşdırılması;

- hər bir rayonun ərazisində miqrasiya edən əhalinin dəqiq uçotunun aparılması;

- miqrasiya edən əhalinin yaş-cins tərkibinin, təhsil səviyyəsinin, peşəsinin dəqiq müəyyən edilməsi.

3) Miqrasiya edən əhalinin tərkibi və xarakterik cəhətləri nəzərə alınmaqla, həmin ərazilərdə zəruri istehsal obyektlərinin yaradılması.

4) Miqrasiya edən əhalinin sosial müdafiəsinin daha da təkmilləşdirilməsi.

5) Ayrı-ayrı ərazilərdə bütövlükdə əhalinin, o cümlədən gənclərin yaşayış mənzilləri və işlə təmin edilməsinə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsi.

6) Kənd yerlərində zəruri sosial-iqtisadi şərait yaratmaqla, gənclərin şəhərə axınının qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

7) Xarici şirkətlərlə müqavilə zamanı yerli əhalinin işlə təmin olunmasının, istehsal olunmuş məhsulun respublika ərazisində reallaşma payının müəyyən edilməsinin ümumi iqtisadi mənafe baxımından qiymətləndirilməsi.

8) Xarici vətəndaşların istehlak bazarında yerli əhali ilə eyni şəraitdə olmasının təmin edilməsi üçün tədbirlər hazırlanması.

9) Eyni şəraitdə işləyən xarici və Azərbaycan vətəndaşlarının əmək haqqında olan fərqlərin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlərin keçirilməsi.

2.2. Əhali miqrasiyasına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

Respublikamız dünya səviyyəsində daxili miqrantların daha çox məskunlaşdığı ölkə kimi seçilir. Beynəlxalq səviyyədə götürdükdə miqrantların 95 faizdən çoxu digər ölkə vətəndaşları olduğu halda, respublikamızda miqrantların üçdə ikisindən çoxu ərazilərin işğalı nəticəsində ölkə daxilində yaşayış yerini dəyişməyə məcbur olmuş daxili miqrantlardır. Onu da qeyd edək ki, respublikamızda məskunlaşan miqrantların onda doqquzundan çoxu milli mənsubiyyətinə görə azərbaycanlılardır.

Prof. Ş.Muradovun fikrincə, əhalinin miqrasiyası prosesinə təsir edən amillər özünü həyat səviyyəsi vasitəsilə göstərir. Başqa sözlə desək, iqtisadçı alim əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərən amillərlə əhalinin miqrasiyasına təsir edən amillərin eyni olması qənaətinə gəlməklə, onların aşağıdakı təsnifatını təşkil edir[42, s.409-410]:

1.İqtisadi amillər(əmək haqqının məbləği; əhalinin əmək və məişət şəraiti; əmtəə və xidmətlərin qiyməti, dəyəri; istehsalın mexanizmləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsi, şəxsi həyatı və fərdi sahədən gələn gəlirlərin miqdarı; ictimai istehsaldan və sahibkarlıqdan gələn gəlirlərin məbləği və s.).

2. Təbii şərait və coğrafi amillər(iqlim; landşaft və elastiki görünüş; rayonun mənimsənilməsi və əhalinin yerli şəraitə uyğunlaşma dərəcəsi; böyük şəhərlərə və sənaye mərkəzlərinə yaxınlıq və s.).

3. Demografik və etnik amillər(əhalinin təbii hərəkəti; əhalinin tərkibi).

4. Əhalinin etnik xüsusiyyətləri(hər bir millətin, xalqın və etnik qrupların tarixən miqrasiya etmə meylı, milli formalaşmada assimlyasiya dərəcəsi; millətlər-arası əlaqələrin inkişaf dərəcəsi və s.).

5. Məskunlaşma xüsusiyyətləri(əhalinin sıx, yaxud seyrək məskunlaşması; yaşayış məntəqələrinin böyüklüyü; yaşayış məntəqələrinin funksional inkişafı; məskunlaşmanın transformasiya edilməsi).

6. Mədəni-məişət şəraiti(yaşayış binalarının həcmi və keyfiyyəti; yaşayış məntəqəsinin abadlığı; uşaqlara və körpələrə xidmət müəssisələrinin olması; tibb xidmətinin səviyyəsi; ticarət xidmətinin səviyyəsi; məişət və kommunal xidmətinin səviyyəsi və s.).

7. Həyat tərzi və sosioloji şərait(əmək rejimi və asudə vaxtın miqdarı; məşğuliyyət və peşəyə görə yüksəlmə imkanları; dünyagörünüşünün genişləndirilməsi imkanları; ailə qurmaq imkanları və s.).

Bəzən isə əhalinin miqrasiyasına təsir edən amilləri stimullaşdırıcı amillər kimi xarakterizə etməklə, buraya aşağıdakıların daxil edilməsi tövsiyə olunur[19, s.90-91]:

1)Coğrafi amillər(sərhədyanı bölgələr, iqlim, başqa ərazilərlə əlaqə, infrastruktur kommunikasiyalar);

2) Sosial-demoqrafik amillər(əhalinin sıxlığı, əhali tərkibi, məşğulluq və s.);

3) İstehsal göstəriciləri(iri ənaye istehsalı, orta və iri sahibkarlığın inkişafı, iqtisadi artım templərinin sürəti və dinamikası);

4) İctimai fəallıq amili(vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişaf səviyyəsi, milli-mədəni birliklərin mövcudluğu, sosial təşəbbüskarlıq, yerlərdə ərazi özünüidarəetmə göstəricisinin səviyyəsi);

5) Milli, dini-mədəni amillər(yerli dini konfessiyaların mövcudluğu, məşhur pərəstiş yerlərinin, ibadətgahların mövcudluğu, dini icmaların təsir dairəsi);

6) Siyasi faktorlar(siyasi maraqlar, dünyagörüş təmayülləri, siyasi fəallıq, dövlət-cəmiyyət münasibətləri və s.);

7) Etnomillə faktorlar(tarixən formalaşmış özünəməxsus ictimai münasibətlər tipinin mövcudluğu, özünəməxsus yerli əhalinin mentaliteti və s.);

8) Məişət amili(məişət davranışlarının spesifik xüsusiyyəti, ev təsərrüfatının təşkili ənənələri, sosial infrastruktur);

9) Təbii-ekoloji amillər(xüsusi mühafizə olunan təbiət abidələri, zonalar, qoruqlar, parklar və s.);

10) Kulturoloji amillər(vətənpərvərlik, yurda-məkana bağlılıq, humanitar mis-siyaya dair təsəvvürlər, davamlı milli-mədəni birlik formalarının mövcudluğu və s.).

Fikrimizcə, əhalinin miqrasiyasına təsir edən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq daha düzgün olardı:

1. Makroiqtisadi proseslər: ümumdaxili məhsulun artımı, əmək haqqı, inflyasiya prosesləri, investisiya fəallığı, əmtəyə tələb səviyyəsi, yığılan vergilər, miqrantların pul köçürmələri; əhalinin əmək və məişət şəraiti.

2. Əmək bazarı: işsizliyin səviyyəsi, işçi qüvvəsinin tələb və təklifinin vəziyyəti, yerli əhali və miqrantlar arasında iş yeri uğrunda rəqabətin vəziyyəti.

3. Əhalinin məşğulluğu : əhalinin məşğulluğu sferasında struktur dəyişiklikləri (ixtisas üzrə, iqtisadiyyatın sahələri üzrə), əmək resurslarının sayı .

4. Mikroiqtisadi proseslər : əmək səfərlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi; ev təsərrüfatlarının həyat səviyyəsi.

5. Gizli proseslər : kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi, qeyri-qanuni məşğulluğun səviyyəsi.

6. Sosial siyasət : miqrantların qəbuluna və sosial adaptasiyasına xərclər, onların sosial təminatı, əlavə infrastrukturun yaradılması, pensiya sistemlərinin islahatlaşdırılması.

7. Təbii şərait və coğrafi amillər: iqlim, landşaft və elastiki görünüş, rayonun mənimsənilməsi və əhalinin yerli şəraitə uyğunlaşma dərəcəsi, böyük şəhərlərə və sənaye mərkəzlərinə yaxınlıq və s.

8. Demografik və etnik amillər: əhalinin təbii hərəkəti; əhalinin tərkibi.

9. Əhalinin etnik xüsusiyyətləri: hər bir millətin, xalqın və etnik qrupların tarixən miqrasiya etmə meyli, milli formalaşmada assimilyasiya dərəcəsi; millətlər-arası əlaqələrin inkişaf dərəcəsi və s.

10. Məskunlaşma xüsusiyyətləri: əhalinin sıx, yaxud seyrək məskunlaşması; yaşayış məntəqələrinin böyüklüyü; yaşayış məntəqələrinin funksional inkişafı; məskunlaşmanın transformasiya edilməsi.

11. Mədəni-məişət şəraiti: yaşayış binalarının həcmi və keyfiyyəti; yaşayış məntəqəsinin abadlığı; uşaqlara və körpələrə xidmət müəssisələrinin olması; tibb xidmətinin səviyyəsi; ticarət xidmətinin səviyyəsi; məişət və kommunal xidmətinin səviyyəsi və s.

12. Həyat tərzini və sosioloji şərait: əmək rejimi və asudə vaxtın miqdarı; məşğuliyyət və peşəyə görə yüksəlmə imkanları; dünyagörüşünün genişləndirilməsi imkanları; ailə qurmaq imkanları və s.

13. İstehsal göstəriciləri: iri ənaye istehsalı, orta və iri sahibkarlığın inkişafı, iqtisadi artım templərinin sürəti və dinamikası.

14. İctimai fəallıq amili: vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişaf səviyyəsi, milli-mədəni birliklərin mövcudluğu, sosial təşəbbüskarlıq, yerlərdə ərazi özünüidarəetmə göstəricisinin səviyyəsi.

15. Milli, dini-mədəni amillər: yerli dini konfessiyaların mövcudluğu, məşhur pərəstiş yerlərinin, ibadətgahların mövcudluğu, dini icmaların təsir dairəsi.

16. Siyasi faktorlar: siyasi maraqlar, dünyagörüş təmayülləri, siyasi fəallıq, dövlət-cəmiyyət münasibətləri və s.

Əhalinin miqrasiyasına təsir edən amillər sırasına ilk növbədə makroiqtisadi

prosesləri aid etmək lazımdır. Burada əsas göstəricilər ümumdaxili məhsulun artımından, əmək haqqının məbləğindən, inflyasiyanın səviyyəsindən, investisiya fəallığından, əmtəyə tələbin səviyyəsindən, yığılan vergilərin faiz dərəcələrindən, miqrantların pul köçürmələrinin məbləğindən, əhalinin əmək və məişət şəraitinin səviyyəsindən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda bu göstəricilər xeyli qənaətbəxş səviyyədədir. Odur ki, respublikamızı vaxtilə tərk etmiş soydaşlarımızın geriyyə öz vətənlərinə qayıtması, xarici investorların ölkəmizə maraqlarının artması, beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin respublikamızda keçirilməsi, əcnəbilərin ölkəmizə turizm səfərlərinin getdikcə artması əhali miqrasiyasının Azərbaycanın xeyrinə dəyişdiyini sübut edir.

Əhalinin miqrasiyasına təsir edən amillərdən biri də əmək bazarının vəziyyətidir. Belə ki, ölkədə işsizliyin səviyyəsi, işçi qüvvəsinin tələb və təklifinin vəziyyəti, yerli əhali və miqrantlar arasında iş yeri uğrunda rəqabətin vəziyyəti əhalinin miqrasiyasına təsir edən amillərdən ən mühümləri hesab olunur. Son illərdə respublikamızda xeyli daimi iş yerlərinin yaradılması, əmək bazarında ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması Azərbaycanda əhali miqrasiyasına müsbət təsir edən amillərdəndir.

İqtisadi ədəbiyyatda tam məşğulluq şəraitində olan iqtisadiyyatın artım tempinin ən azı əhalinin artım tempi ilə elmi-texniki tərəqqinin tempinin cəmi kimi müəyyən edilir. Belə ki, həm əhalinin artım tempi, həm də elmi-texniki tərəqqi tam məşğulluq vəziyyətini pozur. Əhalinin sayının artımı iqtisadi fəal əhalinin artımına səbəb olur. Elmi-texniki tərəqqi isə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, bu da daha az iş qüvvəsi ilə mövcud həcmdə məhsul istehsalını təmin edir. Bu baxımdan, elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində ixtisar edilmiş işçilərin və əhalinin artımı nəticəsində yeni işçilərin məşğulluğunu təmin etmək üçün iş yerlərinin yaradılmasına ehtiyac yaranır. Əmək məhsuldarlığının və əhalinin artım templərinin cəminə bərabər olan iqtisadi artım tempini R.Xarrod təbii artım tempi adlandırmışdır [111, s.104]. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, son illərdə əhalinin artım tempi illik 1,3 faiz olmaqla sabitləşmişdir. Ölkədə elmi-texniki tərəqqinin tempinin nisbətən yüksək olması proqnozlaşdırılır. Bununla yanaşı, son illərdə

ölkədə yüksək iqtisadi artım tempi məşğulluğun səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, rəsmi statistikaya əsasən 2009-cu ildə işsizlik 6,0 faizə, 2010-cu ildə 5,6 faizə, 2015-ci ildə isə 5,0 faizə bərabər olmuşdur[14, s. 100]. 2015-ci ildə əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali 2005-ci ilə nisbətən 894,7 min nəfər, 2010-cu ilə nisbətən isə 323,0 min nəfər artmışdır. Hazırda Azərbaycan məşğulluğun təmin edilməsi baxımından ən gərgin dövrə daxil olmuşdur. Bu baxımdan, ölkədə məşğulluğun təmin olunması üçün iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunu xarakterizə edən göstəricilərə bu sferada mövcud struktur dəyişikliklərini (ixtisas üzrə, iqtisadiyyatın sahələri üzrə), əmək resurslarının sayını aid etmək olar. İxtisas və iqtisadiyyatın sahələri üzrə struktur dəyişiklikləri əhalinin miqراسiyasına təsir edən amillərdəndir. Ölkədə ali və peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsinin innovasiya fəaliyyəti baxımından mühüm roludur. Ali təhsil müəssisələri ölkədə və dünyada baş verən texnoloji və digər dəyişiklikləri izləməyə, onların ölkə və firma üçün əhəmiyyətini qiymətləndirməyə, bu dəyişikliklərə reaksiya verməyə və onların üstünlüklərindən istifadə etməyə istiqamətlənmənin inkişaf strategiyası hazırlamağa qadir olan kadrlar hazırlayır.

Müasir texnoloji sistemlərdə işləyə bilən mütəxəssislərin hazırlığını bir çox hallarda texniki peşə məktəblərində və istehsalatda hazırlamaq olmur. Müasir inkişaf şəraitində modern texnoloji sistemlərdən istifadə daha yüksək təlim və idarəetmə bacarıqları tələb edir. Bu baxımdan, ölkədə elm və təhsilin inkişaf etdirilməsi əhali miqراسiyasının zəruri şərtlərindən biridir.

Azərbaycanda elmin inkişafı və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, bu sahədə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri elmi fəaliyyət sferasında əsaslı islahatların aparılmasını, elmi nailiyyətlərin və yeni texnologiyaların praktikada tətbiqi üçün daha səmərəli mexanizmlərin işlənməsini tələb edir.

Peşə təhsilinin səviyyəsi, hazırlanan fəhlə və ustaların səviyyəsi ölkədə yeni texnologiyaların yayılması və tətbiqi sürətini, iş yerlərində onların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması və yaxşılaşdırılması imkanlarını, bütövlükdə işçilərin texnologi

imkanların üstünlüklərindən istifadə qabiliyyətini müəyyən edir. Hazırda milli iqtisadiyyatın inkişafını təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri ölkədə ixtisaslı fəhlələrin hazırlanmasıdır. Bu sahədə kadr hazırlığında texniki-peşə məktəbləri əhəmiyyətli rol oynayır. Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən texniki peşə təhsili sahəsində ciddi problemlər mövcuddur. Həmin problemlərin həlli üçün və ümumiyyətlə ölkədə texniki peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2007-2012 - ci illər üzrə «Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı» qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilmişdir.

Qeyd edək ki, miqrasiya axınlarının tipoloji təsnifatında “urbanizasiya” anlayışı da iştirak edir. Urbanizasiya fransız dilində “urbanisation”, latın dilində isə “urbs”-şəhər sözlərindən olub bəşər və cəmiyyət həyatında şəhərlərin rolunun artmasını, əhalinin həyat tərzini, mədəniyyəti və demografik tərkib hissəsinə çox böyük təsir göstərməsini bildirən prosesdir. Başqa sözlə, urbanizasiya-cəmiyyətin inkişafında şəhərlərin rolunun artması, məskunlaşma şəbəkəsində funksiyaların mürəkkəbləşməsi, fəaliyyət növlərinin inteqrasiyası, əhalinin şəhərlərdə cəmləşməsi və məhsuldar qüvvələrin sənaye əsasında təmərküzləşməsi prosesidir[20].

Azərbaycanda miqrasiya məsələləri dövlətin nəzarətindədir. Hazırda Azərbaycanda daimi qeydiyyatda olan 4 min nəfərə yaxın miqrant var. Azərbaycanda bir aydan artıq icazəsi olan miqrantların sayı isə 54 min nəfərdən artıqdır. Bundan əlavə, Azərbaycanda Miqrasiya Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan uğurlu siyasi və iqtisadi islahatlar nəticəsində yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi və bütün sahələrdə müşahidə olunan sürətli inkişaf ölkəmizə gələn əcnəbilərin sayının ildən-ilə əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmaqla miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə şərtləndirmişdir. Məhz bu baxımdan miqrasiya proseslərinə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi zəruridir.

İntellektual miqrasiya və ya “beyin axını” deyilən miqrasiya problemini Azərbaycan dövləti də bütün dünya ilə bərabər yaşamaqdadır. Qeyd edək ki, "düşünən beyinlər" in ölkəni tərk etməsi həmin ölkənin milli təhlükəsizliyinə ciddi dağıdıcı təsir göstərir. Sırr deyil ki, indi Azərbaycandan olan yüzlərlə görkəmli alimlərimiz və mütəxəssislərimiz Türkiyədə, Almaniyada, ABŞ-da, Fransada və s.

ölkələrdə çalışırlar.

Hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bütün təhlükələrdən ən ciddi intellektual potensialın ölkəni tərk etməsi hesab oluna bilər. Bunu əsaslandırmaq üçün hər şeydən əvvəl, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə digər qrup ölkələrin texnoloji inkişafında dərinləşən fərqi göstərmək olar. Belə ki, dünya üzrə yaradılan ÜDM-in təqribən 80 faizi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Ekspertlər belə vəziyyətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri kimi intellektual potensialın bu ölkələrdə cəmləşməsini göstərirlər.

İntellektual miqrasiyanın mənfi təsiri bir neçə mərhələdə özünü göstərir. Birincisi, yaxşı mütəxəssislərin getməsi müəssisə və təşkilat daxilində kollektivin digər üzvlərinə psixoloji və mənəvi təsir göstərir. İkincisi, güclü “beyin axını” baş verən elmi məktəblərdə elmin həmin sahəsində boşluq yaranır.

İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində mədəni abidələrə qarşı vandalizm aktlarının beynəlxalq miqyasda ifşası, eyni zamanda Azərbaycan xalqının tarixi izlərinin məhvəyə yönəlmiş məqsədli vandalizm aksiyaları nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdə bəşər sivilizasiyasının tərkib hissəsi olan memarlıq abidələri, muzey və məscidlərin, inanc yerlərinin, məbədlərin dağıdılması, qeyri-qanuni arxeoloji qazıntıların aparılması əhali miqrasiyasına təsir edən əsas amillərdən biridir.

Ümumən götürdükdə miqrasiyanın yaranma səbəbləri və ona təsir edən əsas amillər müxtəlif dövrlərdə fərqli olmuşdur. Bu prosesin yaranmasında əsas amillərdən biri də nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının aşağı olmasıdır. Bu sahədə istehsaldan əldə olunan gəlirin, adambaşına düşən gəlirin azlığı, digər tərəfdən torpağın qeyri-bərabər bölünməsi, iqlim dəyişikliyi, torpaqların eroziyası da həmin amilin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Miqrasiyaya təsir edərək onu sürətləndirən mühüm amillərdən biri də turizmdir. Turizmin inkişafı “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı”nın (2009-2013-ci illər) əsas bölmələrindəndir. Burada, regionların infrastrukturlarının inkişaf istiqamətləri, o cümlədən həm paytaxtda, həm də bütün regionlarda və həmçinin inkişaf etməkdə olan digər qəsəbə, kənd, şəhərlərdə turizmin inkişaf meyilləri müəyyən olunur.

Turizmin inkişafı ölkədə işsizlik probleminin aradan qaldırılması mühüm rol oynamaqla, iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir göstərərək onların inkişafında əsas vasitəçilərindən birinə çevrilir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsi, fərqli mədəniyyətləri və dünyagörüşlərini bir araya gətirən tolerant dövlət kimi tanınması, 12 iqlim qurşağından 9-na malik olması, habelə füsunkar təbiəti, qədim tarixi mədəniyyət abidələri, zəngin folklor nümunələri respublikamızın böyük turizm potensialından effektiv istifadəni ön plana çəkir. Bu isə o deməkdir ki, turizm Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malik ola bilər, çünki turizm biznesi iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı, özündə iqtisadi, humanitar, tərbiyəvi və estetik amilləri birləşdirir.

Xarici turistlərin ölkəmizə kütləvi axınına bəzən Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunmaması da mənfi təsir göstərir. Əlbəttə, bu gün Azərbaycan müharibə şəraitindədir. Torpaqlarımızın 20 %-i hələ də erməni qəsbkarlarının nəzarəti altındadır. İşğal olunmuş ərazilərimizdə rekreasiya ehtiyatları olduqca zəngindir. Keçmiş SSRİ dövründə Dağlıq Qarabağ zonasında ilin bütün vaxtlarında, əsasən də yay aylarında yerli turistlərlə yanaşı xarici turistlər istirahət edərdilər. Bura həmçinin Azərbaycanın uzaq keçmişini tarixi abidələrdə nümayiş etdirdiyindən turistlərin diqqətini daha da cəlb edirdir. Amma çox təəssüf ki, biz bu gün bütün bunlardan ağız dolusu danışa bilmirik. Müharibə vəziyyətinin turizm sənayesinə də yaratdığı problemlər bununla bitmir. Belə ki, bundan böyük bir problem kimi biz dünya turistlərinin bu münaqişə ilə əlaqədar Azərbaycana maraq göstərməməsini göstərə bilərik. Turizmdə əsas məsələlərdən biri “sağlam turizm” anlayışıdır. Bu prinsiplə öz səyahətlərini həyata keçirən turistlər Azərbaycanı öz siyahılarından xaric edirlər. Bəzi hallarda hətta Azərbaycanın adı həmin siyahılarda heç olmur. Bu, əlbəttə xarici turistlərin günahı deyil. Birincisi ona görə ki, turizm səfərlərini onlar üçün turizm şirkətləri təşkil edir, ikincisi də Azərbaycan hökuməti tərəfindən Azərbaycanın doğrudan da turizm üçün sakit bir region olması məsələsi təzəliklə dünya ictimaiyyətinə çatdırılmağa başlamışdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın turizmin müasir inkişaf mərhələsi cəmi 5-6 ildir başlayıb və dövlət tərəfindən son zamanlar lazımı tədbirlər həyata keçirilir, demək bunun nəticəsi olaraq yaxın gələcəkdə xarici

turistlərdə yaranmış yanlış fikir dəyişələcək və respublikamıza kütləvi şəkildə turist axını başlayacaq.

Miqrasiyanı şərtləndirən amilləri aşağıdakı kimi verə bilərik: əhali artımı; torpaq islahatları; işsizlik, yetərsiz iş təminatı; aşağı məhsuldarlıq; bəzi mövsümlərdə iqtisadi fəaliyyətin yetərsizliyi; təbii fəlakətlər; kənd təsərrüfatı ərazilərinin xüsusiyyətləri; iqlim şəraiti və eroziya; məcburi əhalinin yerdəyişməsi; şəhərlərin inkişafının sürətlənməsi və s.

Yuxarıda sadalanan bütün amillər hələ son deyildir. Bu sahədə, dövlət səviyyəsində görülməli işlər çoxdur. Dövlətin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi üçün məhz miqrasiya prosesinə də güclü nəzarət olunmalıdır. Əks təqdirdə ümumi tarazlıq pozulmuş olar ki, bu da iqtisadi, siyasi cəhətdən yeni problemlərin yaranmasına səbəb olar.

2.3. Azərbaycanca əhali miqrasiyası və onun demoqrafik nəticələri

Azərbaycan Respublikası ilə MDB dövlətləri və digər xarici dövlətlər arasında miqrasiya haqqında məlumatlar əhalinin yaşayış yerinə görə qeydiyyatı zamanı tərtib olunan və daxili işlər orqanlarından daxil olan gəlmə və getmə haqqında statistik uçot sənədlərinin işlənməsi nəticəsində əldə edilir. Burada miqrasiya artımı əmsalı-miqrasiya artımının cari qiymətləndirmə üzrə daimi əhalinin orta illik sayına nisbətidir və təqvim ilində olan miqrasiya artımının əhalinin orta illik sayına olan nisbəti kimi hesablanır.

Müasir qloballaşma zamanı miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələsi Azərbaycan dövlətinin də qarşıya qoyduğu əsas məsələlərdən biridir. Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi MDB məkanı üçün aktual problemə çevrilmişdir. SSRİ dağılandan sonra insanların postsovet məkanında hərəkətində müəyyən xaotiklik yarandı.

MDB ölkələri arasında qaçqın problemi ilə üzləşən ilk ölkə kimi Azərbaycana Ermənistandan qaçqınların axını hələ 1987-ci ilin sonundan başlamışdır. Prof.

Ş.Muradov özünün 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi “İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, perspektivlər” adlı kitabında yazır:” 1990-cı ilin əvvəlində artıq Ermənistandan 200,5 min nəfər soydaşımız zorla qovulub çıxarılmış, Azərbaycana pənah gətirmişdir. Bunların 186 min nəfərini azərbaycanlılar, 11 min nəfərini kürdlər və 3,5 min nəfərini ruslar təşkil etmişdir. Ermənistandan qaçqın düşmüş rusların və kürdlərin əsas hissəsi sonradan Rusiyaya və digər MDB dövlətlərinə getməsi nəticəsində 1992-ci ildə Azərbaycanda zorakılıqla qovulmuş 196846 nəfər qaçqın qeydə alınmışdır[42, s.456].

Əvvəllər deportasiya olunaraq Gürcüstana, oradan da Orta Asiya respublikalarına köçürülən məshəti türkləri 1989-cu ildə Özbəkistanda baş vermiş münaqişə nəticəsində Azərbaycana pənah gətirdilər. 1989-1991-ci illər ərzində onların sayı 51649 nəfər təşkil etmişdir[19, s.177].

Azərbaycan əhalisi öz milli xüsusiyyətlərinə görə miqrasiyaya daha az meyli, torpağa və vətənə daha çox bağlı olsa da, torpaqlarımızın işğalı və Ermənistan ərazisindən məcburi deportasiya nəticəsində baş vermiş miqrasiyanı istisna hal kimi qiymətləndirmək olar. H.Rəcəblinin təbirincə desək, “...torpaqların işğalı səbəbindən daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş azərbaycanlılar da ölkədaxili miqrasiya ilk kifayətlənmişlər. Lakin müstəqilliyin bərpasının ilk illərində sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşməsi nəticəsində əhalinin xarici dövlətlərə(xüsusilə MDB dövlətlərinə və Türkiyəyə) miqrasiya prosesi sürətləndi. 1988-ci ildən başlayaraq baş vermiş miqrasiya ölkədə demoqrafiya ilə bağlı yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb oldu”[50, s.212].

Əhali miqrasiyasını sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biri hesab edən Ş.Muradovun fikrincə, hazırda Azərbaycanda sosial-iqtisadi və demoqrafik cəhətdən əhali miqrasiyası prosesinin üç əsas istiqaməti özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir[42, s.428-429]:

- 1) erməni faşistlərinin respublikamıza təcavüzü ilə əlaqədar olaraq təcavüzə məruz qalmış torpaqlardan və həmin ərazilərə yaxın olan ərazilərdən əhalinin mərkəzi şəhərlərə və respublikamızın bir sıra başqa rayonlarına zorla köçürülməsi;
- 2) ardıcıl olaraq əhalinin kənd yerlərindən şəhər yerlərinə axıb getməsi;

3) urbanizasiya prosesinin sürətlənməsi və iri şəhərlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq şəhər əhalisinin sayının artması.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycanda da miqrasiya proseslərinin güclənməsini qeyd edən M.Sərdarov isə hesab edir ki, "...minlərlə azərbaycanlının doğma vətəninə qayıtması ilə bərabər, ölkə vətəndaşlarının müəyyən hissəsinin digər ölkələrə miqrasiya etməsinə və orada məskunlaşmasına şərait yaratdı. Xarici miqrasiya ilə yanaşı sonradan uzun sürən müharibəyə çevrilmiş qondarma "Dağlıq Qarabağ" münaqişəsi nəticəsində yüz minlərlə insan öz ölkəsində məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü və bu gün də onlar 60-a yaxın şəhər və rayonda səpələnmiş halda, ağır vəziyyətdə yaşamaqdadır"[56, s.471].

Azərbaycan Respublikasında demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklər aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 1897-1997-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə, yəni 4,3 dəfə artaraq 1806 min nəfərdən 7799,8 min nəfərə gəlib çatmışdır. 1997-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə əhali artımı 20,0% təşkil etmişdir. Bütövlükdə son 10 il ərzində(2005-2015) isə bu göstərici 13,5%-ə bərabər olmuşdur [15, s. 38-39].

2016-cı ilin yanvar ayına olan rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycan əhalisinin sayı 9.705,6 min nəfər olmuşdur. 2009-cu ilin aprelin 13-də keçirilmiş əhali sayımının rəsmi məlumatlarına görə isə Azərbaycan Respublikasında 8.922,3 min nəfər əhalinin yaşadığı təsbit edilmişdir. Hal-hazırda əhalisinin sayına görə Azərbaycan Respublikası Avropanın 19-cu ölkəsi olmuşdur. 2009-cu ildə 1989-cu ilə nisbətən Azərbaycanın əhalisi 1.901,1 min nəfər və ya 27,1% artmışdır. Orta illik artım 95,1 min nəfər və ya 1,2% təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişafı son 110 ildən artıq bir dövrdə gedən sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin xarakterindən asılı olaraq güclü dəyişikliklərə məruz qalmışdır [49, s. 8].

XX əsrdə Azərbaycan beş dəfə kəskin demoqrafik çətinliklərlə qarşılaşmışdır:

1)1905-1907-ci illərdə çar Rusiyasının hakim dairələrindən hərtərəfli yardım alan erməni quldur dəstələri İrəvanda, Zəngəzurda, Göyçədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Gəncədə, Bakıda və başqa ərazilərdə dinc azərbaycanlılara və türklərə amansız-

casına divan tutmuş, şəhər və kəndlər yandırılmış, qocalar tarixdə görünməmiş qəddarlıq və vəhşiliklə öldürülmüşlər.

2) 1914-1920-ci illərdə I Dünya müharibəsi, xarici müdaxilə, vətəndaş müharibəsi, ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların soyqırımı və s. hadisələr nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sayı 387 min nəfər və ya 16,6% azalaraq 2339 min nəfərdən 1952 min nəfərə düşmüşdür.

3) 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan əhalisinin sayı 568,4 min nəfər və ya 17,4% azalaraq 1940-cı ilin əvvəlindəki 3274,3 min nəfərdən 1945-ci ilin əvvəlində 2705,6 min nəfərə düşmüş və bununla əlaqədar Azərbaycan əhalisinin sayı özünün müharibədən əvvəlki səviyyəsinə yalnız 10 il sonra, yəni 1955-ci ildə çatmışdır.

4) 1948-1953-cü illərdə Ermənistan ərazisində 150 min nəfərdən çox azərbaycanlı öz əzəli torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

5) 1988-ci ildən başlayaraq erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20%-i işğal edilmiş, bir milyon nəfərədək soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün olmuş, o cümlədən 250 min nəfərdən artıq azərbaycanlı soydaşımız Ermənistandan qovulmuş və beləliklə, son iki əsr ərzində 1,5 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından məcburi surətdə deportasiya edilmişdir.

Müasir qloballaşma dövründə miqrasiya proseslərinin hədsiz intensiv dinamikasını şərtləndirən amillər sırasına aşağıdakılar aid olunur[19, s.61]:

- əhali artımının demoqrafik tənzimlənməsində mövcud olan tarixi-təbii fərqlər;
- dünyanın əsasən geridə qalmış və inkişaf etməkdə olan ölkələrində əhalinin yüksək artımı templərinin davamlılığı;
- əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu ilə işsizlik səviyyəsi arasında disbalans, əmək miqrasiyasının güclənməsi;
- müxtəlif ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsində mövcud olan imkan fərqləri, sosial qütbləşmə və qlobal yoxsulluq probleminin doğurduğu miqrasiya axını;
- “qlobal qocalma” adlandırılan effektin yaranması.

Hazırda miqrasiyaya həm ölkənin daxili bazarında vəziyyətin dəyişmə dinamikası, həm də demoqrafik prosesin tənzimlənməsi prizmasından yanaşırlar.

Müasir qloballaşan dünyada demoqrafik problemlərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir ölkədə demoqrafik problem əhalinin təbii artımının azalması, digər ölkədə isə əhalinin yüksək təbii artımı ilə bağlıdır. Təbii artımı aşağı olan və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr bu problem miqrasiya hesabına həll etməyə çalışırlar [48, s.75].

Təcrübə göstərir ki, ayrı-ayrı ölkələr üçün təbii və miqrasiya artımlarının aşağıdakı mümkün uyğunluq variantları yolveriləndir (Cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

Təbii və miqrasiya artımlarının mümkün uyğunluq variantları (ayrı-ayrı dünya ölkələri üzrə)

	Mümkün uyğunluq variantları			
	1	2	3	4
Təbii artım	+	+	-	-
Miqrasiya artımı	+	-	+	-
Ölkələrin nümunələri	ABŞ, Fransa, Azərbaycan	Özbəkistan, Hindistan, Meksika, Çin	Rusiya, Almaniya, İspaniya	Latviya, Bolqarıstan, Moldova

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan müsbət təbii artımın müsbət miqrasiya artımına uyğunlaşan ölkələr sırasına aiddir. Bu inkişaf variant birmənalı olaraq əhalinin ümumi artımına səbəb olacaqdır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonar ölkə əhalisinin sayının dəyişməsində təbii və miqrasiya artımlarının yerinin qiymətləndirilməsi xüsusilə böyük maraq doğurur.

Cədvəl 2.7

Azərbaycan əhalisinin sayının dinamikası (min nəfərlə)

İllər	Əhalinin sayının dəyişməsi		
	Ümumi artım	O cümlədən	
		Təbii	Miqrasiya
1991-1995	507,6	594,9	-87,3
1996-2000	354,8	385,3	-30,5
2001-2005	355,3	365,7	-10,4
2006-2010	504,2	506,1	-1,9
2011-2015	594,5	586,3	8,2

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

2.7 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, müstəqilliyin ilk 10 ilində Azərbaycanda miqrasiyanın xeyli yüksək olması əhalinin sayının dəyişməsində özünəməxsus rola malik olmuşdur. Əgər ilk vaxtlar respublikanı tərk edənlərin sayı xeyli çoxluq təşkil edirdisə, hazırda bu sahədə pozitiv meyillər formalaşmışdır.

Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin arasında MDB ölkələri xeyli üstünlüyə malikdir. Belə ki, əgər 1995-ci ildə respublikamıza gələnlərin 69,2%-i (4303 nəfəri) MDB ölkələrinin payına düşürdüsə, 2000-ci ildə bu rəqəm 81,2%-ə, 2010-cu ildə 97,2%-ə (2166 nəfər) yüksəlmiş, 2015-ci ildə isə xeyli azalaraq 50,4% (1336 nəfər) təşkil etmişdir (Cədvəl 2.8). Onu da qeyd edək ki, Azərbaycana daimi yaşamaq üçün xaricdən gələnlərin sayı 1995-ci illə müqayisədə 2015-cü ildə 2,4 dəfə azalaraq 2649 nəfər təşkil etmişdir. Rusiya Federasiyasından Azərbaycana pənah gətirənlərin xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 47,7%, 2015-ci ildə isə 35,1 % təşkil etmişdir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, son on ildə (2001-2010-cu illərdə) Azərbaycana gələnlərin sayı əvvəlki 10 illə (1991-2000-ci illər) müqayisədə 7 dəfəyə yaxın azalmışdır. Bu isə, əsasən, Rusiyadan köçüb gələnlərin sayının müqayisə olunan dövrlərdə azalması ilə izah olunur. Lakin bununla belə, Azərbaycana gələn miqrantların tərkibində Rusiyadan gələnlərin xüsusi çəkisi xeyli yüksəlmişdir. Belə ki, əgər 1991-1995-ci illərdə bu göstərici 41,5%, 1996-2000-ci illərdə 53,0% təşkil edirdisə, 2001-2005, 2006-2010 və 2011-2015-ci illərdə həmin göstərici müvafiq olaraq 62,7%, 64,8%, və 50,2%-ə bərabər olmuşdur (Cədvəl 2.9).

Cədvəl 2.8

Azərbaycana daimi yaşamaq üçün xarici ölkələrdən gələnlərin ölkələr üzrə strukturu

Ölkələr	İ L L Ə R									
	1995		2000		2005		2010		2015	
	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə
Cəmi	6222	100	4361	100	2013	100	2228	100	2649	100
Ö cümlədən I.MDB ölkələrindən	4303	69,2	3540	81,2	1565	77,7	2166	97,2	1336	50,4
II.Digər xarici ölkələrdən	1919	30,8	821	18,8	448	22,3	62	2,8	1313	49,6
Rusiyadan	2968	47,7	2710	62,1	1158	57,5	1706	76,6	930	35,1
Gürcüstandan	942	15,1	307	7,0	379	18,8	35	1,6	782	29,5
Qazaxıstandan	341	5,5	150	3,4	78	3,9	177	7,9	103	3,9

Özbəkistandan	336	5,4	142	3,3	80	4,0	53	2,4	95	3,6
Ukraynadan	367	5,9	291	6,7	104	5,2	97	4,4	99	3,7
Türkmənistandan	165	2,7	175	4,0	115	5,7	62	2,8	50	1,9
Belarusdan	51	0,8	29	0,7	10	0,5	58	2,6	5	0,2

Mənbə: AR DSK “Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri” Statistik məcmuə, 2015, Bakı, 2016; s.449

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, Azərbaycana tədqiq olunan dövrdə gələnlərin 85-90%-i MDB ölkələrinin, o cümlədən 4-6%-i Qazaxıstanın, 3-8%-i Özbəkistanın payına düşür. Ukraynadan Azərbaycana daxil olanların xüsusi çəkisinin 1996-2000-ci illərdə xeyli yüksək olmasını (21,7%) saymasaq, digər dövrlər ərzində bu göstərici 5-7 faiz civarında olmuşdur. Ümumi bir tendensiya isə ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı ölkələrdən Azərbaycana gələnlərin sayında sənəgimə müşahidə olunur.

Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün xaricə gedənlərin sayında da son illərdə xeyli azalma vardır. Belə ki, əgər bu göstərici 1995-ci ildə 16 min nəfər olmuşdursa, bu rəqəm 2000-ci ildə 9,95 min, 2005-ci ildə 2,9 min, 2010-cu ildə 799 nəfərə, 2015-ci ildə isə 1557 nəfərə qədər azalmışdır (Cədvəl 2.10). Azərbaycandan gedənlərin daha çox hissəsi Rusiyaya, Qazaxıstana və Ukraynaya üz tutmuşlar.

Cədvəl 2.9

1996-2015-ci illərdə Azərbaycana gələnlərin sayının dinamikası

Ölkələr	İ L L Ə R							
	1996-2000		2001-2005		2006-2010		2011-2015	
	nəfər	yekuna görə %-lə	nəfər	yekuna görə %-lə	nəfər	yekuna görə %-lə	nəfər	yekuna görə %-lə
Cəmi	28056	100	10751	100	12303	100	13566	100
Ö cümlədən I.MDB ölkələrindən	26442	94,2	9128	84,9	10807	87,8	9478	69,9
II.Digər xarici ölkələrdən	1614	5,8	1623	15,1	1496	12,2	4088	30,1
Rusiyadan	14876	53,0	6739	62,7	7973	64,8	6816	50,2
Gürcüstandan	2208	7,9	1228	11,4	902	7,3	2051	15,1
Qazaxıstandan	1490	5,3	441	4,1	716	5,8	910	6,7
Özbəkistandan	1645	5,9	423	3,9	407	3,3	436	3,2
Ukraynadan	6099	21,7	692	6,4	633	5,1	625	4,6
Türkmənistandan	969	3,4	634	5,9	750	6,1	290	2,1
Belarusdan	202	0,7	66	0,6	222	1,8	161	1,2

Mənbə: AR DSK “Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri” Statistik məcmuə. Bakı, 2002; s.300, Bakı, 2015, s.445; Bakı,2016, s.449

Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün gedənlərin ölkələr üzrə strukturu

Ölkələr	İ L L Ə R									
	1995		2000		2005		2010		2015	
	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə	nəfər	%-lə
Cəmi	16033	100	9947	100	2906	100	799	100	1557	100
Ö cümlədən I.MDB ölkələrinə	12849	80,1	9378	94,3	2849	98,0	755	94,5	1394	89,5
II.Digər xarici ölkələrə	3184	19,9	569	5,7	57	2,0	44	5,5	163	10,5
Rusiyaya	11312	70,6	8393	84,4	2495	85,9	430	53,8	782	50,2
Gürcüstana	178	1,1	97	1,0	7	0,2	2	0,3	17	1,1
Qazaxıstana	204	1,3	174	1,7	138	4,8	260	32,5	482	12,5
Özbəkistana	144	0,9	46	0,5	7	0,2	3	0,3	20	31,0
Ukraynaya	860	5,4	513	5,2	102	3,5	42	5,3	22	1,4
Türkmənistana	118	0,7	63	0,6	5	0,2	2	0,3	17	1,1
Belarusa	151	0,9	148	1,5	88	3,0	17	2,1	11	0,7
Almaniyaya	74	0,5	62	0,6	9	0,3	9	1,1	52	3,3
İsrailə	1688	10,5	199	2,0	14	0,5	6	0,8	3	0,2
Türkiyəyə	3	0,02	23	0,2	4	0,1	10	1,3	66	4,2

Mənbə: AR DSK “Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri” Statistik məcmuə. Bakı, 2016; s.450.

Statistik məlumatların təhlilindən aydın olur ki, son on ildə (2001-2010-ci illərdə) Azərbaycanı tərk edənlərin sayı əvvəlki onillikdəkindən (1991-2000-ci illər) 9,3 dəfə azdır. 2011-2015-ci illərdə isə Azərbaycanı tərk edənlərin sayı cəmi 2286 nəfər olmuşdur ki, bu da 2006-2010-cu illərin müvafiq göstəricisinin təxminən beşdə birinə bərabərdir. Azərbaycanı tərk edib MDB ölkələrinə gedənlərin sayı 2006-2010-cu illərdə 1996-2000-ci illərə nisbətən xeyli (5 dəfədən çox) azalsa da, bu ölkələrin xüsusi çəkisi artmağa doğru meyl etməklə 90,9%-dən 97,4%-ə yüksəlmiş, 2011-2015-ci illərdə isə 10,7 faiz bəndi azalaraq 86,7%-ə bərabər olmuşdur(Cədvəl 2.11).

Azərbaycandan gedənlərin sayında Rusiyanın payı 1996-2000-ci illərdə 77,3%-ə bərabər idisə, 2006-2010-cu illərdə bu göstərici 78,8%-ə qalxmış, 2011-2015-ci illərdə isə bu göstərici xeyli (26,9%) azalaraq 51,9% təşkil etmişdir. Sonrakı ən yüksək paylara isə Qazaxıstan (23,2%), Ukrayna(4,6%), Türkiyə (4,0) və Almaniya(3,5%) malikdir.

Onu da qeyd edək ki, əhali miqrasiyasının cins üzrə dəyişməsi dinamikasının öyrənilməsi bir tərəfdən, məhsuldar qüvvələrin, digər tərəfdən isə qadın və kişi əməyinin tətbiq edildiyi sahələrin düzgün yerləşdirilib inkişaf etdirilməsi üçün

vacibdir. Başqa sözlə, bu həm respublika, həm də onun ayrı-ayrı bölgələrində kişi və qadın əməyinin daha səmərəli istifadəsinə imkan verir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, son 55 il ərzində (1960-2015-ci illərdə) respublika ərazisinə gələnlərin 64-65 faizini kişilər, 35-36 faizini isə qadınlar təşkil etmişdir. Ölkəni tərk edənlərin arasında da kişilərin sayı qadınların sayından həmişə çox olmuşdur.

Cədvəl 2.11

1996-2015-ci illərdə Azərbaycandan gedənlərin sayının dinamikası

Ölkələr	İ L L Ə R							
	1996-2000		2001—2005		2006-2010		2011-2015	
	nəfər	yekuna görə %-lə	nəfər	yekuna görə %-lə	nəfər	yekun a görə %-lə	nəfər	yekuna görə %-lə
Cəmi	58441	100	21068	100	10429	100	3843	100
Ö cümlədən I.MDB ölkələrinə	53117	90,9	20280	96,3	10158	97,4	3331	86,7
II.Digər xarici ölkələrə	5324	9,1	788	3,7	271	2,6	512	13,3
Rusiyaya	45198	77,3	17841	84,7	8221	78,8	1993	51,9
Gürcüstana	724	1,2	127	0,6	36	0,3	51	1,3
Qazaxıstana	860	1,5	703	3,3	995	9,5	890	23,2
Özbəkistana	436	0,6	92	0,4	39	0,3	88	2,3
Ukraynaya	3369	5,8	995	4,7	504	4,8	176	4,6
Türkmənistana	1608	2,8	87	0,4	28	0,3	48	1,3
Belarus	629	1,1	469	2,2	352	3,4	52	1,4
Almaniyaya	732	1,3	237	1,1	42	0,4	134	3,5
İsrailə	2427	4,1	178	0,8	34	0,3	17	0,4
Türkiyəyə	212	0,4	38	0,2	34	0,3	152	4,0

Mənbə: AR DSK "Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri" Statistik məcmuə. Bakı, 2016, s.450

Son illərdə (2009-2015) Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin cins və yaş qrupları üzrə bölgüsünə nəzər yetirdikdə, aydın olur ki, 2009-cu ildə Azərbaycanda daimi yaşamaq üçün gələnlərin 64,4%-i (1477 nəfəri), 2015-ci ildə isə 42,9%-i (1135 nəfəri) kişilər olmuşdur(Cədvəl 2.12). 2009-cu ildə gələnlərin 90,2%-i (2068 nəfəri), 2015-ci ildə isə 87,9%-i (2328 nəfəri) əmək qabiliyyətli yaşda olmuşdur ki, bunların da müvafiq olaraq 65,7%-i (1359 nəfəri) və 42,1%-i (979 nəfəri) kişilərdir.

2009-2015-ci illərdə Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin cins və yaş qrupları üzrə bölgüsü

Əsas yaş qrupları	İ L L Ə R					
	2009			2015		
	Cəmi	kişilər	Qadınlar	Cəmi	kişilər	Qadınlar
Cəmi	2292	1477	815	2649	1135	1514
O cümlədən						
1.Əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı	120	61	59	113	65	48
2.Əmək qabiliyyətli yaşda	2068	1359	709	2328	979	1349
3.Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı	104	57	47	208	91	117

Mənbə: AR DSK “Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri” Statistik məcmuə. Bakı, 2013, s.471; 2015, s.459; 2016, s.466.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, son 5 il ərzində Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin 38,2%-i 30-44 yaşları, 28,7%-i isə 45-59 yaşları arasındadır (Cədvəl 2.13). Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin arasında əmək qabiliyyətli yaşda olanlar əksəriyyət təşkil etmişdir (Cədvəl 2.14)

Cədvəl 2.13

2011-2015-ci illərdə Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin yaş qrupları üzrə dinamikası

Yaş	İ L L Ə R					2011-2015-ci illər	
	2011	2012	2013	2014	2015	Nəfər	Yekuna görə faizlə
0-14	70	120	134	63	113	500	4,2
15-29	360	480	838	424	630	3232	27,0
30-44	924	718	1215	714	996	4567	38,2
45-59	742	762	708	472	676	3360	28,7
60 və daha çox	85	92	234	186	234	831	6,9
Cəmi	2181	2172	3129	1859	2649	11990	100,0

Mənbə :Azərbaycanın demografik göstəriciləri.Bakı, 2015, s. 450-459,2016, s.466

Cədvəl 2.14

2011-2015-ci illərdə Azərbaycana daimi yaşamaq üçün gələnlərin yaş qrupları üzrə dinamikası

Əsas yaş qrupları üzrə	İ L L Ə R					2011-2015-ci illər	
	2011	2012	2013	2014	2015	Cəmi nəfər	Yekuna görə %-lə
Cəmi	2181	2172	3129	1859	2649	11990	100,0
O cümlədən,							
1.Əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı	70	120	134	63	113	500	4,2

2.Əmək qabiliyyətli yaşda	2020	1981	2776	1630	2328	11235	93,7
3.Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı	91	71	219	166	208	755	2,1

Mənbə: Azərbaycanın demografik göstəriciləri. Bakı, 2015, s.450-459, 2016, s.466

Təhlil göstərir ki, yuxarıda qeyd olunanların əksinə olaraq, 2011-2015-ci illərdə Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün xarici ölkələrə gedənlərin arasında qadınların sayı üstünlük təşkil edir. Belə ki, 2009-cu ildə respublikanı tərk edənlərin 55,1%-ni (756 nəfərini), 2015-ci ildə isə 59,2%-ni (921 nəfərini) qadınlar təşkil edir (Cədvəl 2.15). Əmək qabiliyyətli yaşda olan qadınların bütövlükdə ölkəni tərk edən əmək qabiliyyətli insanların tərkibində xüsusi çəkisi 2009-cu ildə 54,5%-ə (613 nəfərə), 2015-ci ildə isə 56,8%-ə (813 nəfərə) bərabər olmuşdur.

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün xarici ölkələrə üz tutanların sayı 2009-cu illə müqayisədə bir qədər (19 nəfər) artaraq 636 nəfər olmuşdur. Müvafiq dövrdə əmək qabiliyyətli yaşda olan kişilərin sayı 107 nəfər azalaraq 618 nəfər təşkil etmişdir. Bütün bunları respublikamızda olan iqtisadi artımın, çox böyük inkişafın nəticəsi hesab etmək olar.

Cədvəl 2.15

2009-2015-ci illərdə Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün gedənlərin cins və yaş qrupları üzrə bölgüsü

Əsas yaş qrupları	İ L L Ə R					
	2009			2015		
	Cəmi	kişilər	Qadınlar	Cəmi	kişilər	Qadınlar
Cəmi	1373	617	756	1557	636	921
O cümlədən						
1.Əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı	142	80	62	110	17	93
2.Əmək qabiliyyətli yaşda	1124	511	613	1431	618	813
3.Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı	107	26	81	16	1	15

Mənbə: AR DSK "Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri" Statistik məcmuə. Bakı, 2013; s.469; Bakı, 2014, s. 459. 2016, s.466

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, son illər (2011-2015) ərzində Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün başqa ölkələrə üz tutanların sayı tədricən azalmış və bütövlükdə 2352 nəfər təşkil etmişdir ki, bu da respublikaya gələnlərin sayının (11990 nəfər) beşdə biri deməkdir (Cədvəl 2.16).

2011-2015-ci illərdə Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün gedənlərin yaş qrupları üzrə dinamikası

Yaş	İ L L Ə R					2011-2015-cü illər	
	2011	2012	2013	2014	2015	Nəfər	Yekuna görə %-lə
0-14	17	6	14	14	110	161	6,9
15-29	139	46	188	191	811	1002	42,6
30-44	186	81	272	278	524	802	34,1
45-59	86	46	206	209	88	635	27,0
60 və daha çox	56	47	101	103	24	127	5,4
Cəmi	484	226	781	795	1557	2352	100,0

Mənbə: Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı, 2015. s.450-459; 2016, s.466

Onu da qeyd edək ki, son 5 il (2011-2015) ərzində respublikanı tərk edən insanların əsas yaş qrupları üzrə təhlili göstərir ki, burada əmək qabiliyyətli yaşda olan əhəlinin xüsusi çəkisi 85%-ə yaxın olmuş, 2011-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə həmin yaş qrupunda ölkəni tərk edən əhəlinin sayı 3,5 dəfə artmışdır. (Cədvəl 2.17)

Cədvəl 2.17

2011-2015-ci illərdə Azərbaycandan daimi yaşamaq üçün gedənlərin yaş qrupları üzrə dinamikası

Əsas yaş qrupları üzrə	İ L L Ə R					2011-2015	
	2011	2012	2013	2014	2015	Cəmi nəfər	Yekuna görə %-lə
Cəmi	484	226	781	795	1557	3843	100,0
0 cümlədən, 1. Əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı	17	6	14	14	110	161	10,3
2. Əmək qabiliyyətli yaşda	414	171	665	684	1431	3365	87,6
3. Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı	53	49	102	97	16	31	2,1

Mənbə : Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı, 2015. s.450-459; 2016. s.466

İstər MDB ölkələrinə, istərsə də xaricə gedib gələn miqrantların sayı müxtəlif illərdə müxtəlif olmuşdur. Lakin onu demək lazımdır ki, MDB-yə gedib-gələnlərin sayı üstünlük təşkil edir.

Hesab edirik ki, miqrantların və həmçinin xarici şirkətlərin dəvət etdikləri əcnəbi vətəndaşların işlə təmini məsələlərinin qanuni çərçivəyə salınması insan haqlarının qorunması sahəsində irəliləyiş əldə etməyə imkan verəcək. Demokratik dövlət yalnız qanunlarla idarə olunur. Burada hər şey hüquqi baxımdan dəqiq və konkret həll edilməlidir[38].

“Vol Strit” jurnalında maraqlı araşdırma dərc edilib. Qərb ölkələrindəki demografik vəziyyətdən bəhs edən yazıda bildirilir: "Qərb ölkələrində doğum sayı kəskin surətdə aşağı düşür. Hal-hazırda rəqəmlərin kəskin surətdə aşağı düşməyinin yeganə səbəbi müsəlmanlardır. Ümumiyyətlə, son dövrlərdə Qərb ölkələrinə miqrasiya edən müsəlmanların sayı çoxalır. Ən çox müsəlmanların fəal olduğu Qərb ölkəsi isə İngiltərədir" [168].

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların dərinləşməsi və beynəlxalq standartlara cavab verən elmi məlumatların toplanması və yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bu sahədə hələ çox işlər görülməlidir. Belə ki, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və mənfi amillərdən qorunması məqsədi ilə, bu sahəyə aid milli hesablar və iqtisadi balanslar sisteminin, sahələr üzrə makroiqtisadi göstəricilərin və onların hesablanması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi olduqca vacib amil sayılır. Bu sahədə görülməli işlərin əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini və inkişafını hərtərəfli əks etdirən və makroiqtisadi göstəricilərin beynəlxalq müqayisəliliyini təmin edən milli dəyərlər sisteminin daha da inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Milli dəyərlər sisteminin tövsiyələrinə uyğun olaraq təsnifatların beynəlxalq müqayisəliliyi əsasında aparıcı sahələrin məlumat bazası, makroiqtisadi göstəricilərin dinamik xarakteristikaları, rüblük əsasda milli hesabların əsas göstəricilərinin hesablanması metodologiyası təkmilləşdirilməli, regionlar səviyyəsində milli hesab göstəricilərinin işlənməsi genişləndirilməlidir. Eyni zamanda, miqrasiya prosesinin əsas növ ehtiyatların istehsal prosesində istehlakına dair statistik müşahidələrin təşkili metodları və proqramların işlənməsi, əhalinin məşğulluğu və işlənmiş vaxta dair müxtəlif mənbələrdən daxil olan məlumatlar əsasında məhsul istehsalına əmək məsrəflərinin hesablanması metodologiyasının hazırlanması, mikro və makro səviyyədə və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində istehsalın səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsi üçün əmək məsrəflərinin ölçülməsi metodları və göstəricilər sistemi hazırlanmalı, əmək ehtiyatlarının balans hesablamalarının təkmilləşdirilməsi başa çatdırılmalıdır ki, bu da beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun olaraq müşahidələrin və göstəricilərin metodologiya və proqramlarının təkmilləşdirilməsini, habelə müşahidələrin keçirilməsini əks etdirmiş olar.

Yuxarıda sadalanan təkliflərin həyata keçirilməsi ölkənin milli marağına uyğun olaraq, bazar iqtisadiyyatı şəraitinə və onun səmərəli fəaliyyətinin tələblərinə cavab verən statistik müşahidələrin təşkilinin və təsərrüfat fəaliyyətinin iştirakçılarının məlumatlarla təminatının yaxşılaşdırılmasına imkan verəcəkdir. Bundan başqa, sosial sferada islahatların keçirilməsi üçün əhalinin sosial müdafiəsi statistikasının inzibati mənbələri təkmilləşdirilməlidir.

Bu sahədə həyat səviyyəsi təkmilləşdirilməsi sahəsində daha dəqiq təhlillərin aparılması, həmçinin gəlirlərin bölüşdürülməsi, vergi qoyma, sosial müdafiə sahəsində qərarların düzgün qəbul edilməsi, əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının inkişafında istifadə edilə bilər.

Əmək müqaviləsi olmadan çalışan və bir neçə ay ərzində sınaq müddətindən normal müqavilə əsaslı şərtlərə keçə bilməyənlər diqqətdən kənar qalırlar. Miqrantlar əmək haqlarını tələb etdikləri halda, işəgötürənlər bundan ya imtina edir, ya da həmin şəxsləri işdən uzaqlaşdırırlar.

İndiyə qədər Azərbaycanda insan alveri və məcburi əməklə bağlı toplanmış məlumatlar və materiallar ilk növbədə cinsi istismarla bağlı olmuşdur. Lakin son vaxtlarda diqqət, xüsusilə kənd təsərrüfatı, tikinti və ev işləri sahəsində mövcud olan əməyin istismarı hallarına yönəldilmişdir. Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə istismarından başqa, həmçinin Azərbaycanda da baş verən istismar hallarına rast gəlinir. Bu, bir qədər yeni fenomen olması ilə yanaşı, ölkədə son on ildə baş verən iqtisadi inkişafı ilə bağlı iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdən Azərbaycana gəlmiş miqrantların sayının artması ilə bağlıdır.

Məcburi əmək və insan alveri anlayışları eyni olmasalar da, onlar biri-birinə yaxın anlayışlardır. Ümumiyyətlə, beynəlxalq terminologiyaya görə əmək və cinsi istismar məqsədi üçün insan alveri məcburi əmək hallarına da uyğun gəlir. Lakin

istismarın baş vermədiyi hallarda insan alverinin baş verməsi və yalnız istismar məqsədinin mövcud olması halının məcburi əmək kimi hesab edilib- edilməməsi sual altındadır. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, milli qanunvericilikdə məqsəd və ya məramın mövcud olmasını sübut etmək o qədər də asanlıqla baş vermir. Bu suallar yalnız milli məhkəmələr vasitəsilə həllini tapa bilər. İnsanların daxili orqanizmlərinin çıxarılması məqsədlə insan alveri məcburi əmək hesab edilmir. Həmçinin miqrant işçilərin beynəlxalq sərhədləri aşması və sonradan digər ölkədə məcburi əməyə cəlb edilmə hallarının da insan alveri kimi təqdim edilməsi mümkünlüyü də aydın deyildir. Ümumiyyətlə, təhkim xarakterli işlərin insan alveri hesab edilməsi də sual altındadır, belə ki, bu halda insan alveri anlayışına aid olan bəzi elementlər mövcud deyildir. Bu hal da müvafiq milli qanunvericilik və məhkəmə sistemindən asılı olur.

Əməyin istismarı məsələsi Azərbaycanda iki səviyyədə konseptuallaşdırılmışdır: insan alveri və bir qədər az səviyyədə, əmək miqrasiyası. Bir sıra hallarda, əməyin istismarı miqrasiya kontekstində müzakirə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, miqrantlar arasında istismara məruz qalmış şəxslər mövcuddur. Eyni zamanda, əməyin istismarına yalnız miqrantların məruz qalmasını da söyləmək doğru olmaz. Yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, pis əmək şəraiti və şərtləri ilə əməyin istismarı arasında fərqi müəyyən etmək bir qədər çətin və Azərbaycan vətəndaşlarının bəzilərinin əmək şəraiti əməyin istismarı hesab oluna bilər.

İnsan alveri mövzusu qadınların hüquqlarının pozulması və onlara qarşı ayrı-seçkilik mövzusu ilə sıx bağlıdır. Odur ki, Azərbaycanda insan alveri mövzusu üzrə müzakirələr aparıldıqda, qadınların və qızların cinsi istismar məqsədilə cəlb edilməsi başa düşülür. Əmək istismarı isə əksinə olaraq, daha çox kişilərlə bağlı problem hesab olunur və Azərbaycandan xaricə çalışmaq üçün səfər edən, eləcə də xaricdən Azərbaycana gələn miqrant işçilərə aid edilir. Kişilər qadınlarla müqayisədə, daha az hallarda qurban kimi təqdim edilir. Onlara daha çox çətin vəziyyətlərə düşmüş miqrantlar kimi yanaşılır.

Bir çox hallarda, insan alveri qurbanları bu cinayətə cəlb edilən və istismar olunan zaman azyaşlı olmuşlar (18 yaşdan aşağı). Hüquq mühafizə orqanları uşaqların qeyri-qanuni övladlığa götürülməsi və ya bu cinayətə cəhd edilmə hallarını

müəyyən etmişlər. Lakin bu cinayət hallarının istismar məqsədilə həyata keçirilməsi sübut olunmamışdır. 2004-cü ildə müvafiq hakimiyyət orqanları müəyyən etmişlər ki, uşaqlar tibbi müalicə və övladlığa verilmə məqsədilə xaricə aparılır, sonradan isə onlardan daxili orqanların transplantasiyası məqsədilə istifadə olunur.

İstər Azərbaycan və MDB ölkələrində əhali miqrasiyası və onun demoqrafik nəticələri, istərsə də başqa dövlətlərdə miqrasiya prosesində məcburi əmək və əməyin istismarı məsələlərinin araşdırılması olduqca əhəmiyyətli sayılır. Bu zaman formal iş icazəsi aldıqdan sonra ölkənin formal iqtisadiyyatında əmək bazarına qatılan yüksək ixtisaslı miqrantları da nəzərə almaq lazımdır. Amma əsas diqqət daha çox qeyri-formal şəkildə və daha az ödənişli işlərə cəlb edilmiş miqrantlara dair məsələlərə yönəldilməlidir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasında dövlət inkişafının strateji məqsədlərindən biri də rəsmi statistik məlumatların əhatəliliyinin, etibarlılığının və vaxtında işlənməsinin yaxşılaşdırılması üçün müşahidələrin seçmə metodlarının geniş tətbiqi əsasında məlumatların yığılması, işlənməsi, saxlanması və mübadiləsi metodlarının təkmilləşdirilməsi lazımdır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı əvvəllər Avropa, Rusiya və Mərkəzi Asiyada məcburi əməyin vəziyyətinə dair tədqiqatlar həyata keçirmişdir. Bu və ya digər BƏT hesabatları əməyin istismarına daha çox qeyri-formal iqtisadiyyatlar və işçi miqrantların ağır şəraitdə çalışması vəziyyətlərində rast gəlinməsinə sübut etmişdir. Xüsusilə də, Rusiya Federasiyası və Mərkəzi Asiyada əməyin istismarı ilə bağlı tədqiqatlar Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə istismara məruz qalması faktlarının araşdırılması zərurətini müəyyən etmişdir[21].

Azərbaycanda insan alverinə dair çox az məlumat var. Bunlardan ən mühümü, 2002-ci ilin avqustunda Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının Azərbaycanada insan alverinə dair hazırladığı “Puç olmuş arzular” hesabatıdır. [167] Hesabat kommersiya məqsədilə cinsi istismara cəlb edilmiş onlarla qadın və əmək istismarına cəlb edilmiş beş kişinin işini sənədləşdirmişdir.

Azərbaycanda və ya Azərbaycandan kənarında nə qədər insanın əmək istismarına məruz qalmasını söyləmək qeyri-mümkündür. Bununla belə, əsas məlumat mənbələri

xaricdə istismara məruz qalmış azərbaycanlıların sayının aşağı düşməsi barədə məlumatları təsdiq edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkədə yaşayış şəraitinin və iqtisadi inkişafın yüksəlməsi miqrasiyanın sayının azalmasına təsiri göstərir.

Ümumiyyətlə, cinsi istismarla bağlı insan alverinə cəlb olunanlar barədə nəticələrin çıxarılması digər sektorlarda baş verən istismara dair onu demək olar ki, əmək istismarına məruz qalmış şəxslərin təcrübəsi cinsi istismara məruz qalmış şəxslərin təcrübəsindən daha çox fərqlənir. Odur ki, cinsi istismar məqsədilə baş verən insan alveri qurbanlarına yardım strategiyası və fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi əməyin istismarına məruz qalmış şəxslərə yardım göstərilməsinə nisbətən daha asan təşkil edilə bilər.

1990-cı illərin əvvəllərində, SSRİ-nin dağılması, Rusiya Federasiyası ilə iqtisadi əlaqələrin pisləşməsi və Ermənistan — Azərbaycan — Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması səbəblərindən, Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət pisləşmişdi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən uğurlu tədbirlər nəticəsində iqtisadi vəziyyət keçən əsrin 90-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq, Xəzər dənizinin neft və qaz ehtiyatlarının istismarının gücləndirilməsi və xarici kapitalın cəlb edilməsi ilə yüksəlməyə başladı. Bu, Ümumi Daxili Məhsulun 2005-ci ildə 26 faiz, 2006-cı ildə 35 faiz və 2007-ci ildə 25 faiz, 2008-ci ildə 10,8 faiz, 2009-cu ildə 9,3 faiz, 2010-cu ildə 5,0 faiz, 2015-ci ildə 1,1 faiz artması ilə nəticələndi. Yüksək iqtisadi inkişaf həm də, əsasən, Bakı və ətraf regionlarda neft və tikinti sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxardı. Digər tərəfdən, iqtisadi inkişafın nəticələri ölkə ərazisində bərabər şəkildə paylanmamışdır. Azərbaycanın bir çox ucqar regionları yenə də resurslara çıxışda çətinliklərlə üzləşməkdə davam edirlər.

Ümumi siyasi və sosial-iqtisadi inkişaf Azərbaycanda miqrasiya proseslərinə də öz təsirini göstərmişdir. Etnik azərbaycanlıların Ermənistan, Dağlıq Qarabağ və işğal olunmuş digər ərazilərdən çıxarılması, ölkədə böyük sayda qaçqın və məcburi köçkün kütləsinin yaranmasına gətirib çıxardı. 1990-cı illərin ortalarında məcburi köçkünlərin ümumi sayı 750.000 nəfər olmuşdur. 1980-ci illərin sonları etnik

azərbaycanlılar Ermənistandan pənah gətirmişdilərse, 1990-cı və 2000-ci illərdə miqrasiya axını ,əsasən, əmək miqrasiyası üzrə Rusiyaya, Türkiyə, İran və Almaniya istiqamətlənmişdir. Rəsmi orqanların 350.000 azərbaycanlının xaricdə çalışması barədə məlumat verməsi ilə yanaşı, qeyri-rəsmi mənbələr iki milyona yaxın vətəndaşın xaricdə işləməsini qeyd edirlər. Etibarlı miqrasiya məlumatı olmadığından, obyektiv və düzgün say barədə danışmaq qeyri-mümkündür, lakin ekspertlər 2008-ci ildə 800.000 azərbaycanlının xaricdə çalışması barədə məlumat verirlər. Bununla belə, yüksək iqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq, Azərbaycana Pakistan, Hindistan və Çin kimi ölkələrdən miqrant axını güclənmişdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafında ilkin vəzifələrdən biri kimi, funksional təsnifatların aparılması öncül hesab edilir və onlara iqtisadiyyatın bölmələri üzrə institusional vahidlərin, məqsədlər üzrə fərdi istehlakın, dövlət orqanlarının, maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin, məqsədlər üzrə ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının təsnifatları da öz əksini tapır. Məhz bu səbəbdən dövlətimizin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə dünya standartlarına cavab verən və hərtərəfli, kompleks və düzgün statistik məlumatlara əsaslanan iqtisadi-statistik təsnifatların yaradılması olduqca vacibdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏHALİ MİQRASIYASI PROSESLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Azərbaycanla miqrasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsini təkmilləşdirərkən, ilk növbədə hazırkı şəraitdə respublikamızda miqrasiya siyasətinin reallaşdırılması istiqamətləri və mexanizmləri elmi-nəzəri baxımdan tədqiq olunmalı, həmin proseslərin sosial-iqtisadi inkişafa, demoqrafik vəziyyətə və məşğulluğa təsiri qiymətləndirilməlidir.

Miqrasiya proseslərinin sosial-iqtisadi inkişafa, demoqrafik vəziyyətə, məşğulluğa təsirini qiymətləndirmək üçün ona iki istiqamətdə yanaşmaq lazımdır:

1. Daxili miqrasiyanın əmələ gətirdiyi problemlər.
2. Xarici miqrasiyadan yaranan fəsadlar.

Daxili miqrasiyanın respublikamızda yaratdığı problemlər əsasən əhalinin kəndlərdən şəhərə axını ilə bağlıdır. Bunun isə əsas səbəbi 2008-ci ilə qədər ölkəmizdə regionların nisbətən zəif inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı üç dövlət proqramının qəbul olunaraq icra edilməsi nəticəsində bölgələrin simasında, onların sosial-iqtisadi infrastrukturunun xeyli yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermiş, xeyli iş yerləri açılmış, məşğulluğun səviyyəsi yüksəlmişdir.

Regionlarda sahibkarlığın inkişafı məqsədilə təkmil rəqabət mühitinin yaradılması bölgələrin inkişafına təkan vermişdir. Daha çox sosial-iqtisadi, mədəniyyət və turizm obyektlərinin tikintisi əhalinin, xüsusilə də gənclərin şəhərə axınını dayandırmış, bunun əksi olan prosesə rəvac vermişdir. Əhalinin daha gənc hissəsi ən çox öz bölgələrində ali və ya orta ixtisas təhsilinə, peşə hazırlığına üstünlük verməyə başlamışlar. Vaxtilə erməni işğalçıları tərəfindən Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonun zəbt olunması da həmin bölgələrdə yaşayan əhalinin, xüsusilə də əmək qabiliyyətli gənclərin qazanc dalınca xaricə axını ilə bağlı olmuşdur. Sərhədyanı rayonların bu şəkildə boşalması istər-istəməz erməni quldurlarının həmin bölgələri işğal etməsinə müəyyən imkan yaratmışdır. Odur ki, regionların, o

cümlədən sərhədyanı bölgələrin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsi hökumətin daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, əhalinin həmin bölgələrdən digər yerlərə axınının qarşısını almaq məqsədilə kompleks tədbirlər daha da artırılmalıdır. Belə tədbirlərdən biri də orada sosial-iqtisadi, mədəni, idman və turizm obyektlərinin tikintisi ilə yanaşı, insanlara orada daimi qalıb işləmələri üçün əmək haqqı, vergi, kredit, qiymət, sosial, sığorta və s. bu kimi güzəştlərin artırılmasıdır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında baş verən müsbət dəyişikliklər nəinki ölkəni tərk edənlərin sayını azaltmış, həm də vaxtilə respublikanı tərk etmiş insanların geri vətənə qayıtmasına, eləcə də xarici turistlərin ölkəmizə kütləvi axınına səbəb olmuşdur. Azərbaycan artıq beynəlxalq səviyyəli tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bütün bunlar ölkəmizin həm də siyasi və iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsinə, beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsinə imkan vermişdir.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin iqtisadi, sosial, mədəni, demoqrafik amillərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin həmin amillərin hər hansı birinin rolunun mütləqləşdirilməsi, məsələn, iqtisadi amilləri önə çəkərək, bütün problemləri bazar iqtisadiyyatının öz-özünə tənzimləyəcəyini söyləmək cəhdlərinin heç bir əsası yoxdur. Digər tərəfdən, sosial amil və sosial dövlət fenomeninin müasir dünyada insanların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırılmağa xidmət edən dövlət siyasətinin, öz növbəsində miqrasiya proseslərinin mizamlı hala salınmasına dair iddialar da elmi təsəvvürlərə söykənmir. İstər miqrasiya siyasəti, istərsə də dövlətin digər funksiyaları suveren milli dövlətin müstəsna fəaliyyətidir.

Miqrasiyanın tənzimlənməsinin əsas vasitələri sırasına dövlət siyasətini, qanunvericiliyi və inzibati infrastrukturunu daxil etmək olar. Siyasət dövlətin ən yüksək səviyyədə münasibətini və strategiyasını müəyyən edir. Qanunvericilik dövlətin miqrasiya sahəsində tənzimlənməsinin, həyata keçirməsi üçün çərçivə və hüdudları təmin edir, miqrasiya siyasətinin konkret praktiki ifadəsi kimi çıxış edir. İnzibati infrastruktur isə miqrasiyanın idarə olunması ilə bağlı müxtəlif funksiyaları ümumi operativ məsuliyyət və nəzarət çərçivəsində koordinasiya edir.

Miqrasiya prosesləri idarəetmə obyektini kimi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:
-müxtəlif amillərin, xüsusilə də idarəetmə təsirlərinin dəyişməsinə “həssaslığı”;

- yüksək qarşısı alınmazlıq ünsürü;
- insanların sosial- iqtisadi həyat şəraiti kompleksinin geniş anlamında “həyatı hissetmə səviyyəsinin” ərazi diferensiasiyasının yaradılması zəruriliyi;
- iki nöqtədə-çıxış rayonlarında(əhalinin miqrasiya istiqamətlərinin formalaşması) və miqrantların yerləşdirildiyi rayonlarda(adaptasiya prosesinə yardım) idarəetmənin mümkünlüyü;
- miqrasiya proseslərinin iştirakçılara yönəldilmiş idarəetmə qərarlarının qəbuluna dair informasiya dəstəyinin zəruriliyi.

Miqrasiyanın idarə olunmasının ən mühüm sahələri aşağıdakılardan ibarətdir [19 ,s.109]:

1.Miqrasiyanın idarə olunmasının inkişaf istiqaməti. Bu, miqrasiyanın inkişaf potensialının həm bütövlükdə dövlət və cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı vətəndaşlarının marağı üçün səmərəli istifadə etməyə kömək edir.

2. Miqrasiyanın dəstəklənməsi. Bu, insanların ölkələrarası azad hərəkəti zamanı minimum zaman itirməsini və müvafiq icazə sənədlərinə uyğun olaraq təhlükəsiz və rahat gediş-gəlişini təmin etməyə kömək edir.

3. Miqrasiyanın tənzimlənməsi. Bu, dövlətə və cəmiyyətə ölkə ərazisinə kimlərin gəlib- getdiyi barədə məlumatlı olmağı, qeyri-qanuni hərəkət edənlərin qarşısını almağı təmin edir və kömək edir.

4.Məcburi miqrasiyanın idarəedilməsi. Bu, insanları həyat üçün təhlükəli və fəvqəladə vəziyyətlərdən çıxmağa, daha sonra öz yaşayış yerlərinə qayıtmağa kömək edir.

Ölkənin xarici və daxili miqrasiya proseslərinin idarə olunması zamanı rəhbər tutduğu əsas prinsipləri məcmusu isə miqrasiya siyasəti kimi çıxış edir.

Uzunmüddətli perspektivdə Hökumətin miqrasiya siyasəti konsepsiyasında göstərildiyi kimi, respublikamızda bu siyasətin əsas məqsədini miqrasiya axınlarının tənzimlənməsi, fəsadlara səbəb olan miqrasiya proseslərinin mənfi təsirinin aradan qaldırılması, fəvqəladə dərəcədə çoxsaylı miqrasiyaya gətirib çıxaran səbəblərin aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün qabaqleyici tədbirlər kompleksinin hazırlanması, miqrantların öz hüquqlarının

maneəsiz reallaşdırılması məqsədilə zəruri mühitin formalaşdırılması, həmçinin ölkədə özünə sığınacaq axtaran şəxslərə humanist münasibət göstərilməsi məsələləri təşkil edir[7].

Konsepsiyada həmçinin göstərilir ki, dövlətin miqrasiya siyasətinin prioritet istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-miqrantların əsas hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq normalara və ölkə konstitusiyasına uyğun surətdə müdafiəsini təmin edəcək mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması;

-qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin kompleks surətdə həllinə yönəldilmiş tədbirlərin ardıcıl həyata keçirilməsi;

-fövqəladə hallar üçün ehtiyat fəaliyyət proqramlarının hazırlanması;

-miqrasiya proseslərinə müasir nəzarət sisteminin və vahid informasiya bazasının yaradılması;

-ölkədən “beyin axınının” qarşısının alınmasına yönəlmiş dövlət həvəsləndirici tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

-daxili əmək bazarının qeyri-qanuni immiqrantların müdaxiləsindən qorunması;

-ölkənin immiqrasiya kvotasının müəyyənləşdirilməsi;

- turizm və tranzit miqrasiyanın inkişaf etdirilməsi;

-emiqrantlarla, azərbaycanlı icma və diasporaları ilə qarşılıqlı ünsiyyətin qurulması;

-qanunsuz miqrasiyalara yol verilməməsi.

Danılmaz faktdır ki, istənilən ölkənin milli təhlükəsizlik konsepsiyası onun coğrafi mövqeyindən, beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerindən, təbii və əmək resurslarından, elmi-zehni potensialından asılı olaraq müxtəlif məqsədlər əsasında formalaşır. Mövcud qloballaşma prosesi bütün mütərəqqi cəhətləri ilə yanaşı, dövlətlərin milli təhlükəsizliyi baxımından xarici və daxili miqrasiyanın da çevik mexanizmlər əsasında idarə olunmasını vacib problemlərdən birinə çevirmişdir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı dövlətlərlə geridə qalmış ölkələrin əhalisinin yaşayış səviyyəsində özünü göstərən kəskin fərq miqrasiya proseslərini yaradan

mühüm amillərdən hesab edilir. Öz ölkələrində adi dolanışıq vəziyyətinə nail ola bilməyən əhali yüksək gəlirli iş əldə etmək üçün qanuni, yaxud da qanunsuz yollarla inkişaf etmiş dövlətlərdə məskunlaşmağa çalışırlar.

Bununla yanaşı, milli, irqi və regional münaqişələrdən, fəvqəladə hallar və təbii hadisələrdən qaynaqlanan proseslər də insanların bir ölkədən digərinə kütləvi şəkildə miqrasiyasına səbəb olur. Təhlükəli hal onunla bağlıdır ki, insanlar təkcə qanuni deyil, həm də qanunsuz miqrasiya yollarından da geniş istifadə edirlər. Yəni hər hansı ölkəyə leqal yolla gedərək yaşamaq və işləmək hüququ əldə etmədən mövcud qanunları, sivil birgəyaşayış normalarını kobud şəkildə pozur, yerli əmək bazarında problemlər yaradırlar.

Qloballaşmanın doğurduğu qanunsuz miqrasiya prosesləri dövlətlərin milli təhlükəsizliyi üçün aşkar problemlər doğurur. Qanunsuz miqrantlar sırasında çox vaxt çoxnövlü ağır cinayətlərə görə hüquq-mühafizə orqanlarının axtarışında olan cinayətkarların olması vəziyyəti xeyli ağırlaşdırır. Odur ki, hər bir normal dövlət həm daxili əmək bazarının, həm də milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi baxımından qanunsuz miqrasiyaya qarşısını almağa çalışır, bu sahənin zəruri mexanizmlər əsasında idarə olunmasını həyata keçirir.

Respublikamızın iqtisadi inkişafında lokomotiv rolunu oynayan «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ölkəyə xarici investisiya axınının sürətlənməsinə, təkmil biznes və investisiya mühitinin yaranmasına imkan yaratmış, milli əmək bazarının inkişaf etməsi, daimi iş yerlərinin açılması, xüsusən də əmək miqrantlarının respublikamıza marağını gücləndirmişdir.

Bir sıra illər ərzində respublikamızda məqsədli proqramların reallaşdırılması təcrübəsinin təhlili miqrasiya siyasətinin reallaşmasına proqram-məqsədli yanaşmanın tətbiqinin üstünlüyünü göstərir. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- bir neçə istiqamətin eyni vaxtda inkişafı mümkünlüyü;
- sistemli yanaşmanın reallaşdırılması;
- respublika və onun regionları səviyyəsində müxtəlif idarələrin qarşılıqlı təsirinin təşkili;

- vəsaitlərin sürətli və effektiv yenidən bölüşdürülməsinin mümkünlüyü.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin kompleks proqramının mərhələli işlənilib hazırlanması zəruridir:

Birinci mərhələ miqrasiya siyasətinin elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Onun aralıq istiqamətləri aşağıdakılardır:

- əhalinin və əmək resurslarının ərazilərarası azad yenidən bölgüsü üçün şəraitin yaradılması (əhalinin ərazi mobilliyinin təmin edilməsi):

- ölkəyə təyin edilmiş miqyasda və leqal əsasda müəyyən keyfiyyətdə immiqrantların cəlb olunmasına əsaslanan düşünülmüş seçmə qabiliyyətli immiqrasiya siyasətinin aparılması:

- məcburi miqrantlara sosial kömək daxil olmaqla yeni yaşayış yerinə köçürülənlərin adaptasiyasına yardım göstərmək:

- immiqrasiya nəzarətinin həyata keçirilməsi və kriminalsayağı xarakter daşıyan qeyri-qanuni miqrasiyaya əks- təsir.

İkinci mərhələ Azərbaycan ərazisində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin vahid dövlət siyasətinin reallaşdırılması mexanizmlərinin yaradılmasından ibarətdir:

- kompleks və universal miqrasiya qanunvericiliyi, immiqrasiya və Azərbaycan ərazisinə gəlmə kimi sferalarda “qüsurların” ləğv edilməsi, miqrantlar kateqoriyasının vahid təsnifatının işlənilib hazırlanması:

- miqrasiya axınlarının dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi və inzibati-hüquqi tədbirlər sistemi:

- məcburi miqrantlar kateqoriyasına dövlət köməyinin zəmanətli formalar sistemi:

- daha effektiv istifadə məqsədilə miqrantların ayrı-ayrı kateqoriyalarının problemlərinin həllinə ayrılan respublika və yerli büdcə vəsaitlərinin təmərküzləşdirilməsi.

Azərbaycanda miqrasiya problemlərinin həlli vahid icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilməlidir ki, onun da strukturu miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin mürəkkəbliyinə və kompleksliliyinə uyğun gəlməlidir.

Miqrasiya proseslərinin daha mürəkkəb idarəetməsi zərər çəkmiş əhalinin kütləvi fəvqəladə çıxışı problemlərinin həlli zamanı baş verir. Bu cür miqrasiya problemlərinin əməli həlli təcrübəsi onların daha uğurlu həlli üçün aşağıdakıları zəruri edir:

- sosial-iqtisadi şərait kompleksinin, etnik proseslərin təhlili əsasında daha problemlə regionlarda miqrasiya vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirməyi:

- miqrantların kütləvi çıxışı halında miqrasiya infrastrukturunun müvafiq müəssisəsinə malik olmağı:

- resursları operativ cəlb etmək və digər respublika və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı təsiri həyata keçirmək imkanına malik olmağı.

Xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müxtəlif kateqoriyaları üçün miqrasiya uçotunun çevik modellərinin, xüsusilə də onların rəsmi yaşadığı yer üzrə uçotunun istifadəsi çox vacibdir. Xarici vətəndaşların hər il yenidən qeydiyyatı təcrübəsindən əl çəkmək, maksimal dərəcədə onlar üçün yaşama yeri üzrə uçotunun və uçotdan çıxmanın qurulmasına inzibati prosedurlarını sadələşdirmək tələb olunur. Bununla yanaşı, MDB iştirakçı dövlətlərinin vətəndaşlarına hüquqi preferensiyaların yaradılması zəruridir. Belə ki, miqrasiya xəritəsi MDB vətəndaşlarına təkcə Azərbaycanda yaşamağa görə deyil, həm də Azərbaycanın vizasız rejim haqqında müqavilə bağladığı ölkələrdən gələnlərə işləmək hüququnun verilməsini də özündə ehtiva etməlidir.

Miqrasiya siyasəti inzibati-hüquqi, maliyyə-iqtisadi və sosial-psixoloji təsir metodlarının səmərəli əlaqələndirilməsinin təmin edilməsi əsasında daha yüksək nəticəliliyə səbəb ola bilər. İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyata və XXI əsrin adekvat təhdidlərinə və çağırışlarına cavab verə bilən yeni miqrasiya siyasəti modelinin formalaşmasının vacib istiqamətləri sırasına aşağıdakıları aid etmək zəruridir:

1. Azərbaycan Respublikasının miqrasiya məcəlləsinin qəbulu, milli hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, MDB ölkələri ilə viza rejiminin tətbiqi və iki ölkədə işləyən vətəndaşlara sosial hüquqların təmin edilməsi üçün ikitərəfli hökumətlərarası müqavilələrin bağlanması, Azərbaycanın miqrantların hüquqlarının müdafiəsi

haqqında beynəlxalq hüquq aktlarına qoşulması şərtlərinin hazırlanması əsasında Azərbaycan vətəndaşlarının xaricə miqrasiyası və xarici vətəndaşların ölkəmizə miqrasiyası ilə bağlı əmək miqrasiyası sahəsində qanunvericilikdə dəyişikliklər aparılması; vətəndaşların bəzi kateqoriyaları üçün vətəndaşlığın alınması prosedurlarının asanlaşdırılması.

2.Miqrasiya prosesləri üzrə nazirliyin yaradılması, respublika və regional hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı təsirinin effektivliyinin yüksəldilməsi, dövlət sərhədlərinə və bütün ölkə ərazisinə miqrasiya nəzarətinin gücləndirilməsi əsasında Azərbaycan əmək bazarının və ölkə vətəndaşlarının iş yerlərinə görə məşğulluğun prioritet hüquqlarının müdafiəsi üzrə effektiv mexanizmlərin formalaşdırılması; qeyri-leqal miqrantları gətirən nəqliyyat təşkilatlarına sərt sanksiyaların tətbiqi; qeyri-leqal işçi qüvvəsinin istifadəsi üzərində nəzarətin möhkəmləndirilməsi; ölkəmizdə qeyri-qanuni yaşamağa cəhd edən xarici vətəndaşların məsuliyyətinin yüksəldilməsi; xarici işçi qüvvəsindən işəgötürənlərin istifadəsi üzərində işlək nəzarətin formalaşması və bu istifadənin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şərtlərinə onlar tərəfindən riayət olunması.

3.Vaxtlı-vaxtında informasiya mübadiləsini həyata keçirməklə respublika və yerli hakimiyyət orqanlarına effektiv qarşılıqlı təsiri həyata keçirməyə imkan verən vahid informasiya məkanının formalaşdırılması;

4.Keçmişdə xaricə getmiş miqrantların, ilk növbədə isə yüksək ixtisaslı miqrantların vətənə qayıtması stimullarının yaradılması;

5.Xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması və istifadəsi prosesinin tənzimlənməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı. Belə ki, qeyri-leqal miqrasiyanın əks-təsir problemləri əhəmiyyətli dərəcədə regional xüsusiyyətlərə malikdir.

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdırmaqla bu bölmədə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Respublikamızda məqsədli proqramların reallaşdırılması təcrübəsinin təhlili miqrasiya siyasətinin reallaşmasına proqram-məqsədli yanaşmanın tətbiqini zərurətə çevirmişdir. Bu isə əslində bir neçə istiqamətin eyni vaxtda inkişafı mümkünlüyünə,

sistemli yanaşmanın reallaşdırılmasına, respublika və onun regionları səviyyəsində müxtəlif idarələrin qarşılıqlı təsirinin təşkilinə, eləcə də vəsaitlərin sürətli və effektiv yenidən bölüşdürülməsinin mümkünlüyünə dəlalət edir.

2. Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin kompleks proqramının işlənilib hazırlanmasının birinci mərhələsində miqrasiya siyasətinin elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyasının ilk aralıq istiqaməti kimi əhalinin və əmək resurslarının ərazilərarası azad yenidən bölgüsü üçün şəraitin yaradılması (əhalinin ərazi mobilliyinin təmin edilməsi) çıxış edir. İkinci aralıq istiqamət ölkəyə təyin edilmiş miqyasda və leqal əsasda müəyyən keyfiyyətdə immiqrantların cəlb olunmasına əsaslanan düşünülmüş seçmə qabiliyyətli immiqrasiya siyasətinin aparılmasından ibarətdir. Miqrasiya siyasətinin elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyasının digər istiqamətləri isə məcburi miqrantlara sosial kömək daxil olmaqla yeni yaşayış yerinə köçürülənlərin adaptasiyasına yardım göstərməkdən, eləcə də immiqrasiya nəzarətinin həyata keçirilməsi və kriminalsayağı xarakter daşıyan qeyri-qanuni miqrasiyaya əks təsirdən ibarət olmalıdır.

3. Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin kompleks proqramının işlənilib hazırlanmasının ikinci mərhələsində Azərbaycan ərazisində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin vahid dövlət siyasətinin reallaşdırılması mexanizmlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, burada ilk növbədə kompleks və universal miqrasiya qanunvericiliyi hazırlanmalı, immiqrasiya və Azərbaycan ərazisinə gəlmə kimi sferalarda “qüsurlar” ləğv edilməli, miqrantlar kateqoriyasının vahid təsnifatı işlənilib hazırlanmalıdır. Bundan sonra, respublika üzrə miqrasiya axınlarının dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi və inzibati-hüquqi tədbirlər sistemi, eləcə də məcburi miqrantlar kateqoriyasına dövlət köməyinin zəmanətli formalar sistemi yaradılmalıdır. Bu mərhələnin sonunda daha effektiv istifadə məqsədilə miqrantların ayrı-ayrı kateqoriyalarının problemlərinin həllinə ayrılan respublika və yerli büdcə vəsaitlərinin təmərküzləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir. Hesab edirik ki, respublikada miqrasiya problemlərinin həlli vahid icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilməlidir ki, onun da strukturu miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin mürəkkəbliyinə və kompleksliliyinə uyğun gəlməlidir.

4. Miqrasiya proseslərində zərər çəkmiş əhalinin kütləvi fəvqəladə çıxışı problemlərinin həlli üçün ilk növbədə sosial-iqtisadi şərait kompleksinin, etnik proseslərin təhlili əsasında daha problemlə regionlarda miqrasiya vəziyyətinin proqnozlaşdırılması həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən, miqrantların kütləvi çıxışı halında dövlət öz miqrasiya infrastrukturunun müvafiq müəssisəsinə, habelə resursları operativ cəlb etmək və digər respublika və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı təsiri həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır.

3.2. Demografik proseslərə əhali miqrasiyasının mənfi təsirinin aradan qaldırılmasına dair tövsiyələrin işlənilib hazırlanması

Miqrasiya proseslərinin sosial-iqtisadi nəticələrinin müsbət və mənfi nəticələrinin üç tərəf üçün müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

1. Qəbul edən ölkələr üçün müsbət nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- əmək qıtlığı rayonlarının və sahələrinin əmək resursları ilə təmin olunması;
- az əhalisi və sıxlığı aşağı olan ölkələr üçün iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin artması;

- sahibkarlar üçün - əmək bazarlarında rəqabətin güclənməsi və bununla da əmək resurslarının keyfiyyətinin yüksəlməsi və əməyin qiymətinin aşağı salınması;

2. Qəbul edən ölkələr üçün mənfi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- miqrantların köçürmələri formasında pul vəsaitlərinin getməsi;
- yüksək əhali sıxlığına malik ölkələr üçün – köçmələr, miqrantlar arasında doğumun yüksək artımı şəklində demografik problemlər;

- muzzdlu işçilər üçün - əməyə bazar qiymətinin aşağı düşməsi, ayrı-ayrı sfera və sahələrdə yerli əhalinin iş yerlərindən sıxışdırılması;

- qeyri-leqal miqrasiyaya nəzarət üçün əlavə dövlət tədbirlərinin zəruriliyi;
- miqrantların digər mədəniyyətə adaptasiyasında çətinliklər;

- miqrantların iştirakı ilə sosial gərginliyin və sosial münaqişələr riskinin artımı.

3. Tərk edilən (donor) ölkələr üçün müsbət nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- miqrantların köçürmələri hesabına əhalinin gəlirlərinin yüksəlməsi;
- əhalisinin sayı yüksək və sıxlığı çox olan ölkələr üçün – demoqrafik problemlərin tədrici həlli.

4. Tərk edilən (donor) ölkələr üçün mənfi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- miqrantların gəlirlərindən vergitutmaların alınmaması;
- əhalinin az sıxlığına, sayına və mənfi dinamikasına malik ölkələr üçün demoqrafik problemlərin artımı;

- əmək resurslarının tutulmasına və miqrantların qayıdışına yönəldilmiş əlavə dövlət siyasətinin zəruriliyi.

5. Miqrantlar üçün müsbət nəticələr:

- daha yüksək gəlirlərin alınması;
- öz-özünə reallaşma imkanlarının genişlənməsi;
- yeni şəxsi və peşəkar təcrübənin alınması.

6. Miqrantlar üçün mənfi nəticələr:

- sosial mühitə uyğun müvəqqəti və ya yekun itgilər;
- yeni həyat şəraitinə adaptasiyasının zəruriliyi;
- sağ sahə sərhədindən kənara çıxışın riski.

Qeyd olunan nəticələr donor və resipient ölkələrin dövlət idarəetmə orqanları qarşısında müəyyən tədbirlər sisteminin - miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi zəruriliyini qoyur ki, bu da onlara miqrasiya proseslərinin üstünlüklərindən istifadə etməyə, meydana çıxan problemləri həll etməyə və riskləri minimumlaşdırmağa imkan verir.

Miqrasiya siyasəti – miqrasiya məsələlərinin tənzimlənməsi üçün dövlət tərəfindən qəbul edilən tədbirlərdir. Miqrasiya siyasəti iqtisadiyyatın və sosial sferanın dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Bu aspektlərə xarici iqtisadi siyasət, məşğulluq siyasəti və sosial siyasət daxildir.

Miqrasiya siyasətinin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, burada nəzərdə tutulan tədbirlər əhalinin bir qrupu üçün daha əlverişli, digər qrup üçün isə nisbətən az əlverişli və ya tamamilə əlverişsizdir.

Balanslaşdırılmış miqrasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması miqrasiya axınları qəbul edən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti üçün, eləcə də donor ölkələr üçün vacib strateji vəzifə sayılır. Milli iqtisadi sistemlərin effektiv inkişafı miqrasiyanın yumşaldılması və ölkə və regionlar arasında təbii resursların sərbəst yerdəyişməsi imkanlarının üstünlüklərindən istifadə edilməsi zamanı mümkün olacaqdır.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi və ayrı-ayrı regionların investisiya potensialından tam istifadə olunması ölkənin iqtisadi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması regionların təbii-iqtisadi, demoqrafik, ekoloji və digər şərait və xüsusiyyətlərinin hərtərəfli nəzərə alınması əsasında mümkündür. Bu baxımdan, ölkədə məhsuldar qüvvələrin məqsəduyğun yerləşdirilməsi təbii ehtiyatlardan, əmək ehtiyatlarından və digər imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi yolu ilə regionlarda iqtisadiyyatın inkişafını nəzərdə tutur. İstehsalın ölkə ərazisi üzrə optimal yerləşdirilməsi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadə əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini, iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafını təmin edir.

Ölkə üzrə istehsalın ərazi üzrə yerləşdirilməsinin mövcud vəziyyətinin araşdırılması ayrı-ayrı regionlarda investisiya imkanlarının müəyyən edilməsi, mövcud investisiya potensialının aktivləşdirilməsinə mane olan amillərin aşkar edilməsi və bu amillərin təsirinin neytrallaşdırılmasına dair tədbirlərin işlənilib hazırlanması üçün zəruridir.

Azərbaycan Respublikası üçün məhsuldar qüvvələrin ərazicə qeyri-bərabər yerləşməsi xarakterikdir. Belə ki, 2015-ci ildə ölkə əhalisinin 23,0 faizinin yaşadığı Bakı şəhərinin məhsulun ümumi buraxılışında payı 64,5 faizə, sənaye məhsulunda payı isə 84,9 faizə bərabər olmuşdur. Buna görə də, müasir dövrdə iqtisadi rayonlarda mövcud olan iqtisadi potensialdan tam və səmərəli istifadə etməklə on-

ların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrini artırmaq ölkədə aparılan iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Məhz bu səbəbdən 2004-2008-ci illərdə həyata keçirilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2004-2008-ci illər üzrə)” regionlarda iqtisadi inkişafın regional baxımdan tarazlığının təmin edilməsi, regionlarda əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına yönəlmiş tədbirlərin ardıcıl və əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi dövlət əhəmiyyətli mühüm məsələlər kimi öz əksini tapmışdı. Bu proqrama əsasən ölkədə Bakı istisna olmaqla 10 iqtisadi rayon müəyyən olunmuşdur.

Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması və regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində aparılan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsi kimi, 2004-cü ilə nisbətən 2013-cü ildə ölkədə adambaşına düşən ümumi məhsul buraxılışının nominal həcmi təqribən 4,1 dəfə, 2015-ci ildə isə 5,0 dəfə artmışdır. Əgər 2004-cü ilə nisbətən ümumi daxili məhsulun deflyatorunun 2008-ci ildə 216,6 faizə, 2009-cu ildə 175,9 faizə bərabər olduğunu nəzərə alsaq, onda qeyd olunan dövrlərdə real artımın müvafiq olaraq təqribən 1,9 və 2 dəfəyə bərabər olduğu qənaətinə gəlirik. Cədvəl 3.1-in məlumatlarından göründüyü kimi, qeyd edilən dövrdə iqtisadi rayonların hamısında adambaşına düşən ümumi məhsul buraxılışının artım tempi deflyatorun artımını üstələmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə regionlarda adambaşına düşən məhsul və xidmətlər buraxılışının nominal həcmi 2004-cü ilə nisbətən 4,5 dəfə, real həcmi isə 1,8 dəfə artmışdır.

İqtisadi rayonlarda adambaşına düşən ümumi məhsul buraxılışının
ölkə üzrə orta göstərici ilə müqayisəsi

(faizlə)

	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2013	2014	2015
Ölkə üzrə, cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Bakı şəhəri	335,7	348,9	358,7	361,2	346,7	339,9	316,0	322,6	311,4
İqtisadi rayonlar üzrə cəmi	32,6	28,9	26,2	25,4	26,6	28,6	35,5	38,0	40,1
Abşeron iqtisadi rayonu	57,3	43,5	40,1	40,1	37,9	27,5	28,7	42,9	47,0

Cədvəl 3.1-in ardı

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	33,4	33,0	29,3	25,5	25,5	29,1	29,1	34,7	38,4
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu:	26,0	24,3	21,3	23,5	23,9	26,2	29,2	26,5	32,9
Lənkəran iqtisadi rayonu	24,2	21,8	19,6	18,6	17,2	18,8	18,5	23,5	28,4
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	35,9	33,3	30,3	31,6	46,1	38,5	40,7	38,6	40,7
Aran iqtisadi rayonu	41,6	34,5	32,0	30,2	29,4	32,7	32,6	39,8	44,1
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	9,2	9,3	7,2	8,8	9,5	8,3	7,0	12,4	10,1
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	2,8	2,4	2,4	1,8	1,7	2,1	2,2	4,8	5,0
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	28,1	26,5	20,8	21,6	22,9	30,6	24,7	28,1	34,0
Naxçıvan iqtisadi rayonu	45,5	45,6	40,5	40,6	44,8	65,5	86,0	104,0	119,3

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, son illərdə regionların iqtisadi inkişafı istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq məhsul istehsalının həcminə görə iqtisadi regionlarla Bakı şəhəri arasındakı nisbət azalmamışdır. Belə ki, Bakı şəhərinin ölkədə ümumi məhsul buraxılışında payı 2003-cü ildə 74,6 faizdən 2008-ci ildə 79,5 faizə qədər artmış, 2010-cu ildə 78,0 faiz, 2012-ci ildə 77,9 faiz, 2013-cü ildə 72,6 faiz, 2014-cü ildə isə 75,1 faiz, 2015-ci ildə 64,4 faiz təşkil etmişdir. Nəticədə, əgər 2010-cu ildə Bakı şəhərində adambaşına düşən məhsul istehsalı iqtisadi rayonlar üzrə orta göstəricini 11,9 dəfə üstələyirdisə, 2014-

cü ildə bu 9,3 dəfəyə, 2015-ci ildə 7,8 dəfəyə bərabər olmuşdur. Belə hal əsasən Bakı şəhərində neft və qaz hasilatının artımı ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin nəticə etibarilə sənaye məhsulunun tərkibində Bakı şəhərinin payı artmışdır.

Hazırda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması iqtisadi regionların inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, regionların inkişafı məqsədilə qəbul edilmiş dövlət proqramları icra olunmuş və icra olunmaqdadır.

Bütün yuxarıda sadalanan problemlərin həlli xeyli dərəcədə ölkədə aparılan miqrasiya siyasətinin uğurundan asılıdır.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi beynəlxalq əmək miqrasiyası axınının artması ilə müşahidə olunur ki, bu hal dünyanın, demək olar, bütün ölkələrini əhatə edir. Əmək miqrasiyasını həyatın ayrılmaz hissəsi hesab edənlər və gələcəkdə bu prosesin birmənalı olaraq inkişaf edəcəyi haqqında fikir söyləyənlər heç də yanılmırlar.

Miqrasiya problemlərinin həlli miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin ölkədə aparılan iqtisadi siyasətlə, o cümlədən regionlar səviyyəsində həyata keçirilən siyasətlə sıx qarşılıqlı təsiri olmadan qeyri-mümkündür. Bu, ümumrespublika və regional əmək bazarlarının zəruri tələbatını, eləcə də lazımi miqyaslarda və istiqamətlərdə əhalinin miqrasiya axınının (gedişinin) iqtisadi stimullaşdırma tədbirlərini müəyyən etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, miqrasiya siyasəti xeyli dərəcədə sosial siyasətdir, belə ki, miqrasiya prosesləri təkcə “pozitiv” cəzbedici amillərin deyil, həm də sosial uğursuzluğun nəticəsidir.

Miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi demoqrafik siyasətlə sıx əlaqədə yerləşir. Miqrasiya ölkələrin əksəriyyətində demoqrafik vəziyyətin vacib komponenti hesab olunur, onun Azərbaycanda rolu isə xüsusilə böyükdür.

Dövlət miqrasiya idarəetməsi ölkənin geosiyasi maraqlarını nəzərə almalıdır, belə ki, ayrı-ayrı regionların əhalisinin sayı, onun milli və confessional (dini) tərkibi həmişə ekspansiyanın ya vasitəsi, ya da obyektidir. Siyasətə rəğmən xarici miqrasiya siyasətində müxtəlif dövlətlərlə ikitərəfli münasibətləri, onlarla tərəfdaşlıq və ittifaq münasibətlərinin mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Əhalinin

miqrasiyası etnik proseslərlə sıx əlaqədə yerləşir və onların idarə edilməsi qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməlidir.

Miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi sistemində zəruri ünsürlər sırasına miqrasiyanın situasiya təhlilini və proqnozunu daxil etmək olar, belə ki, effektiv idarəetmə dövlət, cəmiyyət və konkret insan üçün miqrasiya proseslərinin kortəbii inkişafının neqativ meyillərinin və nəticələrinin qabaqcadan xəbərdarlığına yönəldilmiş mövcud situasiyaya uyğun tədbirlər işləyib hazırlamadan mümkün deyildir. Ölkənin və onun regionlarının sosial-iqtisadi siyasət strategiyasında, demoqrafik proqnozların ümumi sistemində ifadə olunan perspektiv inkişaf parametrlərinin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr sistemini nəzərə almaqla dövlətin fəaliyyət strategiyasının müəyyən edilməsi üçün proqnoz verilməsi, ölkənin ayrı-ayrı regionlarında etno-siyasi vəziyyətin müəyyən edilməsi xüsusilə vacibdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, demoqrafik böhranların əsas təhlükəli əlaməti-doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi və əhali ölümünün fəlakətli həddə çatmasıdır, o cümlədən kişilər arasında yüksək ölüm səviyyəsi və uşaqlar arasında ölüm hallarının çoxalmasıdır[52, s.469]. Demoqrafik proseslərdə baş verən neqativ meyilli dəyişikliklər ölkənin böhran vəziyyətindən çıxmasına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, dövlətin geosiyasi maraqları üçün real təhlükə mənbəyinə çevrilərək, birbaşa milli təhlükəsizliyinə zərbə vurur.

Dövlətin malik olduğu göstəricilər arasında ölkədəki demoqrafik durum da özünəməxsus rola malikdir. Məsələ ondadır ki, demoqrafik vəziyyətin necə olması həm də ölkənin inkişafının bir göstəricisidir. Hansı ölkədə ki, demoqrafik proseslər sağlam çərçivədə inkişaf edir, həmin ölkə faktiki olaraq stabil inkişaf edir. Yox, bu sahədə ciddi problemlər varsa, bütün hallarda bu dövlətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatına təsir göstərir.

Azərbaycanda demoqrafik prosesləri dəyərləndirsək, görürük ki, bu sahədə vəziyyət özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məlum səbəblərlə əlaqədar müstəqilliyin ilk illərində demoqrafik durum daha acınacaqlı vəziyyətdə idi. Ermənistanın torpaqlarımızı işğal etməsi və soydaşlarımızı dədə-baba yurdlarından didərgin salması nəticəsində 1 milyona yaxın azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü. Münaqişə

həll olunmadığından, həmin vəziyyət indi də qalmaqdadır. Həmin qaçqınların da əksəriyyəti şəhərlərdə məskunlaşıb. Həmçinin, SSRİ-nin dağılması iqtisadi bağlılığın qırılması, zavod və fabriklərin bağlanması istehsalın kəskin azalmasına gətirib çıxardı. Nəticədə on minlərlə işsiz ordusu yarandı. Həmin dövrlərdə işsizliyin geniş yayılması əhalinin bir hissəsinin iş dalınca xaricə üz tutmasına gətirib çıxardı. Azərbaycanlılar, əsasən, Rusiya, Türkiyə və digər dövlətlərə gedirdi. Bundan başqa, Avropa ölkələri və Amerikaya üz tutanlar da oldu. Təbii ki, bütün bu miqrasiya prosesinin kökündə, əsasən, işsizlik faktoru dayanırdı. Yəni kütləvi işsizlik əhalinin xaricə köç etməsinə rəvac vermişdi. Ancaq demoqrafik problemlər təkə əməklə bağlı deyildi. Burada digər faktorlar da var idi. İş ondadır ki, keçmiş SSRİ-nin qapalı ölkə olması insanların sərbəst səyahətini məhdudlaşdırmışdı. İnsanlar digər ölkələrlə yaxından tanış olmaq, orada yaşamaq, işləmək, təhsil almaq, səyahət etmək arzusu ilə yaşayırdı. Bütün bunlar, təbii ki, ölkədəki demoqrafik vəziyyətə təsir göstərməyə bilməzdi. Xüsusən də regionlar bunu daha çox hiss edirdi. Əslinə baxanda, kəndlərdən şəhərə axın hər zaman olub. Azərbaycanda ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq bu özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdi. Kəndlərdən cavanların şəhərə miqrasiya etməsi regionların inkişafına mənfi təsir göstərmişdi. Bu, özlüyündə bir sıra sosial fəsadların yaranmasına gətirib çıxarıb. Bölgə əhalisinin şəhərlərdə cəmləşməyə başlaması regionlarda işçi qüvvəsinin azalmasına, bu da öz növbəsində əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı. Bəzi kəndlərdə yaşlılardan başqa heç kim qalmamışdı. Gənc oğlanların və əmək qabiliyyətli digər insanların çoxu qazanc dalınca ya ölkənin başqa ərazilərinə, ya da ölkəni tərk edərək xarici ölkələrə üz tutmuşdular. Nəticədə kəndlərdə minlərlə yaşlı keçmiş qız qalaraq ailə həyatı qura bilmədi. Bu, həqiqətən də, çox ağırlı bir mövzudur. Çünki müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən qızlar miqrasiya prosesində fəal iştirak edə bilmir. Yəni daha çox kişilər bu prosesdə iştirak edir. Bu da, istər-istəməz, balansın pozulmasına gətirib çıxarır.

Faktiki olaraq yer üzündə əhali bir nömrəli məsələdir. Çünki yer üzündə baş verən proseslərin çoxu əhali, demoqrafik problemlərlə birbaşa bağlıdır. Ona görə ki, yer üzündə əhalinin sürətlə artması, insanları, mütəxəssisləri, müəyyən uyğun

beynəlxalq institutları çox həyəcanlandırır. O templə ki, yer üzündə insanlar artır, Yer kürəsi onları təmin etməyə hazır deyil. Dünyanın maddi resursları, imkanları buna imkan vermir. 60-cı illərin ortalarında keçmiş SSRİ-də əhalinin xüsusən də müsəlman respublikalarda çox böyük sürətlə artması müşahidə olunurdu. Ona görə də müxtəlif vasitələrlə çalışırdılar ki, əhali artımının tempini aşağı salsınlar. Artımın qarşısını almağın bir sıra yolları var. Onlardan biri də maarifləndirmə yoludur. Eyni zamanda, tibbi sahədə həyata keçirilən tədbirlər, reproduktiv sağlamlıq və s. bu kimi məsələlər bura aiddir. Bununla yanaşı, sürətli artımın qarşısını almağın elmi yolları da var. BMT tez-tez yer üzündə əhalinin sayı ilə bağlı proqnozlar verir. Azərbaycanda da o proqnozlar özünü göstərir. Hazırda nə baş verir? Avropanın bir sıra ölkələrində əhali artımı, demək olar ki, dayanıb. Elə ölkələr var ki, ilbəl orada əhali artımı azalmağa doğru gedir. Bəzi ölkələr əhali artımının tempini saxlasa da, bu, başqa ölkələrdən gələn miqrantların hesabına baş verir. Bunun özü isə ölkə üçün arzuolunan hal deyil. Şükürlər olsun ki, Azərbaycanda əhali artımı müsbətdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 60-cı illərdə Azərbaycanda bir ailəyə 4,5 və ondan yuxarı uşaq düşürdüsə, indi 1,5 ətrafında uşaq düşür. Ümumiyyətlə, əhali artımı hələlik Azərbaycanda qorxulu həddə çatmayıb. Statistika göstərir ki, bizdə əhali artımı bir çox xarici dövlətlərə baxanda normaldır.

Beynəlxalq qurumları dünyada əhalinin statistik baxımdan artımından daha çox, onun keyfiyyət baxımından artımı düşündürür: Əsas məsələ bunun üzərində qurulub. O cümlədən, milli müstəqillik də ,əsasən ,ona görə lazımdır ki, ölkədə əhalinin keyfiyyətinin artmasına kömək edir. Keyfiyyət hansı parametrlərə görə müəyyənləşir? BMT-nin birbaşa bununla bağlı tövsiyələri, əmsalları, normaları, normativləri var. Baxmayaraq ki, bizim həmin normativlərə müəyyən tənqidi münasibətimiz var. Əhalinin keyfiyyətinin artması üçün üç əsas şərt, parametr müəyyənləşməlidir. Birincisi, əhali fiziki olaraq get-gedə sağlamlaşır mı? İkincisi, əhali mənəvi baxımdan get-gedə zənginləşir mi? Üçüncüsü, əhalinin get-gedə əməyə yaradıcı münasibəti artır mı? Bu üç şərt müsbət olanda, əhalinin keyfiyyəti get-gedə yaxşılaşır. Təbii ki, bütün bunlar birdən-birə və bir komanda ilə düzəlmə deyil. Bunun üçün birinci növbədə iqtisadi vəziyyət düzəlməlidir. İndi biz iqtisadi vəziyyətin

yaxşılaşmasından istifadə edərək çalışmalıyıq ki, yuxarıda sadalanan parametrlərin üçü də müsbət istiqamətdə inkişaf etsin. Düzdür, bu yöndə müəyyən işlər gedir, amma hələlik arzuolunan səviyyəyə gəlib çatmayıb. Digər tərəfdən, ölkədə urbanizasiya prosesinin nə cür getməsi maraqlıdır. Bizim ölkədə aqrar sektor güclüdür və əkinə çox yararlı torpaq sahələrimiz var. Ona görə də biz aqrar sektorun inkişafına güclü diqqət yönəltməliyik. Təsadüfi deyil ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarında insan resurslarının inkişaf etdirilməsinin vacib olduğunu tez-tez xüsusi olaraq vurğulayır. Həmçinin aqrar sektoru qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltməliyik. İnsafən etiraf etməliyik ki, aqrar sektora da müəyyən diqqət ayrılır. Ancaq bunlar da hələ hamısı arzuolunan səviyyədə deyil. Hələ ölkədə ahəngdar inkişafa nail ola bilməmişik. Çalışmaq lazımdır ki, konkret elmi metodlarla, elmi təminat əsasında ölkədə ahəngdar inkişafa nail ola bilək. Bunun üçün bizim demoqrafik göstəricilərin müsbət, o cümlədən mənfi tərəfi də var. Mənfi tərəfi odur ki, bütün kənd əhalisinin böyük hissəsi Bakı şəhərinə yığılıb. Bütün bunların hamısı həll oluna bilən məsələlərdir. Əsas odur ki, bu məsələləri həll etməyə istək olsun. Bunlar elmi təminatla hazırlanmış fəaliyyət proqramı əsasında konkret icra mexanizmləri hazırlamaqla olmalıdır. Birinci növbədə biz çalışmalıyıq ki, kənddə həyat daha çox qaynasın, əhali Bakıdan regionlara üz tutsun. Həmvətənlərimiz dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnib. Bəziləri orada Azərbaycan üçün çox faydalı işlərlə məşğuldur. Ancaq kənddə həyat səviyyəsi ağır olan vətəndaşlarımız da var. Onların da qayıdıb öz rayonlarına, kəndlərinə gəlməsinə çox böyük ehtiyac var. Bizim bir sıra istehsal üçün yararlı torpaq sahələrimiz var. Həmin torpaqlardan istifadə olunmasına diqqət artarsa, bir sıra demoqrafik problemlər də öz həllini tapmağa başlayacaq. Ölkədə arzuolunan bir demoqrafik vəziyyət alınacaq.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla bu bölmə üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Respublikamızı vaxtilə qazanc əldə etmək üçün tərk edib xaricə üz tutanların yenidən Azərbaycana qayıtması əmək qıtlığı hiss edilən rayonların və sahələrin əmək resursları ilə təminatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə də bu, az əhalisi və sıxlığı aşağı olan bölgələr üçün iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin artmasına səbəb olur.

Lakin bunu heç də milliyyətçə azərbaycanlı olmayan xarici vətəndaşlar haqqında demək olmaz. Onların Azərbaycana gəlişi ən yaxşı halda sahibkarlar üçün əlverişli olmaqla, daxili əmək bazarımızda rəqabətin güclənməsinə və bununla da əmək resurslarının keyfiyyətinin yüksəlməsinə və əməyin qiymətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Xarici vətəndaşların yüksək ixtisaslı kadrlar və ya xarici investisiyaya malik ölkəmizə maraq göstərən xarici investor kimi təmsil olunması respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafında önəmli rol oynayır. Lakin xarici ixtisaslı kadrlarla eyni məzmunlu işi yerinə yetirən yerli kadrlarımıza münasibətdə ədalətsiz olaraq çox böyük ara- seçkiliyə yol verən xarici şirkətlər daim nəzarətdə saxlanılmaqla müvafiq tədbirlər görülməlidir. Digər tərəfdən, xarici vətəndaşların ölkəmizə miqrasiyası zamanı mənfi nəticələr özünü miqrantların köçürmələri formasında pul vəsaitlərinin respublikamızdan getməsində, əməyin bazar qiymətinin aşağı düşməsində, ayrı-ayrı sfera və sahələrdə yerli əhalinin iş yerlərindən sıxışdırılmasında göstərir. Eyni zamanda, respublikada qeyri-leqal miqrasiyaya nəzarət üçün əlavə dövlət tədbirlərinin zəruriliyi meydana çıxır, miqrantların bizim mədəniyyətə adaptasiyasında çətinliklər yaranır. İstisna deyildir ki, miqrantların iştirakı ilə sosial gərginlik yarana və sosial münaqişələr riski arta bilər.

2. Donor ölkə kimi Azərbaycanı tərk edənlərin sayı xeyli azalmasına baxmayaraq, bu prosesin müəyyən mənada baş verməsi respublikada işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsinə, demoqrafik problemlərin tədrici həllinə müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən, bu hal respublikada demoqrafik problemlərin artımına, miqrantların qayıdışına yönəldilmiş əlavə dövlət siyasətinin zəruriliyinə səbəb olur.

3. Tarazlaşdırılmış miqrasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və gerçəkləşdirilməsi Azərbaycan üçün vacib strateji vəzifə sayılır. Milli iqtisadi sistemin effektiv inkişafı daxili və xarici miqrasiyanın yumşaldılması və digər ölkə və regionlara münasibətdə təbii resursların sərbəst yerdəyişməsi imkanlarının üstünlüklərindən istifadə zamanı mümkündür.

4. Miqrasiya problemlərinin həlli xeyli dərəcədə miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin ölkədə aparılan iqtisadi siyasətlə, o cümlədən regionlar səviyyəsində həyata keçirilən siyasətlə sıx funksional əlaqələndirilməsindən asılıdır. Bu,

ümumrespublika və regional əmək bazarlarının zəruri tələbatını, eləcə də zəruri miqyas və istiqamətlərdə əhalinin miqrasiya axınının iqtisadi stimullaşdırma tədbirlərini əsaslandırmağa imkan verəcəkdir.

3.3. Əhalinin məşğulluq sahəsində dövlətin miqrasiya siyasəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Miqrasiya kimi hadisənin müsbət və mənfi nəticələrinin qiymətləndirilməsi çox mürəkkəb məsələdir. Kəmiyyət ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi metodlarının işlənilməsi üçün nəzəri üsulun işlənilib hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsul hər bir ölkədə hansısa miqrasiya tutumunun olmamasını diqqətə çatdırmağa və istənilən sosial-iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq onların təzahürünün çoxşəkili formalarının uçotu ilə beynəlxalq miqrasiyasının müsbət və mənfi səmərələrini adekvat şəkildə əhatə etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq, nəticələri birincisi, əmək bazarındakı standart qısamüddətli (statik) səmərələrə; ikincisi, dövlət üçün maliyyə nəticələri və iqtisadi artıma təsir göstərən uyğun səmərələrə bölmək lazımdır.

Miqrasiyanın ümumi iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı qrup şəxsləri seçirlər: miqrantların özləri, onlarla rəqabət apararı daima orada yaşamış fəhlələr (miqrantlar onların bazarını tutur) və sahibkarlar qrupu, eləcə də daimi əhalinin tərkibinə daxil olan digər şəxslər. Mövcud nəticələrin ölçülməsi üçün hazırda uyğun tələb və təklif ayrılərindən istifadə ilə əmək bazarında tələb və təklifin dəyişməsinə, miqrasiyanın dəyişməsinin nəzərdən keçirilməsinə əsaslanan neoklassik nəzəriyyənin standart üsulu geniş cəlb olunur.

Ölkənin immiqrasiya tutumunda ən vacib göstərici onun əmək bazarlarının vəziyyətidir, tələb və təklifin nisbəti onların üzərində qurulur. Standart (neoklassik) nəzəriyyəyə görə, hər bir ölkədə əmək bazarında əmək haqqı

səviyyəsi və əhalinin məşğulluğu səviyyəsi arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə yaranır.

Emiqrasiya ölkəsi miqrantların gedişindən sonra aydın şəkildə itkilərə məruz qalır: sahibkarların itkiləri fəhlələrin qazancından az ola bilmir. Belə təəssürat yaranır ki, qəbul edən ölkələr və miqrantların özləri bu prosesdə udur, halbuki bu zaman emiqrasiya ölkələri itirir. Dünya ümumilikdə udur, ona görə ki, miqrasiya azadlığı insanlara onların yaradıcılıqlarına böyük əmanət qoya biləcəkləri ölkələrə getməyə imkan yaradır.

Xarici miqrasiya onun yaratdığı orta gəlirlərin paradokslarının meydana gəlməsinə səbəb olur. İş burasındadır ki, miqrantların axınının yönəldiyi ölkələrin uduşu və onların köçdükləri(çıxdıqları) ölkələrin itkisi orta-gəlir paradoksu(average-income paradoxes) adlanan bir amili üzə çıxarır. Başqa sözlə desək, bu paradokslar bizim əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlir və ya “orta gəlir” üçün miqrasiyanın nəticələrinə dair intuitiv təsəvvürlərimizə ziddir. İntuisiya bizi növbəti iki sualı verməyə vadar edə bilər: 1) Əgər miqrantların yeni ölkədəki gəliri digər fəhlələrin gəlirindən azdırsa, onda onların peyda olması orta gəlirin azaldılmasına səbəb olmayacaqmı? Əgər elədirsə, onda bu, immiqrasiya ölkələri üçün mənfəət haqqında nəticə ilə necə uyğunlaşa bilər? 2) Əgər “öz evində” miqrantların gəliri orta səviyyədən aşağıdırsa, onda onların getməsi ölkələrində orta gəlirin artmasına gətirib çıxarmayacaqmı? Bu, emiqrasiya ölkəsinin itkiləri ilə necə uyğunlaşa bilər? Lakin orta gəlirlər haqqında yuxarıda deyilənlər düzgündür, həqiqətdir və necə olursa, olsun burada ziddiyyətlər yoxdur. Mövcud təhlil belə bir real şərtə əsaslanır ki, tipik miqrantın gəliri onun gəldiyi deyil, çıxdığı ölkədə orta gəlirə yaxındır. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, beynəlxalq miqrantlar ,adətən, çıxışdan əvvəl doğma ölkələrində gəlirlərin əldə edilməsinin orta potensialına təqribən malik olur və kasıb təbəqələr qrupuna aid olurlar. Yoxsul ölkələrdəki az gəlirli qruplar, adətən, geniş miqyasda beynəlxalq miqrasiyaya qoşulmaq üçün heç bir perspektivə, maliyyə vasitələrinə və informasiyaya malik deyildir. Beynəlxalq miqrantlar əksər hallarda təbəqələrdən nisbətən avantür xasiyyətli adamlardır.

Miqrasiyanın aqibətlərindəki mümkün paradoksalığı xüsusilə qeyd etmək üçün fərz etmək olar ki, emiqrantlar öz ölkələrində orta səviyyədən aşağı gəlirlərə malik idi. İşçi qüvvəsi təklifinin belə yerləşdirilməsi halında orta gəlirlərin iki paradoksu meydana gəlir: işçi qüvvəsinin ixracatçısı olan ölkənin orta gəlir səviyyəsində udduğu, lakin gəlirlərin ümumi həcmində uduzduğu halda qəbul edən ölkə orta gəlir səviyyəsində itirir, amma gəlirlərin ümumi həcmində udur. Bundan başqa, resipient-ölkə bütün daimi əhali üçün(eləcə də miqrantlar üçün) təmiz uduş əldə edir, lakin eyni zamanda orada orta gəlir azalır, donor-ölkədə isə bütün daimi sakinlər üçün gəlirlərin azalması baş verir; lakin bununla belə orta gəlir artır. Bütün bu paradoksların tapılması açarı onda nəzərdən keçirilir ki, miqrantlar və onların gəlirləri miqrantların çıxışından əvvəl donor-ölkədəki orta gəlirin hesablanmasına daxil edilir; lakin son nəticədə resipient-ölkədə orta gəlirin hesablanmasında nəzərə alınır. Əvvəlcə emmiqrasiya ölkəsinə baxaq. Burada daimi yaşayan fəhlələr, xüsusilə az ixtisaslaşan miqrantlar tərəfindən asan rəqabətə görə gəlirlərinin bir hissəsini itirə bilər. Buna baxmayaraq, bəzi müəlliflər optimistcəsinə əmin edirlər ki, heç bir rəqabət yoxdur, çünki miqrantlar yalnız daimi yaşayan fəhlələrin imtina etdikləri iş yerlərini tuturlar. Bu, əslində belə deyildir və iş yerləri uğrunda rəqabətin müəyyən qədər rolu vardır. Sahibkarlar, torpaq sahibləri və s. bir qayda olaraq, miqrantların meydana gəlişindən-onların əməyindən, yaşayış yerlərinə, ərzaq və xidmətlərə olan tələblərindən udurlar. Əgər onlar udmasaydı, ondan biz çox çətin ki, bu kateqoriyadan olan şəxslərin əksəriyyətinin immiqrasiyanın əleyhinə çıxan lobbist qrupları bu qədər fəal müdafiə etmələrini izah edə bilərik. Yerli sahibkarların və s. uduşu rəqabətin yaratdığı fəhlə itkisinə üstün gəlir və daimi rezidentlər ümumilikdə immiqrantların onların ölkəsində peyda olmasından bəzi xeyirlər əldə edirlər. Miqrantların özləri xeyli udurlar. Ölkədə orta gəlir səviyyəsindən aşağı düşməsi-işqabiliyyətli əhəlinin sayının müəyyən edilməsindəki məntiqsizlik, yəni, miqrantların gəlməsinə qədər onların hesablardan çıxarılması və onlar gəldikdən sonra hesablara daxil edilməsi nəticəsində yaranan ilğımdır. Əgər işçi qüvvəsinin sayını ya miqrantları həm gəldikdən əvvəl, həm də sonra daxil etməklə, yaxud da hər iki halda onları istisna

etməklə dəqiq müəyyənləşdirsək, onda növbəti dəqiq nəticəsini alarıq: qəbul edən ölkədə orta gəlir işçi qüvvəsinin sayının hesablanmasındakı hər iki üsulda qalxır. Donor-ölkənin də paradoksu eyni şəkildə dağıla bilər. Əgər miqrantların həm gəlişindən, həm də gedişindən sonra onları hesabdan çıxarmaqla fəhlələrin sayını dəqiqləşdirsək, onda biz belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ölkədəki orta gəlir azalır. Əgər miqrantların həm gəlişindən, həm də gedişindən sonra onların da daxil olduğu işçi qüvvəsinin sayının daha geniş və ardıcıl şərhini qəbul etsək, onda ölkələr bu halda udur.

Bir çox xarici tədqiqatların nəticələri göstərir ki, immiqrasiyanın ümumilikdə əmək bazarına təsiri statistik cəhətdən böyük deyildir, lakin tez-tez baş verən və müsbət haldir. Bu təsir yerli əhalinin etnik və sosial-peşə qrupları arasında zaman və məkanca dəyişir və struktur parametrlərindən asılıdır. Belə ki, 90-cı illərin əvvəlində ABŞ-da E.Sorensen tərəfindən aparılmış tədqiqat yerli əhalinin əsas etnik qruplarının məşğuliyyətinin və əmək haqlarının müxtəlif kateqoriya immiqrantların sayının artmasına reaksiyasının az əhəmiyyətliyi və çoxmənalılığını təsdiqləmişdir.

İmmiqrasiyanın səmərəsinin belə cəhəti onunla bağlıdır ki, bəzi hallarda iqtisadi miqrantlar öz peşə və ixtisasına görə yerli əhali ilə bilavasitə rəqabət aparır, digər hallarda isə istehsalat proseslərində yerli əhalinin taxçalarına komplementar(yəni bir-birini tamamlayan) olan taxçaları doldurur. İmmiqrasiyanın ümumilikdə əmək bazarına təsirinin az əhəmiyyətliyi isə yerli fəhlələrin xaricilərlə əvəz edilməsini məhdudlaşdıran onun seqmentliliyi ilə, yerli və xarici fəhlələrin məşğuliyyət sferalarının müxtəlifliyi ilə izah etmək olar[155, s.34]. İmmiqrantlar adətən fəal olaraq, yerli əhalinin tutmadığı öz əmək, sosial, iqtisadi və ərazi taxçalarını axtarır və genişləndirirlər. Bu hətta işsizlik halında da belə olur, çünki o, struktur xarakteri daşıyır.

K.Zimmermannın qeyd etdiyi kimi, immiqrasiya əmək bazarının çevikliyi gücləndirir və hətta işsizliyin yüksək çıxışı səviyyəsində ona müsbət təsir göstərir. Bu, çox vaxt xarici işçi qüvvəsinin axını ilə izah edilir. Miqrantların konsentrasiyası yerlərdə çox zaman ölkə üzrə orta işsizlik səviyyəsilə müqayisədə

onun daha yüksək səviyyəsi qeydə alınmır[160, s.29]. Bununla yanaşı, immiqrantların axınının tənzimlənməsində dövlətin rolunun əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirməmək olmaz.

Beynəlxalq miqrasiyanın milli əmək bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı onun çevikliyini nəzərə almaq vacibdir. Xarici işçi qüvvəsi axınının yerli əhalinin iş yerlərindən məhrum etməsini və işsizlik problemlərini kəskinləşdirməsini təsdiq edənlər bunu nəzərdən qaçırırlar ki, bütövlükdə iqtisadiyyat və əmək bazarı bir-birindən müəyyən çevikliklərinə və elastikliklərinə görə fərqlənirlər. Müəyyən ölkədəki iş yerlərinin sayı qeydə alınmamışdır. İşçi qüvvəsinə tələb ehtiyacları ödənilməli olan əhalinin artımı və ya yeni ərazilərin mənimsənilməsinə, müəyyən sahələrin inkişafına istiqamətlənmiş hökumətin iqtisadi siyasəti nəticəsində, eləcə də əksinə, əhalinin sayının azalması və əmək ehtiyatlarının çatışmazlığı nəticəsində yarana bilər (məsələn, ev xidmətçilərinə, qocalara baxanlara və s. tələbin yaranması)[92, s.95].

Bunu da nəzərə almaq vacibdir ki, xarici əmək miqrasiyasından olan sosial-iqtisadi səmərə yalnız onun axınının kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarından deyil, həmçinin ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyətdən, onun təsərrüfat quruluşunun struktur və dinamiki xüsusiyyətlərindən, eləcə də sosial-iqtisadi siyasətin seçimindən, zamanın təhlükə və çağırışlarının nəzərə alınmasından asılıdır. Bundan başqa qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə xarici mənfəətlərin və itkilərin yaranması mümkünlüyünü də nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycanın kompleks miqrasiya siyasəti çərçivəsində əmək miqrasiyası proseslərinin idarə edilməsi, fikrimizcə, prioritet istiqamətlərdən biri olmalı və özündə aşağıdakıları ehtiva etməlidir:

- işçi qüvvəsinin hərəkətinin tənzimlənməsi;
- miqrasiya nəzarətinin nizamlanması;
- əmək miqrasiyası axınlarının istiqaməti;
- vahid normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- işçi qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Qısamüddətli dövrdə beynəlxalq miqrasiyanın milli iqtisadiyyata təsiri çox hallarda əmək bazarındakı vəziyyətdən asılıdır. İşçi qüvvəsinin tələb və təklifindən asılı olaraq, əmək bazarı konyunkturunun üç tipini ayırmaq olar: 1) əmək çatışmazlığı, bu zaman əmək bazarı işçi qüvvəsi təklifinin çatışmazlığını hiss edir; 2) əməyin artıqlığı, bu zaman əmək bazarında böyük sayda işsiz və uyğun olaraq, işçi qüvvəsinin həddən artıq təklifləri olur; 3) tarazlıq, bu zaman işçi qüvvəsinə olan tələb ona olan təklifə tam uyğun gəlir. Digər bərabər şəraitlərdə xarici əmək miqrasiyası ölkədəki işsizliyin yüksək səviyyəsi halında mürəkkəb vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Lakin işsizliyin xarakterini də nəzərə almaq vacibdir. O, iqtisadi zəifləmə ilə şərtlənən dövrü(konyukturlu), yaxud iqtisadiyyatın və əmək bazarının dəyişən strukturu ilə bağlı struktur işsizlik ola bilər.

İmmiqrasiyanın dövlət büdcəsinə təsiri, adətən, çox da böyük işi qiymətləndirilmir və çoxmənalı və differensial xarakter daşıyır. Miqrasiyanın xarakterindən, miqrantların onları qəbul edən ölkədə qalma davamiyyətindən və ixtisaslaşdırılmasından və bəzən də yaşlarından asılı olaraq, o, uzunmüddətli və qısamüddətli planda milli və yerli səviyyələrdə fərqləndirilir. ABŞ və Kanadanın materialları əsasında aparılmış tədqiqatlara görə, orta immiqrant yerli əhalinin orta nümayəndəsinə nisbətən az sosial ödəniş alır və daha çox vergi ödəyir. İmmiqrantların gəlməsilə əlaqədar büdcə gəlirlərinin və məsrəflərinin xalis maliyyə saldosu dövlət xəzinəsi üçün müsbət səmərəyə malik olur. Xüsusilə nə təhsilə, nə təqaüd təminatına, bəzən də nə tibbi xidmətə ehtiyacı olmayan müvəqqəti əmək miqrantları sosial məsrəflərdə aydın nəzərə çarpan qənaətin əldə edilməsinə səbəb olurlar.

Beynəlxalq miqrasiyanın milli iqtisadiyyata təsiri haqqında düzgün nəticələr əldə etmək üçün standart üsulun məhdudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Bu üsul qısamüddətli dövrdə əməyə olan tələb və təklifin qarşılıqlı təsirinin qiymətləndirilməsi əsasında ölkədəki əmək bazarında tarazlığa beynəlxalq miqrantların təsiri təhlilini nəzərdə tutur. Makroiqtisadi vəziyyətə mövcud təsirin düzgün şərhini ölkədəki immiqrasiya tutumu kontekstində iqtisadiyyatdakı məcmu tələbin və məcmu təklifin qarşılıqlı təsiri dəyişikliklərinin nəzərdən keçirilməsilə

bağlı üsuldan istifadəni fərz edir. Lakin mövcud şərh çox hallarda nəzərə almır ki, bu da beynəlxalq əmək miqrasiyasının müsbət və ya mənfi səmərələrini mütləqləşdirən yanlış mühakimələrə və mübahisəli nəticələrə gətirib çıxarır.

İmmiqrasiya tutumu çərçivəsində miqrasiya axınının qısamüddətli dövrdə makroiqtisadi tarazlığa təsirinin təhlili zamanı məcmu tələbə və məcmu təklifə uğun təsir göstərən növbəti səmərələrin meydana gəlməsini nəzərə almaq lazımdır: Birincisi, daha ucuz xarici işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi milli iqtisadiyyatda qiymətlərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə stimullaşdıraraq, ümumi daxili məhsulun(ÜDM) istehsalı məsrəflərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İkincisi, işə düzəlmiş miqrantlar nəinki əlavə istehsalçılar, həmçinin əlavə istehlakçılar kimi çıxış edir. Onların axını istehlak, investisiya və dövlət məsrəflərinin artımına gətirib çıxarır. Üçüncüsü, digər eyni şəraitdə mövcud iki səmərələrin qarşılıqlı təsirindəki inteqral səmərə nə qədər çoxdursa, o qədər də çox sayda miqrantlar təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilir(onlarda gəlir çox olur və tələb də çox olacaq) və əksinə.

İmmiqrasiya tutumu daxilində xarici işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi əsasında əmək ehtiyatlarının çatışmazlığının azaldılması iqtisadi məhsuldarlığın və bir məşğul olan üzrə ÜDM-un buraxılışının artırılmasında vacib amilə çevrilir. Ümumi əmək məhsuldarlığının artımı o zaman əldə edilə bilər ki, işləyənlərin sayının artırılması hətta aşağı istehsalı işçilərin cəlb edilməsi haqqında məşğulluq strukturunda əlverişli dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Əmək miqrantlarının inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına cəlb edilməsi zamanı bir işləyəne görə ÜDM-un istehsalının artımına gətirib çıxara biləcək növbəti uzunmüddətli səbəbləri seçmək olar. Birincisi, immiqrasiya hesabına yüksək ixtisaslı kadrların və sahibkarların, o cümlədən, investorların cəlb edilməsi insan kapitalının keyfiyyətinin artmasına, eləcə də investisiya immiqrasiyası halında investisiyaların artımına gətirib çıxarır. İkincisi, aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinin axını əlaqədar səmərə ilə müşayiət oluna bilər. Bu səmərə aşağı ixtisaslı işçilərin çatışmazlığının aradan qaldırılması ilə əlaqədar məşğulluq strukturunun təkmilləşməsinə və bu əsasda onların təhsil və peşə hazırlığı səviyyəsinə daha uyğun işlə yerli fəhlələrin

məşğul olması imkanlarının meydana çıxmasına əsaslanır. Üçüncüsü, beynəlxalq miqrantların cəlb edilməsi dolayı yolla məşğulluğun strukturunun təkmilləşməsinə və insan kapitalının keyfiyyətinin artmasına səbəb olmaqla əmək ehtiyatlarının peşə, ərazi və sosial-iqtisadi mobilliyinin artmasına gətirib çıxarır. Dördüncüsü, miqrasiya mühüm iqtisadi dəyərlərə malik biliklərin-istər xırda peşə sirləri , fermer təcrübəsinin və ya istərsə də müasir texnologiyaların beynəlxalq yerdəyişməsinə gətirib çıxarır. Adətən biliklərdən olan iqtisadi mənfəətin yalnız bir hissəsi miqrantlara və onların xidmətlərini alanlara məxsusdur. Səmərənin böyük hissəsi, əsasən, həmin ölkədə digər adamların payına düşür. Beləliklə, miqrasiya qəbul edən ölkəni miqrasiya ölkəsindən biliyin bazardan kənar səmərələri “transfert”lə təmin edə bilər.

İmmiqrantların ucuz əməklərinin geniş tətbiq edildiyi sənaye sahələrindəki və müəssisələrdəki məsrəflərə mühüm qənaət sahibkarların gəlirlərinin artmasına və bir qayda olaraq, investisiya fəallığının artmasına gətirib çıxarır. 1960-1970-ci illərdə AFR-da və Fransada çoxlu sayda əcnəbilərin işlədiyi sənaye sahələrində digər sektorlara nisbətən əməyin kapital ilə daha sürətlə əvəz edilməsi baş vermişdir[159, s.90]. Bundan başqa, immiqrantlar əməyin mobilliyinin artmasına səbəb olmaqla, kapital sahiblərinə kapitalın irəliləməsi üçün tələb olunan məsrəflərdə müəyyən qənaəti təmin edir. Lakin bəzi hallarda ucuz əcnəbi əməkdən istifadə istehsalın modernləşdirilməsini gecikdirir. AFR-da, məsələn 1960-70-ci illərdə immiqrantların əməyinin köhnə avadanlıqlı kiçik tikinti, kömür hasilatı, gəmiqayıma, poladəritmə və toxuculuq müəssisələrində tətbiq edilməsi istehsalatın yeniləşməsinə səbəb olmamışdır. 1980-ci illərdə əksərən xarici fəhlələri cəlb etmiş bu sənaye sahələri struktur yenidənqurma illərində böyük itkilərə məruz qalmışdı. Ümumilikdə immiqrasiya istehsal üçün zəruri olan yalnız insan kapitalını(işçi əlləri, xüsusi biliklər, yüksək və bəzən nadir peşə ixtisası, idarəetmə təcrübəsi, işgüzar nailiyyətə cəhd və s.) deyil, həmçinin onun məsrəflərinin bir hissəsinə qənaət etməklə investisiya ehtiyatlarını tədarük edir və istehsalatın inkişafında müsbət rol oynayır. İmmiqrasiya yalnız qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatında ayrılmaz hissə olan ənənəvi sənaye sahələrinə kömək etmir,

həmçinin bütün iqtisadiyyatın lokomotivi kimi çıxış edən ən yeni yüksək texnoloji sektorları yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə “qidalandırır”[155, s.34].

Bütövlükdə isə bütün miqrasiya növləri üçün ümumi olan cəhət əmək amilidir, yəni miqrantların yeni yaşayış yerlərində məskunlaşması və oraya uyğunlaşmaları üçün ən vacib olan şərt onların işə düzəlməsi ilə bağlı problemlərinin həll edilməsi zərurətindən ibarətdir. Odur ki, miqrasiyanın bütün növləri iş qüvvəsinə olan tələb və təklif balansını dəyişməklə istər-istəməz milli və yerli əmək bazarındakı vəziyyətə təsir göstərir[42, s.418].

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı və dinamik artımı və onun dünyada rəqabət mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün perspektivdə insan kapitalının keyfiyyətinin, sosial-iqtisadi və ərazi mobilliyinin kəskin yüksəldilməsi tələb olunur. Bununla yanaşı, qarşıdakı dövrdə cəlb olunan əmək resurslarının həcminin dəyişməsi dinamik və struktur parametrlərə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, respublika iqtisadiyyatına xeyli həcmdə sərmayələrin yatırılması nəticəsində istehsal və emal müəssisələrinin inkişafına təkan verilmiş, regionlarda çoxlu sayda yeni müəssisələrin və daimi iş yerlərinin açılması təmin edilmişdir.

Aparılmış islahatlar nəticəsində özəl sektorun payı ümumi daxili məhsulun həcmində 2003-cü ildəki 74 faizdən 2015-ci ildə 80 faizə çatmış, məşğulluqda 75,3 faizə bərabər olmuşdur[4, s.273].

Son illər ərzində ölkədə hüquqi şəxslərin sayı artaraq 2015-ci ildə 6266 vahid yeni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxs qeydiyyatına alınmış, onların sayı artaraq ümumilikdə 100829 vahidə çatmışdır (Cədvəl 3.2).

Yeni fəaliyyətə başlamış sahibkarlıq subyektləri iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməkdədir. Ölkə ərazisində yeni müəssisələrin 53,4 faizi Bakıda, 46,4 faizi isə digər bölgələrdə qeydiyyatdan keçmişdir. Müəssisələrin çox hissəsi topdan və pərakəndə satış; avtomobillərin, motosikletlərin təmiri; kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq; tikinti; emal sənayesi; peşə, elmi və texniki fəaliyyət sahələrində fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı və strukturu

İllər	Cəmi sahibkarlıq subyektləri	hüquqi şəxslər		fiziki şəxslər	
		Sayı	faizlə	Sayı	faizlə
2005	279457	70287	25,2	209170	74,8
2010	400349	93416	23,3	306933	76,7
2011	440232	75632	17,2	364600	82,8
2012	511107	78966	15,5	432141	84,5
2013	541007	86010	15,9	454997	84,1
2014	614423	94563	15,4	519860	84,6
2015	677735	100829	14,9	576906	85,1
2015-ci il 2005-ci ilə nisb. %-lə	242,5	143,5		275,8	

Mənbə: 4, s. 274-275.

2015-ci il ərzində 64863 vahid fərdi sahibkarlıq formasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxs qeydiyyatdan keçmişdir. Ölkədə fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin ümumi sayı dinamik şəkildə artaraq 2016-cı ilin 1 yanvar tarixinə 57046 vahid olmuşdur.

Beləliklə, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsünə gəldikdə, onların 13,5 faizini hüquqi şəxslər, 86,5 faizini isə fiziki şəxslər təşkil etdiyi məlum olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan getdikcə əcnəbilər üçün cəlbedici dövlətə çevrilir, yaxşı iş yeri tapmaq üçün respublikamıza maraq göstərən əmək miqrantlarının sayı ilbəil artır. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda əcnəbilər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində işləyirlər. Daha çox onlar yüksək maaş alan mütəxəssislər olmaqla, əsasən, enerji və xidmət sektorlarında çalışırlar. Buna baxmayaraq, fəhlələr də kifayət qədər çoxdur və onların sayı getdikcə artır. Ancaq bununla bərabər, ölkə prezidentinin qeyd etdiyi kimi, biz miqrasiya siyasətimizi daha da gücləndirməliyik, çox ciddi sistem yaratmalıyıq. Ölkəyə daxil olan hər bir gələn xarici vətəndaş qeydiyyatdan keçməlidir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif inkişaf səviyyələrində özünü kəskin göstərən fərqlər – bəzi ölkələrin daha cəlbedici əmək bazarlarına malik olması, yüksək səviyyəli əmək haqqı ilə tanınması, liberal biznes mühitinə görə məşhurluğu, azad iqtisadi zonalarla təmsil olunması və sair bu kimi amillər miqrasiya proseslərini

stimullaşdırır. Yəni öz ölkəsində münasib iş tapa bilməyən, sosial cəhətdən təmin olunmayan, yaşayış səviyyəsi aşağı insanlar çıxış yolunu başqa ölkələrə miqrasiya etməkdə görürlər.

Ölkə prezidenti İ. Əliyevin fikrincə, bu gün biz miqrasiya məsələlərini daha da ciddi şəkildə tənzimləməli, əmək bazarının tənzimlənməsi məsələləri yüksək səviyyədə həll olunmalı, ölkə vətəndaşlarının hüquqları daha da ciddi şəkildə qorunmalı, xaricdən gələn vətəndaşlar üçün yaxşı şərait yaradılmalı, lakin ilk növbədə, respublika vətəndaşları işlə təmin olunmalıdırlar[12].

Hesab edirik ki, ölkəyə xarici investisiya cəlb olunarkən, yerli iş qüvvəsindən və yerli resurslardan istifadə zamanı eyni məhsuldarlığa malik olmaqla material və əmək haqqı xərcləri son məhsulun hesablanması və ödənilməsində eyni kəmiyyətdə ifadə olunmalıdır. Əgər əmək haqqının ödənişində və istehsal xərclərinin hesablanmasında ucuz resurslardan istifadə olunursa, onda ödəmə haqqı və qiymət fərqləri dövlət büdcəsinə keçirilməlidir.

Xarici şirkətlərlə müqavilə zamanı yerli əhalinin işlə təmin olunması, istehsal olunan məhsulun respublika ərazisində reallaşma payının müəyyən edilməsi ümumi iqtisadi mənafe baxımından qiymətləndirilməlidir. İstehlak bazarında əcnəbilərin yerli əhali ilə eyni şəraitdə olması vacibdir. Əgər eyni şirkətdə işləyən əcnəbi və Azərbaycan vətəndaşlarının əmək haqqında olan fərqlər əməyin kəmiyyəti və onun məhsuldarlığı ilə səciyyələnirsə, onda əcnəbi vətəndaşların istehlak etdiyi maddi və mənəvi nemətlərin qiymətlərinin gəlirlərə nisbətən indeksi həmin şirkətlərin mənsub olduğu ölkənin istehlak bazarında olan indekslərə uyğunlaşdırılmalıdır. Qiymət fərqi yaranan istehlak həcmi ölkənin mövcud dəyər vergisinə uyğun olaraq vergi bazasına cəlb olunmalıdır.

Fikrimizcə, şirkətlərdə işləyən fəhlə və qulluqçuların, eləcə də elmi potensialın istifadəsinin təkrar istehsalı üçün sosial müdafiə fonduna ayırmalar adambaşına düşən pensiya fondu nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

Azərbaycanda işsizliyin nəticələri olaraq əhalinin rifahı problemləri və miqrasiyanın kəskinləşməsi meylləri baş verir. Danılmaz bir həqiqətdir ki, dünya inteqrasiyası prosesində əmək qabiliyyətli əhalinin miqrasiyası təbii proses

olmaqla, integrasiya və əməkdaşlıq forması kimi geniş yayılmışdır. Bəzi siyasətçilər, xüsusilə də milli burjuasiya nümayəndələri bu prosesi qeyri-normal iqtisadi inkişaf kimi səciyyələndirirlər. Lakin bu prosesə liberal baxışlar mövqeyindən yanaşanlar haqlı olaraq azad rəqabət və inkişaf üçün iş qüvvəsinin miqrasiyasını normal hal kimi qiymətləndirirlər[24 ,s.70]. Hesab olunur ki, sosial gərginlik artsa da, daha yüksək qazanc əldə etmək iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin əhalinin başqa ölkələrə axıb getməsi və məskunlaşması təbii artımı və ailə problemlərini gərginləşdirir, kənd yerlərində nikahdan kənar qalan gənclərin sayı artır. Digər tərəfdən isə, əhalinin miqrasiyası baxımından əldə olunan qazancların respublikaya axını fərdi təsərrüfatın genişlənməsinə gətirib çıxarır, respublikaya gətirilən valyutani artırır, ölkədə ev təsərrüfatının inkişafı üçün əlavə maliyyə mənbəyi yaradır.

Prof. Ə.Q.Əlirzayev haqlı olaraq göstərir ki, Azərbaycanın rəqabət qabiliyyətliliyinin xüsusiyyətləri onda yüksək ixtisaslı əmək ehtiyatlarının və iş qüvvəsinin dəyərinin aşağı olmasıdır[25, s.13]. Həqiqətən də, son illərdə əhalinin təbii artım dinamikası iş yerlərinin artımını qabaqlayır ki, bu da iş qüvvəsinin miqrasiyası ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda, əhalinin 20%-nin öz yerlərindən didərgin olması və həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ömür səviyyəsini də azaltmışdır.

Prof. A.Ş.Şəkərəliyevin təbirincə desək, iş yerlərinin saxlanması və kütləvi işsizliyin qarşısının alınmasında əmək proteksionizmi siyasətinin həyata keçirilməsi, milli əmək bazarının qorunması üzrə tədbirlər sisteminin işlənilməsinə böyük ehtiyac vardır[51]. Həmin tədbirlər maliyyə, texnoloji, struktur, sənaye, ixrac-idxal siyasətinin formalaşması zamanı dövlət orqanları qarşısında yerli istehsalçıların maraqlarının nəzərə alınması, məhsuldar məşğulluğun stimullaşdırılması və təmin edilməsi üçün investisiyalar cəlb edilməsi kimi mühüm vəzifələr qoyur.

Uzunmüddətli dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatın inkişafının vacib fərqləndirici xüsusiyyətli əmək qabiliyyətli əhalinin sayının azalması şəraitində elmi-texniki və təbii-ərazi rentasının alınması imkanının ölkəyə immiqrasiya

resurslarının cəlb olunmasından yüksək asılılığı sayılır. Milli iqtisadiyyatın məhsuldarlığının və adambaşına ÜDM buraxılışının yüksəldilməsi xeyli dərəcədə məşğulluğun istehsal-təsərrüfat strukturunun yaxşılaşması ilə müəyyən olunacaqdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının texnoloji cəhətdən çoxukladlılığı və onun resurs-ərazi potensialının xeyli müxtəlifliyi əmək resurslarının keyfiyyəti və milli əməyin məhsuldarlığı arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır. Ona görə ki, milli əməyin məhsuldarlığı xeyli dərəcədə əmək resurslarının ərazi bölgüsündən və onların sayından asılıdır ki, bu da öz növbəsində ölkənin elmi-istehsal və təbii ərazi potensiallarından istifadə mümkünliyünü müəyyən edir.

Azərbaycanda təsərrüfatçılıq şəraitinin təbii-ərazi və texnoloji müxtəliflikləri ona gətirib çıxarmışdır ki, immiqrasiya tutumu həddində xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması əsasında əmək resursları kəsinin ixtisarı iqtisadiyyatın məhsuldarlığının və hər bir işləyəne ÜDM buraxılışının yüksəldilməsinin vacib amilinə çevrilmişdir. Məcmu əmək məhsuldarlığının artımına o zaman nail olmaq mümkündür ki, işçilərin sayının artımı hətta yüksək ixtisaslı olmayan işçilər cəlb edildikdə belə, Azərbaycan şəraitində məşğulluğun strukturunda əlverişli dəyişikliklərə gətirməyə qabil olsun. Əlavə elmi-texniki və təbii-ərazi rentasının istehsalı hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatına əmək immiqrantlarının cəlb olunması zamanı hər bir işləyəne ÜDM istehsalının yüksəldilməsinə gətirib çıxaran aşağıdakı uzunmüddətli səbəbləri ayırmaq olar:

1. İşə ixtisaslı və hərşeydən əvvəl isə, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb olunması onların təhsil xərclərinə qənaət etməyə və məşğulluğun keyfiyyət strukturunun yaxşılaşdırılması hesabına effekt əldə etməyə imkan verir. Məsələn, ABŞ-da mühəndis və kompüter fənləri sahəsində işləyən elmlər doktorlarının 40%-dən çoxu xaricdən gələndir; universitet müəllimlərinin 25%-i də immiqrantlardır. Qiymətləndirmələrə görə, ölkəyə təbiət elmləri sahəsində “orta səviyyəli” alimin cəlb olunmasından xalis uduş 1990-cı illərdə yarım milyon dollardan çox təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, qəbul edən ölkələrin “intellektual miqrantların” istifadəsi nəticəsində təhsil və kadrların elmi hazırlığı

sahəsində çox böyük məcmu qənaəti yaranır[92, s.252]. Azərbaycan üçün bu mənbə inkişaf etmiş ölkələrdən əhalinin həyat səviyyəsinə görə xeyli geri qalması səbəbindən məhdud sayılır.

2. Hətta aşağı ixtisaslı xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması belə, ölkədə məşğulluğun strukturunu yaxşılaşdırmağa imkan verə bilər. Məşğulluq nərdivanının aşağı pilləsində dayanan əmək miqrantları bu nərdivanın yuxarı pillələrindəki məşğulluğu bilavasitə yüksəldə bilərlər. Bu zaman yerli sakinlər üçün ixtisaslaşmış iş qüvvəsi bazarına qayıtmağa və öz təhsilinə uyğun iş yeri tutmağa imkan yaranır.

3. İşçi qüvvəsi kəsinin aradan qaldırılmasına kömək edən əmək miqrantlarının cəlb olunması yeni əraziləri və onların təbii resurslarını mənimsəməyə, iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişiklikləri həyata keçirməyə imkan verir

4. Müasir şəraitdə Azərbaycanda əmək resurslarının kəsiri rəqabət qabiliyyətinə malik innovasiya tipli ərazi-istehsal strukturlarının formalaşmasının qarşısını alan əsas amildir. Ölkəyə işçi qüvvəsinin axını əmək resurslarının təmərküzləşməsi səviyyəsini yüksəltməyə və iqtisadiyyatının klasterizasiyasından və ərazi-istehsal komplekslərinin inkişafından əlavə effekt almağa, eləcə də əlverişsiz regionlardan əhalinin gedişi zamanı meydana çıxan demoqrafik-ərazi tələlərinə düşməkdən qaçmağa imkan verir.

5. Məşğul immiqrantların artımı ixtisaslaşmış iş yerlərinin sayının yüksəlməsini stimullaşdırır, çünki əmək miqrantları eyni vaxtda istehlakçılar kimi çıxış edirlər. Onlara yaşamaq üçün ev və mənzil tələb olunur, deməli, həm də əlavə tikintiyə ehtiyac yaranır. Onlar qidalanmalıdırlar, deməli, qida məhsullarının istehsalı və bölgüsü sferasında əlavə iş yerləri əmələ gələcəkdir. Onlar ictimai nəqliyyatda iş yerlərinə qədər çatmalıdırlar, deməli, əlavə avtobuslar, sürücülər və s. tələb olunur. Əgər miqrantların sayı çoxdursa, onda bu iş yerləri də çoxsaylı ola bilər. Beləliklə, işlədikləri ölkəyə gəldikləri zaman əmək miqrantları qazandıqları pulun bir hissəsinin orada istehsal olunan əmtəə və xidmətlərə xərcləyirlər ki, bu da digərləri üçün iş yerlərinin yaranmasına kömək edir.

6. Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində miqrasiya edən əhalinin hərəkətinin, ayrı-ayrı regionlarda əmək bazarının formalaşması xüsusyyətləri nəzərə alınmaqla nizamlanması, keçmiş ittifaqın müxtəlif ərazilərindən respublikamıza məcburi surətdə qaçıb gəlmiş əmək qabiliyyətli əhalinin düzgün uçota alınıb işlə təmin edilməsi, məşğulluq dairəsində iqtisadi cəhətdən fəal əhali üzrə özünü idarəetmə mexanizminin yaradılması, əhalinin işlə təmin edilməsi üçün ayrı-ayrı ərazilər üzrə məqsədli kompleks proqramların işlənilib hazırlanması və s. tədbirlərin həyata keçirilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır[41, s. 248-249].

7. Əmək çatışmayan iqtisadiyyat şəraitində immiqrasiya iş qüvvəsi təklifinin və əmək bazarlarında rəqabətin artımına, işçiyə olan tələblərin səviyyəsinin yüksəltməsinə kömək edir, daha ucuz işçi qüvvəsi cəlb etməklə, əmək bazarında rəqabətin yüksəlməsi və əhalinin sosial-iqtisadi mobilliyinin artması ilə əlaqədar olaraq milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə və məhsulun istehsal xərcləri səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

8. Əhalinin aşağı ərazi mobilliyi ölkə iqtisadiyyatında effektiv ərazi-sahə dəyişikliklərinin xeyli məhdud həyata keçirilməsi amilinə çevrilir. Yüksək hərəkətliliyə qabil olan əmək miqrantlarının cəlb olunması ərazi mobilliyinin bilavasitə yüksəlməsinə kömək edir.

9. Dünya işçi qüvvəsi bazarında ölkənin fəallaşması iqtisadiyyatda xarici iqtisadi əlaqələrin, əmtəə ticarətinin inkişafı ilə, xarici kapitalın, effektiv texnologiyaların istehsal metodlarının cəlb edilməsi və xarici təcrübənin istifadəsi ilə şərtlənən struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini stimullaşdırır.

10. İstehsal həcmnin və daxili bazarın genişlənməsi ilə müsbət miqyas effektindən rentə alınması imkanları yüksəlir.

Beləliklə, strateji perspektivdə milli iqtisadiyyatın məhsuldarlığının dinamikası təkcə istifadə olunan əmək resurslarının keyfiyyətinin yaxşılaşmasından deyil, həm də onların sayından xeyli dərəcədə asılı olacaqdır. İmmiqrantların cəlb olunması hesabına iş qüvvəsi çatışmazlığının aradan qaldırılması məhsuldarlığın yüksəldilməsinin vacib amili sayılacaqdır. Azərbaycan

iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlüklərinin reallaşdırılması üçün immiqrasiya resursuna azqiymətli və azəhəmiyyətli resurs kimi münasibəti köklü surətdə dəyişmək, immiqrasiya çağırışı və onun inkişafında immiqrasiyanın rolunun artımı kontekstində milli iqtisadiyyatın dinamik və struktur dəyişikliklərini həyata keçirmək vacibdir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat zamanı ümumiləşdirmələr aparılaraq nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı nəticələr alınmış, konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

1. Əhali miqrasiyası özündə sosial-iqtisadi hadisələri ehtiva etməklə yanaşı, cəmiyyətin təsərrüfat və sosial-siyasi həyatının müxtəlif tərəfləri ilə, o cümlədən onun dəyişiklikləri üzrə yaranmış tendensiyalarla bağlıdır. Miqrasiya sahəsi üzrə aparılmış tədqiqatlar onun iki aspektə baxılmasını zəruri edir. Birinci halda miqrasiya ərazi yerdəyişməsinin başa çatması kimi qəbul olunur. Bu zaman müvafiq miqrasiya məskunlaşma proseslərini əhatə etməklə, daimi yaşayış yerini yerdəyişməsi ilə bağlı olur. İkinci halda, miqrasiya prosesini əhali məskunlaşması kimi də qəbul etmək mümkündür.

2. Miqrasiya proseslərinin ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri artmaqda davam edir, çünki müasir şəraitdə miqrasiya dəyişkənliyi məhsuldar qüvvələrin daha dinamik inkişaf prosesinin elementlərindən biri kimi çıxış edir ki, bunun da əsasında məhz iqtisadi amil dayanır. Müasir şəraitdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və əhalinin həyat səviyyələrində fərqlərə malik MDB ölkələrində iqtisadi amillər əhalinin miqrasiyasına həlledici təsir göstərir. Müasir şəraitdə əhalinin yerdəyişməsini doğuran iqtisadi səbəblər kapitalın, istehsalın, məhsuldar qüvvələrin hərəkətinə olan tələbatla şərtlənir. Kapitalın bir sahədən digərinə, bir ərazidən başqa əraziyə yerdəyişməsi işçi qüvvəsinin azad yerdəyişməsinin qanunauyğun zəruriliyini şərtləndirir.

3. İqtisadiyyatın inkişafı baxımından əhalinin miqrasiyası müsbət hadisədir. Bu, istehsalda fasiləsiz struktur dəyişiklikləri ilə şərtlənən iqtisadiyyatın özünün obyektiv tələbatıdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı həm əhalinin məşğulluq strukturunda, həm də onun hərəkətliliyində fasiləsiz dəyişikliklər tələb edir.

Miqrasiya proseslərinin müasir inkişaf qanunauyğunluqlarını xarakterizə etməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, miqrasiya əhalinin həyat şəraitinin dəyişməsi-onun peşəkar, mədəni və maddi səviyyəsinin artımı vasitəsi sayılır. Əhalinin miqrasiyası ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafına öz funksiyalarını həyata keçirmək

vasitəsilə təsir edir. Belə ki, yenidən bölgü funksiyası ərazi məkanında iş qüvvəsinin yenidən bölgü qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Onun iqtisadi əhəmiyyəti özünü onda göstərir ki, əmək miqrasiyası əməyin dəyişməsi qanununun meydana çıxması kimi çıxış etmək və xeyli dərəcədə əmək məhsuldarlığının, elmi-texniki yeniliklərin tətbiqinin artım tempini şərtləndirir. Sosial baxımdan ərazi yerdəyişmələri milli mədəniyyətlərin sosial-psixoloji xarakteristikaları, inteqrasiyaları nöqtəyi-nəzərindən əhalinin inkişafına kömək edir.

Miqrasiya proseslərinin qəbul edən və göndərən ölkələrə təsiri həm müsbət, həm də mənfi tərəflərə malikdir. Qəbul edən ölkələrdə(demoqrafik baxımdan) miqrasiya birbaşa əhalinin sayının artımına, eləcə də onun gəncləşməsinə böyük təsir. İmmiqrasiya prosesləri işçi qüvvəsinin təhsil və ixtisaslaşma səviyyəsinin balansı baxımından həm də keyfiyyət dəyişmələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

4. Miqrasiya siyasətinin köməyiylə ayrı-ayrı ərazilərin əhalisinin sayını yalnız birbaşa, yəni əmək resurslarının zəruri sayının regiona istiqamətlənməsi yolu ilə deyil, həm də dolaylı yolla, yəni regiona müəyyən peşəkar-ixtisaslı tərkibə, cinsə və yaşa malik işçilərin cəlb olunması və əməkqabiliyyətli əhalinin təkrar istehsalı üçün əlverişli şəraitin yaradılması hesabına tənzimləmək olar. Əhali miqrasiyasının daha böyük hissəsi üçün birbaşa təsir metodları mümkün deyil. Miqrasiya proseslərinə birbaşa təsir metodları yalnız o halda effektiv olur ki, miqrasiya prosesinin məqsəduyğunluq şəraitində inkişaf edə bildiyi müvafiq mühit yaranmış olsun. Belə şəraitin yaradılması üçün əhalinin əmək miqrasiyası prosesinə dolaylı təsir metodları istifadə olunur.

5. Azərbaycanda sürətli sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, enerji-nəqliyyat sahələrində beynəlxalq kommunikasiyaların genişlənməsi, eyni zamanda, ölkəmizin geosiyasi mövqeyi qloballaşma kontekstində miqrasiya proseslərinin daha da intensivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, ölkəmizin bir sıra dövlətlərlə vizasız gediş-gəliş rejiminin mövcud olması nəticəsində respublikamızın ərazisindən tranzit qaydada keçən və ya qısa müddətə gələn, üçüncü dövlətlərə getmək istəyən, yaxud qanuni əsaslar olmadan ölkə ərazisində yaşamaq istəyən əcnəbilərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar ölkənin inkişafı və təhlükəsizliyinin təmini

baxımından milli maraqlara uyğun miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsini, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsini, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini, habelə bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

6. Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin kompleks proqramının işlənilib hazırlanmasının birinci mərhələsində miqrasiya siyasətinin elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyasının ilk aralıq istiqaməti kimi əhalinin və əmək resurslarının ərazilərarası azad yenidən bölgüsü üçün şəraitin yaradılması (əhalinin ərazi mobilliyinin təmin edilməsi) çıxış edir. İkinci aralıq istiqamət ölkəyə təyin edilmiş miqyasda və leqal əsasda müəyyən keyfiyyətdə immiqrantların cəlb olunmasına əsaslanan düşünülmüş seçmə qabiliyyətli immiqrasiya siyasətinin aparılmasından ibarətdir. Miqrasiya siyasətinin elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyasının digər istiqamətləri isə məcburi miqrantlara sosial kömək daxil olmaqla yeni yaşayış yerinə köçürülənlərin adaptasiyasına yardım göstərməkdən, eləcə də immiqrasiya nəzarətinin həyata keçirilməsi və kriminalsayacağı xarakter daşıyan qeyri-qanuni miqrasiyaya əks təsirdən ibarət olmalıdır.

Miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin kompleks proqramının işlənilib hazırlanmasının ikinci mərhələsində Azərbaycan ərazisində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin vahid dövlət siyasətinin reallaşdırılması mexanizmlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, burada ilk növbədə kompleks və universal miqrasiya qanunvericiliyi hazırlanmalı, immiqrasiya və Azərbaycan ərazisinə gəlmə kimi sferalarda “qüsurlar” ləğv edilməli, miqrantlar kateqoriyasının vahid təsnifatı işlənilib hazırlanmalıdır. Bundan sonra, respublika üzrə miqrasiya axınlarının dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi və inzibati-hüquqi tədbirlər sistemi, eləcə də məcburi miqrantlar kateqoriyasına dövlət köməyinin zəmanətli formalar sistemi yaradılmalıdır. Bu mərhələnin sonunda daha effektiv istifadə məqsədilə miqrantların ayrı-ayrı kateqoriyalarının problemlərinin həllinə ayrılan respublika və yerli büdcə vəsaitlərinin təmərküzləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir. Hesab edirik ki, respublikada miqrasiya problemlərinin həlli vahid icra hakimiyyəti orqanı

tərəfindən həyata keçirilməlidir ki, onun da strukturu miqrasiya proseslərinin idarə edilməsinin mürəkkəbliyinə və kompleksliliyinə uyğun gəlməlidir.

7. Miqrasiya proseslərində zərər çəkmiş əhalinin kütləvi fəvqəladə çıxışı problemlərinin həlli üçün ilk növbədə sosial-iqtisadi şərait kompleksinin, etnik proseslərin təhlili əsasında daha problemlə regionlarda miqrasiya vəziyyətinin proqnozlaşdırılması həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən, miqrantların kütləvi çıxışı halında dövlət öz miqrasiya infrastrukturunun müvafiq müəssisəsinə, habelə resursları operativ cəlb etmək və digər respublika və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı təsiri həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır.

8. Bütövlükdə əhalinin sahə aspektində hərəkəti zamanı baş verən kortəbiiyyətin azaldılması və işə mütəşəkillik xarakteri verilməsi, əhali miqrasiyasının tənzimləməsi məqsədilə bir sıra tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: miqrasiya proseslərinin idarə olunmasının daha da təkmilləşdirilməsi; miqrasiya proseslərinin statistik-hesabat materiallarının keyfiyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi; miqrasiya edən əhalinin tərkibi və xarakterik cəhətləri nəzərə alınmaqla, həmin ərazilərdə zəruri istehsal obyektlərinin yaradılması; miqrasiya edən əhalinin sosial müdafiəsinin daha da təkmilləşdirilməsi; ayrı-ayrı ərazilərdə bütövlükdə əhalinin, o cümlədən gənclərin yaşayış mənzilləri və işlə təmin edilməsinə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsi; kənd yerlərində zəruri sosial-iqtisadi şərait yaratmaqla, gənclərin şəhərə axınının qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi; xarici şirkətlərlə müqavilə zamanı yerli əhalinin işlə təmin olunmasının, istehsal olunmuş məhsulun respublika ərazisində reallaşma payının müəyyən edilməsinin ümumi iqtisadi mənafe baxımından qiymətləndirilməsi; xarici vətəndaşların istehlak bazarında yerli əhali ilə eyni şəraitdə olmasının təmin edilməsi üçün tədbirlər hazırlanması; eyni şəraitdə işləyən xarici və Azərbaycan vətəndaşlarının əmək haqqında olan fərqlərin aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlərin keçirilməsi.

9. Hətta aşağı ixtisaslı xarici işçi qüvvənin cəlb olunması belə, ölkədə məşğulluğun strukturunu yaxşılaşdırmağa imkan verə bilər. Məşğulluq nərdivanının aşağı pilləsində dayanan əmək miqrantları bu nərdivanın yuxarı pillələrindəki

məşğulluğu bilavasitə yüksəldə bilərlər. Bu zaman yerli sakinlər üçün ixtisaslaşmış iş qüvvəsi bazarına qayıtmağa və öz təhsilinə uyğun iş yeri tutmağa imkan yaranır.

10. Müasir şəraitdə Azərbaycanda əmək resurslarının kəsiri rəqabət qabiliyyətinə malik innovasiya tipli ərazi-istehsal strukturlarının formalaşmasının qarşısını alan əsas amildir. Ölkəyə işçi qüvvəsinin axını əmək resurslarının təmərküzləşməsi səviyyəsini yüksəltməyə və iqtisadiyyatının klasterizasiyasından və ərazi-istehsal komplekslərinin inkişafından əlavə effekt almağa, eləcə də əlverişsiz regionlardan əhalinin gedişi zamanı meydana çıxan demoqrafik-ərazi tələlərinə düşməkdən qaçmağa imkan verir.

11. Məşğul immiqrantların artımı ixtisaslaşmış iş yerlərinin sayının yüksəlməsini stimullaşdırır, çünki əmək miqrantları eyni vaxtda istehlakçılar kimi çıxış edirlər. Onlara yaşamaq üçün ev və mənzil tələb olunur, deməli, həm də əlavə tikintiyə ehtiyac yaranır. Onlar qidalanmalıdırlar, deməli, qida məhsullarının istehsalı və bölgüsü sferasında əlavə iş yerləri əmələ gələcəkdir. Onlar ictimai nəqliyyatda iş yerlərinə qədər çatmalıdırlar, deməli, əlavə avtobuslar, sürücülər və s. tələb olunur. Əgər miqrantların sayı çoxdursa, onda bu iş yerləri də çoxsaylı ola bilər. Beləliklə, işlədikləri ölkəyə gəldikləri zaman əmək miqrantları qazandıqları pulun bir hissəsinin orada istehsal olunan əmtəə və xidmətlərə xərcləyirlər ki, bu da digərləri üçün iş yerlərinin yaranmasına kömək edir.

12. Əmək çatışmayan iqtisadiyyat şəraitində immiqrasiya iş qüvvəsi təklifinin və əmək bazarlarında rəqabətin artımına, işçiyə olan tələblərin səviyyəsinin yüksəltməsinə kömək edir, daha ucuz işçi qüvvəsi cəlb etməklə, əmək bazarında rəqabətin yüksəlməsi və əhalinin sosial-iqtisadi mobilliyinin artması ilə əlaqədar olaraq milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə və məhsulun istehsal xərcləri səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

13. Əhalinin aşağı ərazi mobilliyi ölkə iqtisadiyyatında effektiv ərazi-sahə dəyişikliklərinin xeyli məhdud həyata keçirilməsi amilinə çevrilir. Yüksək hərəkətliliyə qabil olan əmək miqrantlarının cəlb olunması ərazi mobilliyinin bilavasitə yüksəlməsinə kömək edir.

Azərbaycanın kompleks miqrasiya siyasəti çərçivəsində əmək miqrasiyası proseslərinin idarə edilməsi, fikrimizcə, prioritet istiqamətlərdən biri olmalı və özündə aşağıdakıları ehtiva etməlidir:

- işçi qüvvəsinin hərəkətinin tənzimlənməsi;
- miqrasiya nəzarətinin nizamlanması;
- əmək miqrasiyası axınlarının istiqaməti;
- vahid normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- işçi qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

14. Dünya işçi qüvvəsi bazarında ölkənin fəallaşması iqtisadiyyatda xarici iqtisadi əlaqələrin, əmtəə ticarətinin inkişafı ilə, xarici kapitalın, effektiv texnologiyaların istehsal metodlarının cəlb edilməsi və xarici təcrübənin istifadəsi ilə şərtlənən struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini stimullaşdırır.

15. Strateji perspektivdə milli iqtisadiyyatın məhsuldarlığının dinamikası təkcə istifadə olunan əmək resurslarının keyfiyyətinin yaxşılaşmasından deyil, həm də onların sayından xeyli dərəcədə asılı olacaqdır. İmmiqrantların cəlb olunması hesabına iş qüvvəsi çatışmazlığının aradan qaldırılması məhsuldarlığın yüksəldilməsinin vacib amili sayılacaqdır. Azərbaycan iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlüklərinin reallaşdırılması üçün immiqrasiya resursuna azqiymətli və azəhəmiyyətli resurs kimi münasibəti köklü surətdə dəyişmək, immiqrasiya çağırışı və onun inkişafında immiqrasiyanın rolunun artımı kontekstində milli iqtisadiyyatın dinamik və struktur dəyişikliklərini həyata keçirmək vacibdir.

16. Miqrasiya proseslərinin doğurduğu problemlərə iki istiqamətdə yanaşmaq lazımdır:

- daxili miqrasiyanın əmələ gətirdiyi problemlər;
- xarici miqrasiyadan yaranan fəsadlar.

Daxili miqrasiyanın respublikamızda yaratdığı problemlər əsasən əhalinin kəndlərdən şəhərə axını ilə bağlıdır. Bunun isə əsas səbəbi 2008-ci ilə qədər ölkəmizdə regionların nisbətən zəif inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı üç dövlət proqramının qəbul olunaraq icra edilməsi

nəticəsində bölgələrin simasında, onların sosial-iqtisadi infrastrukturunun xeyli yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermiş, xeyli iş yerləri açılmış, məşğulluğun səviyyəsi yüksəlmişdir.

Regionlarda sahibkarlığın inkişafı məqsədilə təkmil rəqabət mühitinin yaradılması bölgələrin inkişafına təkan vermişdir. Daha çox sosial-iqtisadi, mədəniyyət və turizm obyektlərinin tikintisi əhalinin, xüsusilə də gənclərin şəhərə axınını dayandırmış, bunun əksi olan prosesə rəvac vermişdir. Əhalinin daha gənc hissəsi ən çox öz bölgələrində ali və ya orta ixtisas təhsilinə, peşə hazırlığına üstünlük verməyə başlamışlar. Vaxtilə erməni işğalçıları tərəfindən Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonun zəbt olunması da həmin bölgələrdə yaşayan əhalinin, xüsusilə də əmək qabiliyyətli gənclərin qazanc dalınca xaricə axını ilə bağlı olmuşdur. Sərhədyanı rayonların bu şəkildə boşalması istər-istəməz erməni quldurlarının həmin bölgələri işğal etməsinə müəyyən imkan yaratmışdır. Odur ki, regionların, o cümlədən sərhədyanı bölgələrin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsi hökumətin daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, əhalinin həmin bölgələrdən digər yerlərə axınının qarşısını almaq məqsədilə kompleks tədbirlər daha da artırılmalıdır. Belə tədbirlərdən biri də orada sosial-iqtisadi, mədəni, idman və turizm obyektlərinin tikintisi ilə yanaşı, insanlara orada daimi daimi qalıb işləmələri üçün əmək haqqı, vergi, kredit, qiymət, sosial, sığorta və s. bu kimi güzəştlərin artırılmasıdır.

17. Yeni miqrasiya siyasəti modelinin formalaşmasının vacib istiqamətləri sırasına aşağıdakıları aid etmək zəruridir:

- Azərbaycan Respublikasının miqrasiya məcəlləsinin qəbulu, milli hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, MDB ölkələri ilə viza rejiminin tətbiqi və iki ölkədə işləyən vətəndaşlara sosial hüquqların təmin edilməsi üçün ikitərəfli hökumətlərarası müqavilələrin bağlanması, Azərbaycanın miqrantların hüquqlarının müdafiəsi haqqında beynəlxalq hüquq aktlarına qoşulması şərtlərinin hazırlanması əsasında Azərbaycan vətəndaşlarının xaricə miqrasiyası və xarici vətəndaşların ölkəmizə miqrasiyası ilə bağlı əmək miqrasiyası sahəsində qanunvericilikdə dəyişikliklər aparılması, vətəndaşların bəzi kateqoriyaları üçün vətəndaşlığın alınması prosedurlarının asanlaşdırılması;

- miqrasiya prosesləri üzrə nazirliyin yaradılması, respublika və regional hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı təsirinin effektivliyinin yüksəldilməsi, dövlət sərhədlərinə və bütün ölkə ərazisinə miqrasiya nəzarətinin gücləndirilməsi əsasında Azərbaycan əmək bazarının və ölkə vətəndaşlarının iş yerlərinə görə məşğulluğun prioritet hüquqlarının müdafiəsi üzrə effektiv mexanizmlərin formalaşdırılması; qeyri-leqal miqrantları gətirən nəqliyyat təşkilatlarına sərt sanksiyaların tətbiqi; qeyri-leqal işçi qüvvəsinin istifadəsi üzərində nəzarətin möhkəmləndirilməsi; ölkədə qeyri-qanuni yaşamağa cəhd edən xarici vətəndaşların məsuliyyətinin yüksəldilməsi; xarici işçi qüvvəsindən işəgötürənlərin istifadəsi üzərində işlək nəzarətin formalaşması və bu istifadənin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şərtlərinə onlar tərəfindən riayət olunması;

- vaxtlı-vaxtında informasiya mübadiləsinə həyata keçirməklə respublika və yerli hakimiyyət orqanlarına effektiv qarşılıqlı təsiri həyata keçirməyə imkan verən vahid informasiya məkanının formalaşdırılması;

- keçmişdə xaricə getmiş miqrantların, ilk növbədə isə yüksək ixtisaslı miqrantların vətənə qayıtması stimullarının yaradılması;

- xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması və istifadəsi prosesinin tənzimlənməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı. Belə ki, qeyri-leqal miqrasiyanın əks- təsir problemləri əhəmiyyətli dərəcədə regional xüsusiyyətlərə malikdir.

18. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin yüksək intensivliyi dövlətdən onların təkmilləndirilməsi üzrə fəaliyyətin artırılmasını tələb edir. Azərbaycanın miqrasiya siyasəti işlənilib hazırlanarkən respublikanın cari və perspektiv social-iqtisadi tələbatının ödənilməsinə, eləcə də miqrantların qanuni hüquqlarının həyata keçirilməsinə yönəldilmiş iqtisadi, inzibati və hüquqi tədbirlər kompleksinin reallaşdırılması onun yaxın perspektivə prioritet istiqamətlərindən birinə çevriləcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, “Qanun”,2006.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), Bakı, Nurlar, 2004.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət proqramı. Bakı, 14 aprel 2009.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2016, 448 s.
5. Apatridlərin statusu haqqında 28 sentyabr 1954-cü il Konvensiyası. İnsan hüquqları beynəlxalq müqavilələr toplusu, Bakı,2008.
6. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 24 dekabr 2002-ci il tarixli qanunu, Bakı, 2007.
7. Azərbaycan Respublikasının dövlət miqrasiya idarəetmə siyasəti konsepsiyası. 13 iyul, 2004// Vətəndaşlıq və miqrasiya haqqında normativ-hüquqi sənədlər toplusu. Bakı “Qanun”, 2007.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı(2006-2008-ci illər) // Vətəndaşlıq və miqrasiya haqqında normativ-hüquqi sənədlər toplusu. Bakı, “Qanun”, 2007.
9. “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”.Bakı, 2004.
10. “Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhali sakinliyinin inkişafı sahəsində Dövlət Proqramı” Bakı,2004.
11. “Miqrasiya proseslərinin idarəolunmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 mart 2009-cu il tarixli 69 sayılı Fərmanı.
12. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin çıxışı, Azərbaycan qəzeti, 12 mart 2010-cu il.

13. “Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin verilməsi Qaydaları”. AR NK-nın 30 iyun 2009-cu il tarixli 102 sayılı qərarı.

14. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2016, Bakı: Səda, 2016, 824 s.

15. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri 2016, (Statistik məcmuə). Bakı, 2016, 480 s.

16. Qaçqınların statusu haqqında 28 iyul 1951-ci il konvensiyası. İnsan hüquqları-beynəlxalq müqavilələr toplusu. Bakı, 2008.

17. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. “Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, 2013, 107s.

18. Azərbaycanın regionları 2013,(Statistik məcmuə) Bakı, 2013.

19. Abdullayev F. Müasir Azərbaycan dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009, 328 s.

20. Balayev R.Ə. Urbanizasiya zonalarının ərzaq problemi. İqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı 2001, 48 s.

21. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (2002) Puç olmuş arzular – Azərbaycanda insan alverinə dair hesabat

22. Yozef E.Stiqliz Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar Bakı: 2004, 317 c.

23. Əhmədov M.A.Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması.Bakı Azərneşr,2003,520s.

24. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, “Adiloğlu”, 2005.

25. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası. Bakı, „Odlar yurdu“, 1999, 104 s.

26. Əliyev M.Ə., Həmidov H.İ. İnsan resurslarının idarə edilməsi(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, „Nurlan“, 2002,255 s.

27. Əliyev Ə. Müasir beynəlxalq hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri, Bakı, 2007, 488 s.
28. Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M., Məmmədov X. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Bakı, 2003, 440 s.
29. Hacıyev Ş.H. 2011-ci ildə dövlət büdcəsi dayanıqlı inkişafın möhkəmlənməsində yeni mərhələ olacaq. // "Azərbaycan" qəzeti, 22 oktyabr, 2010-cu il.
30. İbadov S. "İqtisadiyyat", Bakı-2008, 414 s.
31. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. T.S.Vəliyevin, Т.С.Вялийевин, Ə.R.Babayevin ümumi elmi rədəktəsi ilə Bakı, 2001, 684s.
32. Keynz J.M. Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Bakı: Qanun, 2001, 478 s.
33. Kəlbəliyev Y.A. "Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri" (Monoqrafiya) Bakı, "Elm", 2003, 468 s.
34. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri (Gəlir nəzəriyyəsi). Bakı, "Nağıl evi", 2004, 324 s.
35. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi, Bakı, 2002, 544 s.
36. Mehraliyev E. Azərbaycanda əhalinin miqrasiyası və demoqrafik proses. // "İqtisadiyyat və həyat" jurnalı, 1991, № 5
37. Miqrasiya bələdçisi. Redaktor M.Məmmədquliyev. Bakı, 2004. 117 s.
38. "Miqrasiya proseslərinin öyrənilməsinə dair" seçmə statistik müəyyənin nəticələri haqqında HESABAT, Bakı – 2010, 366 s.
39. Miqrasiya Xidməti İctimai Birliyinin məlumatı // "Azərbaycan" qəzeti, 2008-ci il, 19 dekabr.
40. Muradov R.Ş. "Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması və məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri" doktorluq dissertasiyası. Bakı-1, 2002.
41. Muradov R.Ş. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm", 2000, 340 s.

42. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı, “Elm”, 2004, 660 s.
43. Muradov Ş.M. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil. Buraxılış №1, Bakı, 2003, s.20-39.
44. Muradov Ş.M. Müasir dünyada və Azərbaycanda gedən demoqrafik dəyişikliklər: əsas meyllər və problemlər. “Müasir dövrdə Azərbaycanda demoqrafik inkişafın, məşğulluğun və işsizliyin sosial-iqtisadi problemləri”. Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2003, s-6-13.
45. Muradov Ş.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanda demoqrafik inkişaf konsepsiyası // Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2003.
46. Muradov Ş. Azərbaycanın əmək potensialının və ondan istifadənin sosial-iqtisadi strategiyası. AMEA Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 2001, №3-4, s.3-24.
47. Muradov Ş.M. Müasir mərhələdə demoqrafiya və məşğulluq siyasətinin formalaşması problemləri, AMEA Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 1997, №1-4, s.30-45.
48. Musayev A.F., Qarayev İ.A. Sosial siyasət və iqtisadi inkişaf // Azərbaycan vergi jurnalı, Bakı, 2013, yanvar, s. 67-86
49. Muradov Ş.M., Baxış Ç.Ə. Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. Bakı, 2013, 135 səh.
50. Rəcəbli H. Müstəqillik dövründə respublikada demoqrafik vəziyyət // “Odlar yurdu” Universitetinin elmi əsərləri, 2006, №17. 310 s.
51. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi(Monoqrafiya). Bakı, “İqtisad Universiteti”, 2011, 542 s.
52. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər(Monoqrafiya). Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2009, 415 s.
53. Şirinov Ə.A. Miqrasiya və sığınacaq məsələləri üzrə terminlərin izahlı lüğəti-Bakı, 2008, 161 s.
54. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi. B.: Gənclik, 2001, 317 s.
55. Sərdarov M. Azərbaycanda miqrasiya prosesləri, Bakı, 2004

56. Sərdarov M. Ölkədə əhali miqrasiyasının idarə olunmasına diqqət artırılır. // “Sosial-siyasi problemlər”, Məqalələr toplusu, X. Buraxılış, 2004.
57. Абидов М.Х. Демографическое развитие трудоизбыточных регионов Южного федерального округа. Махачкала: ООО «ИД Наука плюс», 2008.
58. Алешковский И.А. Детерминанты внутренней миграции населения: Анализ отечественных и зарубежных исследований / Ред. В.А. Ионцев. М.: МАКС Пресс, 2006. - 76 с.
59. Атмачев А.Л. Государственное регулирование международной трудовой миграции и специфические проблемы России // Экономика и управление: вопросы теории и практики. Новороссийск, 2005. - № 1. -С.29-31.
60. Ахиезер А.С. Миграция в российской истории // Власть. М., 2006. - № 5. - С.20-24.
61. Ахиезер А.С. Диалектика урбанизации и миграции в России// Общественные науки и современность. 2000.№ 1.
62. Балашова Т.Н. О некоторых проблемах совершенствования правового регулирования миграционных процессов в Российской Федерации // Вестник Елецкого гос. ун-та им. И.А.Бунина. Елец, 2005. - Вып. 10 Сер.: Право. - С.252-255.
63. Боярский Ф.Я. Валентей Д.И., Волков А.Г. и др. Курс демографии: Учебное пособие для вузов. М., Статистика, 1967.
64. Бритвина И.Б. Факторы, детерминирующие процесс адаптации вынужденных мигрантов из стран ближнего зарубежья // Известия Челябинского научного центра. Челябинск, 2005. - Вып. 2. - С. 124-128.-Библиогр.: с. 128.
65. Бердяев Н.А. О назначении человека. М., 1993.
66. Бровчак С.В. Миграционные процессы в Российской Федерации // Региональная экономика: теория и практика. М., 2005. - № 12. - С.57-62.
67. Болдырев С.И. Квоты — запланированные заботы. // ВП. Миграция. №15. 2008.

68. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Миграция: сущность и явление / Рос. акад. образования; Моск. психол.-социолог, ин-т. М.: Изд-во Моск. психол.-социолог. ин-та; Воронеж: МПДЭК, 2004. - 294 с.
69. Буров А.С. Эффективность внешней торговли России: методология расчетов. – М.: Финансы и статистика, 2003, - с. 3
70. Вечканов Г.С. Миграция трудовых ресурсов в СССР: Полит.-экон.аспект.Л.:Изд-во ЛГУ,1981
71. Вакуленко Е. С., Фурманов К. К. Моделирование регистрируемых миграционных потоков между регионами Российской Федерации // Прикладная эконометрика, 2011 –1(21).– С. 35–55.
72. Вакуленко Е. С., Фурманов К. К. Опыт моделирования миграционных потоков на уровне регионов и муниципальных образований РФ / Научные труды ИНП РАН. -М.: МАКС Пресс, 2011 - № 1. - С. 431–450.
73. Вендина О. Миграционная ситуация в регионах России. Вып. 3. Мигранты в Москве: грозит ли российской столице этническая сегрегация? / Под ред. Зайончковской Ж. М., 2005. - 88 с.
74. Вершинина И.А. Глобализация и миграционные процессы. М.: МАКС Пресс, 2006. - 20 с.
75. Вершинина И.А. Миграционные процессы в контексте глобализации // Объединенный научный журнал. М., 2006. - № 5. - С.9-13.
76. Вишневский А.Г. Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации 2008: Россия перед лицом демографических вызовов. - М: ПРООН, 2009. - 208 с.
77. Герасимова И.А. Источники доходов как фактор межрегиональной социально- экономической дифференциации населения России (1995-2007 гг.) // Прикладная эконометрика, 2009. - №4(16). – С. 60-84.
78. Гончаренко А.Б., Староверов О.В. Мобильность населения и качество жизни // Экономика и мат. методы, 2002. – Т.38, № 1. – С.24-35.

79. Глушенко Г.И. Влияние международной трудовой миграции на развитие мирового и национального хозяйства. М.: ИИЦ "Статистика России", 2006. - 267 с. - Библиогр.: с.245-266.

80. Глушенко Г.И. Денежные переводы международных трудовых мигрантов: характеристика и детерминанты // Вопросы статистики. – 2005. - №3. – с.38-50

81. Демографический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1985.

82. Демографический фактор в социально-экономическом развитии региона (на примере Пермской обл.) / Под ред. В.А.Ионцева. М.: ТЕИС, 2004. - 256 с.

83. Демографическая модернизация России, 1900-2000/Под ред. А.Г. Вишневского.М.,2006

84. Демографический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия,1985.

85. Денисенко М.Б. Детерминанты межрегиональной миграции в России// Новейшие изменения во внешней и внутренней миграции населения в России и их экономическое значение.М.; СПб.,1994

86. Дохунаева Т.Н. Миграция населения // Трудовое право. М., 2006. - № 7.-С. 10-17.-Библиогр.: с. 17.

87. Дусь Ю.П., Разумов В.И. Учет и некоторые механизмы регулирования миграции специалистов высшей квалификации // Личность. Культура. Общество. М., 2006. - Т. 8, вып. 3. - С.311-320.

88. Егоршин, А.П. Мотивация трудовой деятельности: Учеб. пособие.- 3-е изд. перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2011. - 378 с.

89. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. М.:Наука, 1991.

90. Зайончковская Ж.А. Миграционная ситуация в современной России // Человек и труд. 2005. - № 6. - С.31-37.

91. Иванов С. Трудовая миграция: факторы и альтернативы // Россия в глобальной политике. М., 2006. - Т.4, № 3. - С. 129-142.
92. Ивахнюк И.В. Международная трудовая миграция: учеб. пособие. - М.: Изд-во МГУ: ТЕИС, 2005. 286 с.
93. Иванова Т.Д. Трудовая миграция россиян: Некоторые результаты социологических исследований // Проблемы прогнозирования. М., 2005.-№2.-С. 150-160.
94. . Ионцев В.А. Детерминанты внутренней миграции населения в современной России // Вестник Моск. гос. ун-та. Серия 6. Экономика. -М, 2006. № 2. - С.56-78.
95. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. М.: МГУ - Диалог, 1999. - Вып. 3.-370 с.
96. Ионцев В.А. Международная миграция: теория и история изучения. Научная серия «Международная миграция населения: Россия и современный мир». Вып. 3. М.: Диалог-МГУ. ,1999
97. Исаков К.И. Управление процессом миграции на примере Российской Федерации и Кыргызской Республики // Вестник Университета / Гос. ун-т управления. М., 2006. - № 1. - С. 147-151.
98. Карпова И.В. Международное сотрудничество России в сфере регулирования внешней трудовой миграции. - М.: Научная книга, 2008. – 184с.
99. Кибанов, А.Я. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности: Учебник Текст. / А.Я. Кибанов, И.А. Баткаева, Т.А. Митрофанова, М.В. Ловчева. Под ред. А.Я. Кибанова. М.: инфра-м, 2011. - 524 С.
100. Кирпичев Б.В. Миграция населения как источник динамики и воспроизводства рабочей силы // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н.А.Некрасова. Сер.: Экон. науки. Проблемы новой полит, экономии. Кострома, 2005. - № 5. - С.80-84.
101. Косьмин А.Д., Метелев С.Е. История экономических учений. Омск, 2005

102. Коршунова Н.Е., Шатаева О.В., Шатаева И.И. Факторы социальной адаптации мигрантов на Московском рынке труда: - монография / Коршунова Н.Е., Шатаева О.В., Шатаева И.И. – М.: РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2013. – 108 с.

103. Кугушев Р.Р., Шапиро С.А. Оптимизация процессов регулирования трудовой миграции в экономике Российской Федерации. Монография /Р.Р. Кугушев, С.А. Шапиро. М.: Издательство «Авторская мастерская», 2015. – 132 с.

104. Курило Т.А. Управление миграционными процессами как часть демографической политики РФ. Миграция в современной России: состояние, проблемы тенденции: Сб. науч. тр. / Под общ. Ред. К.О. Ромодановского, Е.Ю. Егоровой, В.А. Лянного. – М.: ФМС России, 2012. – 174 с.;

105. Кумсков Г.В., Беспалов Д. А. Методы оценки денежных переводов трудовых мигрантов. / Современные проблемы развития Кыргызстана: Сб. ст. Бишкек, 2011. - 329 с.

106. Краткий словарь по социологии. М.: Пометиздат, 1988.

107. Кузмина О.Е., Пучков П.И. Основы этнодемографии: Учебное пособие. М.: Наука, 1994.

108. Кязимов К.Г. Воспроизводство квалифицированных кадров для инновационной экономики: - монография /К.Г. Кязимов. – М.: ИД «АТиСО», 2014 – 201 с.;

109. Маркс К. Капитал. М.: Госполитиздом, 1960 (Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. т.23)

110. Маслова И.С. Экономические вопросы перераспределения рабочей силы при социализме. М., 1976.

111. Лавров Е.И., Капогузов Е.А. Экономический рост: теории и проблемы. Омск: Изд-во ОмГУ, 2006. – 214 с., с. 104.

112. Международная изучения миграции населения / В.И. Переведенцов: М.: Наука, 1990.

- 113.Метелев С.Е. Международная миграция и влияние на социально-экономическое развитие России. - М.: Изд-во ЮНИТИ, 2007. 324 с.
- 114.Метелев С.Е. Национальная безопасность и приоритеты развития России: социально-экономические и правовые аспекты. М. 2006.
- 115.Метелев С.Е. Международная трудовая миграция и развитие российской экономики. М., 2006.
- 116.Метелев С.Е. Международная трудовая миграция и нелегальная миграция в России. М.: Закон и право, 2006. - 176 с. - Библиогр.: с. 168-175.
- 117.Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие. Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля – Центр миграционных исследований – М., 2007, 370 с.
- 118.Миграция населения. Вып. 2. Трудовая миграция в России. М.2001.
- 119.Медков В.М. Демография. - М.: ИНФРА-М, 2005.- 418 с.
120. Миграция и национальная безопасность / Гл. ред. В.А.Ионцев. М.: МАКС.-Пресс, 2003.- 148 с.
- 121.Моисеенко В.М. Внутренняя миграция населения. М.: Изд-во МГУ: ТЕИС, 2004.-285 с.
- 122.Мобильность кадров на промышленном предприятии. Киев: Наука-думка, 1981.
- 123.Мукомель В. И. Миграционная политика в России: Постсоветские контексты. – М., 2005. – с. 351.
- 124.Назарова Е.А. Особенности миграционных процессов в южных регионах России // Социологические исследования. М., 2006. - № 6. -С.73-78.
- 125.Немчина О.В., Староверов О.В. Обобщение модели движения населения и обоснование ее необходимости // Экономика и мат. Методы, 2005. – Т. 41. - №3. - С. 3–19
- 126.Неклюдова Н.П., Шаймарданов Н. З. Особенности регулирования занятости в условиях дефицита трудовых ресурсов // Экономика региона. 2011. №1. С. 66-69.
- 127.Народнажение. Энциклопедический словарь. М., БМЭ, 1994.

128. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. М.: Наука, 1975
129. Переведенцев В.И. Россия: демографический аспект иммиграционной проблемы // Полития: Анализ. Хроника. Прогноз. М., 2005.-№1.-С.108-122.
130. Потуданская В.Ф., Бояркин Г.Н., Юсова Ю.С. Трудовая миграция как фактор трансформации рынка труда. Омск: изд-во Омск ГТУ, 2004.
131. Похлебаева А.В. Понятие миграции//Журнал международного права и международных отношений. № 3. 2005.
132. Раков А.А., Емельянова А.А. Вынужденная миграция в рамках постсоветского пространства // Народонаселение. М., 2005. - №1.-С.94-103.
133. Рандалов Ю.Б., Хараев Б.В., Миграционные настроения сельских жителей: действующие факторы и тенденции (по материалам социологии, исслед. в Республике Бурятия). -Улан-Удэ: Изд-во Бурят, науч. центра СО РАН, 2005. -113 с.
134. Романов И.А. Миграционные процессы в современной России: вопросы теории и практики регулирования. М: Изд-во Акад. упр. МВД России, 2005. -179 с. - Библиогр.: с. 174-179.
135. Рыбаковский Л.Л., Рязанцев С.В. Международная миграция в Российской Федерации. М.: ИСПИ, 2005. - 64 с. - Библиогр.: с.57-59.
136. Рязанцев С. Внутророссийская миграция населения: тенденции и социально-экономические последствия // Вопросы экономики. М., 2005. - № 7. - С.237-49.
137. Рязанцев С.В. Трудовая миграция в СНГ: тенденции и проблемы регулирования // Мировая экономика и международные отношения. -М., 2005. - № 11.- С.65-69.
138. Рыбаковский Л.Л. Прикладная демография. М.: ИСПИ РАН, 2003.-206 с.
139. Рыбаковский Л.Л., Архангельский В.Н., Рязанцев С.В., Иванова А.Е. Практическая демография. М.: ЦСП, 2005. 245 с.
140. Рыбаковский Л.Л., Рязанцев С.В. Международная трудовая миграция в Россию и принципы новой миграционной политики// Использование

иностранной рабочей силы в России: проблемы и перспективы: Материалы круглого стола. М.: Институт международных экономических и политических исследований РАН, 2005. С. 8-9.

141. Рязанцев С.В. Современный демографический и миграционный портрет Северного Кавказа. Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2003. 376 с.

142. Социальное рыночное хозяйство. Теория и этика экономического порядка в России и Германии. СПб.: Экономическая школа, 1999.

143. Сушков С.С. Динамика миграционных процессов в мировой и российской истории: демографический аспект // Вопросы гуманитарных наук. М., 2006. - № 3. - С.440-446. - Библиогр.: с.446.

144. Современные миграционные процессы: состояние, проблемы, опыт государственного и общественного регулирования. Монография. Ростов н/Д. Изд-во: СКАГС, 2008.

145. Самраилова Е.К., Вешкурова А.Б. Современное состояние и тенденции развития миграции (на примере РФ и Казахстана)». //Труд и социальные отношения. – 2010. - №12. С.13-21.

146. Топилин А.В. СНГ: демографический потенциал, миграция, рынок труда. М., 2002.

147. Тарасова Е.В., Гончарова Н.П., Кротова Т.П. Демографическое развитие Алтайского края на рубеже XX-XXI веков. – Барнаул, 2009. - 162 с.

148. Трофимов Ю. А. Трудовая мобильность/ Ю. А. Трофимов // Вестник моек, центра занятости населения.-2003 .-№2.-С. 13-28

149. Тюркин М.И. Миграционная система России: монография. М.: Стратегия, 2005. - 367 с.

150. Тюркжанова Е. Принудительный труд в современной России: нерегулируемая миграция и торговля людьми. Женева: Международное бюро труда, 2006. - 216 с.

151. Федосеев В.Н. Демографическая ситуация и трудовая миграция российских граждан за рубеж // Менеджмент в России и за рубежом. 2001. -№ 5. - С.29-38.

152. Ходов Л.Г. Миграция самодельного населения: формы, направления, государственное регулирование // Внеш.-экон. бюл. 2001. - № 4.1. С.57-63.
153. Хорев Б.С., Чапек В.Н. Проблемы изучения миграции населения. М., 1978.
154. Цапенко И. Международная миграция специалистов и студентов // Вопросы экономики. М., 2005. - № 7. - С.66-81.
155. Ципенко И. Роль иммиграции в экономике развитых стран // Мировая экономика и международные отношения, 2004, №5.
156. Юдина Т.Н. Социология миграции: Учеб. Пособие. для вузов М.: Академический Проект, 2006.
157. Harris J.R. and Todaro M.P. (1970) Migration, unemployment and development, a two sector analysis, American Ekonomik Review, 60: 126-142.
158. Storesletten K Sustaining Fiscal Political Economy. 2000. №2.
159. Stalker P. Workers without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration/Boulder,2000.
160. Gross D. Immigration flows and regional labor markets dynamics. Wash.,1998.
161. Espinq – Andersson Gosta. Three worlds of welfare capitatism. Princeton University Press, Princeton, New Jersey. 1990.
162. www.archipelooq.ru
163. <http://az.wikipedia.org/wiki/Miqrasiya>
164. <http://lent.az/news.php?id=8337>
165. http://e-qanun.az/files/framework/data/16/f_16046.htm
166. <http://www.respublica-news.az/2010/04/21/9626/>
167. <http://gundelik-baku.com/index.php?newsid=685>
168. www.azstat.org
169. <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/1/hi/world/europe/3513439.stm>